

सांख्यदर्शनम् १२०

प्रकाशक,
डा. श्रीहर सुंदरदास.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૫૮-૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૦૪૨૨નિપુ

વિષય ૫૬૩૩૨૩

ઓરમ્

સ્વ. જેઠાભાઈ પ્રેમજી દર્શન ગ્રંથમાલા ॥ ૨ ॥

સાંખ્યદર્શનમ્.

ગુર્જર ભાષાંતર, ટીકા સહીત.

ભાષ્યકાર.

પંડીત મયાશંકર અંબાશંકર શર્મા.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

દા. મો. દર સુંદર દા. સ.

૨૮૦, હાઈ હોર્મન, લંડન.

સ્વ. જેઠાભાઈ પ્રેમજીના વીલની આજ્ઞાનુસાર.

આવૃત્તિ પહેલી.

સંવત ૧૯૭૯.

પ્રત ૫૦૦.

સને ૧૯૨૩.

શ્રી કૃષ્ણ પ્રી. પ્રેસમાં રતિનાથ હરજીવન પટેલે છાપ્યું.

નં. ૯, અનંતવાડી, મુંબઈ ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
LIT. ETC. 110
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ મંત્રાલય
૧૦૫૬૪

✧ સ્વર્ગવાસી શેઠ જોડાભાઈ પ્રેમજી. ✧

ઉપોદ્ધાત

સ્વ. જેઠાભાઈ પ્રેમજી દર્શનમાળા ગ્રંથો તેમના વીલની આજ્ઞાનુસાર મુંબઈ આર્ય સમાજની દેખરેખ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

તે વીલને અંગે વડ્દર્શન આદી ગ્રંથોના ભાષાંતર માટે નીચેની કલમ જણાવેલી છે:—

“.....ઉપર લખેલી બાકી વધેલી સઘળી રકમનું ‘પ્રેમીસરી નોટનું’ પ્રથમ વર્ષનું જે વ્યાજ આવે તેમાંથી દયા-
“નંદ સરસ્વતી કૃત સત્યાર્થ પ્રકાશ અગર તેનું ગુજરાતી ભાષાં-
“તર કરેલા હોય તેવા પુસ્તકો ખરીદ કરી લાયક ગૃહસ્થોને
“ટ્રસ્ટીઓએ મફત વહેંચવા.

“ત્રીજા વર્ષની વ્યાજની રકમમાંથી સ્વામી દયાનંદ સર-
“સ્વતી કૃત સંદ્યા ગુજરાતીમાં કરવી અથવા ખરીદ કરી લાયક
“ગૃહસ્થોને ટ્રસ્ટીઓએ મફત વહેંચી આપવી.

“ચોથા વર્ષની વ્યાજની રકમમાંથી સ્વામી દયાનંદ સર-
“સ્વતી કૃત સંસ્કાર વીધીની ચોપડીઓ ગુજરાતીમાં છપાવી અગર
“ખરીદ કરી લાયક ગૃહસ્થોને મફત વહેંચી આપવી.

“પાંચમાં વર્ષની વ્યાજની આવક થાય તે નીચે જણાવેલા
“છ શાસ્ત્રોનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવી તેની પ્રત ૩૦૦૦
“છપાવવામાં વાપરવી. સદરહુ પ્રતો છપાવી શકાય તેટલી રકમ
“એકઠી થયેથી એ કામ શરૂ કરવું અગર જેવી આવક આવતી
“જાય તેવું કામ ચાલુ રાખવું. તે એકઝીક્યુટરોની મરજી ઉપર
“સોંપું છું.

“છ શાસ્ત્રોના નામ—પૂર્વ મિમાંસા, વેદાંત, સાંખ્ય, યોગ,
“ન્યાય અને વૈશેષિક એવી રીતે છ શાસ્ત્રો હાલ સંસ્કૃતમાં છે.
“તેનો ગુજરાતીમાં તરજુમો મુંબઈ આર્ય સમાજની મારફત
“કરાવવો, અને દરેક શાસ્ત્રની પ્રત ૫૦૦) એટલે કુલ છ શાસ્ત્રની

“પ્રત ૩૦૦૦) ત્રણ હજાર છપાવી લાયક ગૃહસ્થોને મફત વહેંચવી
“અથવા થોડી કીંમત રાખી વેંચવી, તે એકઝીક્યુટરોની મરજી
“ઉપર સોંપું છું. ઉપર જણાવેલા પુસ્તકો ગુજરાતીમાં છપાવી
“બાકી બાઈડીંગના પુંદા કરી તેમાં મારા ફોટોગ્રાફનો કાગળ
“નાંખવો.”

ઉક્ત વિલની કલમોની રૂએ-સત્યાર્થ પ્રકાશ, સંધ્યા, સં-
સ્કાર વિધી અને વેદાંતદર્શનના પુસ્તકો ગુજરાતીમાં છપાઈ
તૈયાર થઈ ગયેલ છે, અને આ મહર્ષિ કપિલમુની કૃત સાંખ્ય-
દર્શનના પુસ્તકનું ભાષાંતર તેમની આજ્ઞાનુસાર મુંબઈ આર્ય-
સમાજની મારફતે પંડીત મયાશંકરજી પાસેથી કરાવીને ગુર્જર
વાંચકો સમક્ષ સાર કરવામાં આવે છે.

આશા છે કે સ્વર્ગસ્થ ગૃહસ્થની ઇચ્છાનુસાર બાકીના
ચાર શાસ્ત્રોના ભાષાંતર કરાવી છપાવવાની વ્યવસ્થા હવે
પછીના ટ્રસ્ટીઓ યોગ્ય સમયે અવશ્ય કરશે.

મારું ધંધાર્થે અત્રે નિવાસ થતાં દીલગીરી સાથે મજકુર
શેઠના વીલના ટ્રસ્ટી તરીકે રાજીનામું આપવા ફરજ પડેલ છે,
તેથી ઇચ્છા છતાં તેમનું બાકી રહેલું ફરમાવેલું કાર્ય બજાવવા
હું અશક્ત છું.

ભવદીય,

લંડન, તા. ૨૧ મી નવેમ્બર ૧૯૨૨.

દામોદર મુંદરદાસ.

પ્રસ્તાવના.

આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાએ પહોંચેલી વૃદ્ધ આર્ય-સંન્યતા પ્રાકૃતિક સંપત્તિના મોહમાં ફસાયેલા યુવજગતને હજી પણ પરમ સુખનો માર્ગ દર્શાવી શકે છે. જીવન પર્યન્ત જડ જગતની નિરીક્ષા અને પરીક્ષામાં મથતાં અકિંચનતા જેઓને વિષાદ ઉત્પન્ન ન કરી શકી, જે-ઓએ બીજાનાં સુખમાંજ પોતાના મનને આનંદોદયમાં ડુબાડ્યું હતું, સંસારના ક્ષણિક સુખમાં સર્વ શક્તિનો વ્યય કરી રાગમોહાદિતું જ દાસ્ય સ્વીકારનાર મનુષ્યોના કલ્યાણાર્થે તપશ્ચર્યા કરી મહર્ષિઓએ જે જ્ઞાનસુધા ઉત્પન્ન કરી હતી, તેનું પરમનિધાન તેઓએ રચેલાં પદ્ધર્શન છે.

સર્વ પ્રાચીનતમ પુસ્તકોના પિતામહ ઋગ્વેદમાં જે વિવિધ જ્ઞાન-માળા ઉલ્લિખિત કરવામાં આવી છે, તે જ્ઞાનમાળાનો એકજ મણુકો આધ્યાત્મિકજ્ઞાન છે અને તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે એવો પરમજ્ઞાની મહર્ષિઓનો અનુભવ છે.

પદ્ધર્શન એટલે છ શાસ્ત્ર તે છ શાસ્ત્રમાંનું સાંખ્યશાસ્ત્ર એક છે. સાંખ્ય દર્શનના રચનાર મહર્ષિ કપિલ હતા એમ મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથો જોવાથી જાણી શકાય છે. મહર્ષિ કપિલ કયારે થયા ? ક્યાં થયા ? કલ્યાણ શોધ અત્યારે નિરૂપાય હોવાથી તેમણે કરેલા ઉપદેશમાંજ આપણે સંતોષ માનીશું, મહર્ષિ કપિલનું નામ ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં મહાત્મ તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલું છે.

સાંખ્ય શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે, એટલે પ્રકૃતિ, પુરુષ અને તેના બેદનું જે યથાર્થ જ્ઞાન તેનું નામ સાંખ્ય, અને તેના જ્ઞાનનો ઉપાય બતાવનાર જે શાસ્ત્ર તેનું નામ સાંખ્યશાસ્ત્ર અથવા સાંખ્ય દર્શન.

સાંખ્ય શાસ્ત્રના પ્રતિપાદ વિષયો પુરાણ, કાવ્ય અને વૈદિક આદિ ગ્રંથોમાં જોટલા જોવામાં આવે છે તેટલા બીજાં દર્શનોના વિષયો જોવામાં આવતા નથી આવા અત્યુત્તમ ગ્રંથનું ભાષાન્તર ગુજરાતી ભાષામાં

અપેક્ષણીય હોવાથી મેં આ કાર્ય ઉત્સાહથી આરંભ્યું છે. આ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સર્વ જડ જગતનું મૂળ ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ માનવામાં આવ્યું છે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ છે. ભોગાર્થી અને અજ્ઞાની જીવાત્માને ભોગ અને જ્ઞાન થાય એ હેતુથી પ્રકૃતિમાં વિક્ષોભ થયો તેથી વિદ્યુત્પન્ન પ્રકૃતિમાંથી એક પદાર્થ બન્યો તેનું નામ મહત્ત્વ મહત્ત્વમાંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી તન્માત્રા અને અગ્યાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ તન્માત્રામાંથી પાંચ મહાભૂતો, પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, તેજ અને આકાશ. એ પ્રમાણે ચોવીસ જડ તત્ત્વો અને પચ્ચીસમો પુરુષ કે જે ચેતન છે. પ્રકૃતિ વિકારિણી છે અને પુરુષ નિર્વિકાર છે એટલે તે કોઇ ચેતનાન્તર કે વિકારાન્તરનું ઉપાદાન કારણ નથી.

પુરુષ બે પ્રકારના છે, એક તો અનાદિ કર્મના સંબંધને લીધે ભિન્ન ભિન્ન શરીરદ્વારા જીવન ભોગવે છે તેથી જીવ એવી સંજ્ઞા ધારણ કરે છે જીવાત્મા એક નહિ પણ અસંખ્ય છે. બીજો ઇશ્વર છે ને તે એક છે. ઇશ્વર પ્રકૃતિના સર્વ સરૂપ અને વિરૂપ પરિણામ સાંનિધ્યથી સતત ગતિમાન રાખે છે. ઇશ્વર અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તેમાં અસિદ્ધ છે, તેથી આ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે “ઈશ્વરાસિદ્ધે.” એટલે જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી આપણે ઘટપટાદિ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જાણી શકીએ છીએ તે પ્રમાણોની ગતિ ઇશ્વરમાં નથી. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઇશ્વરનો અભાવ નથી પણ એને જાણવાની સામગ્રી અલૌકિક છે, માટે કેટલાક બ્રમ ખાય છે કે સાંખ્ય શાસ્ત્ર નિરીશ્વરવાદી છે.

સમાધિ અને સુષુપ્તિમાં જીવાત્માનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ સાથે સરખાવ્યું છે ઇશ્વરને સર્વકર્તા અને સર્વજ્ઞતા પણ આ જ શાસ્ત્રમાં નિરૂપ્યો છે. હવે જો ઇશ્વરનો અભાવ જ આ શાસ્ત્રકારને ઇષ્ટ હોત તો એમ શા માટે નિરૂપે? સાંખ્યકારિકાકાર ઇશ્વર, કૃણ્ણ અને સાંખ્ય તત્ત્વ કૌમુદીકાર વાયસ્પતિમિત્ર આદિ પંડિતોએ ઇશ્વરનો અનંગીકાર કર્યો છે પણ તે તેમનું પોતાનું જ માનવું છે, મહર્ષિ કપિલનું નહિ.

વિવેક જ્ઞાન મેળવી પ્રકૃતિના સર્વ જાતના વિકારોથી મુક્ત થવું એ જ જીવાત્માની મુક્તિ છે.

રજ્જેયુલુનું પરિણામ જ દુઃખ છે અને તેનો આધાત જીવાત્માને માય છે. એ આધાતનો અત્યન્ત નાશ પણ થઈ શકે છે અને તેનો ઉપાય વિવેકજ્ઞાનથી અતિરિક્ત નથી, ક્રત્તે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ અને તે જ્ઞાન આ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાયથી મળી શકે છે, માટે આ શાસ્ત્ર સપ્રયોજન છે, તેથી દુઃખને અત્યન્ત દૂર કરવાને ઇચ્છનારે આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ. ક્ષણિક દુઃખની નિવૃત્તિ ઉપાયાન્તરથી પણ સાધ્ય છે પણ આત્યન્તિક દુઃખ નિવૃત્તિ તો વિવેક જ્ઞાનથી જ સાધ્ય છે.

વિવેકજ્ઞાની જ ખરો આદર્શ અને ઉપદેશ પુરુષ છે, જો એવા પુરુષ ન હોય તો ધર્મવિષયક અંધપરંપરા ચાલે છે, રૂઢિચઢાંચપરંપરા શું કર્તવ્ય છે, શું અકર્તવ્ય છે એમાં મુંઝવણ ન આવે તેને માટે આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન બહુ ઉપયોગી છે, ગુર્જર પ્રજા આવા અત્યુત્તમ ગ્રંથના અધ્યયનથી અવશ્ય લાભ ઉઠાવશે.

પં. મયાશંકર અંબાશંકર શર્મા.

સ્વ. જેઠાભાઈ પ્રેમજી દર્શન ગ્રંથમાલા ॥ ૨ ॥

ઓ૩મ્

સાંખ્યદર્શનમ્.

સિદ્ધઃ પ્રમાણૈઃ પુરુષાર્થહેતુઃ સચ્ચિન્મયઃ સત્કૃતિરાત્તર્ત્તવન્ધુઃ ।
સદ્ભાવભૂયસ્ત્વનમસ્કૃતો મે દદ્યાદ્વિભુઃ સિદ્ધિમિદ્ પ્રયત્ને ॥૧॥

મહર્ષિ કપિલં વન્દે યસ્ય જ્ઞાનાર્કસંખુવઃ ।
ભાસસ્તર્માસિ હૃત્સ્થાનિ લીયન્તે કાપિ ચિન્મયિ ॥ ૨ ॥
કાર્ષવચોમ્બુધિશ્રાયં ધીતરીઃ ક ચ મે લઘુઃ ।
તથાપિ તિતરીષાયાં મનસ્તદ્દાલચાપલમ્ ॥ ૩ ॥

અથ પ્રથમોઽધ્યાયઃ

સંગતિઃ—“હું સુખી થાઉં, દુઃખી ન થાઉં.” એવી બે જાતની શોધોમાં પ્રાર્થના હોવાથી, મહર્ષિ કપિલ સુખ તથા દુઃખની નિવૃત્તિને પુરુષાર્થ કહે છે, (જુઓ બ. ૬ સૂ ૯) અને દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિને પરમપુરુષાર્થ કહે છે. પ્રાણી માત્રની ખરી કૃતાર્થતા પરમપુરુષાર્થમાં છે, માટે આ પ્રથમ સૂત્રમાં મહર્ષિ પરમપુરુષાર્થની વ્યાખ્યા કરે છે.

અથ ત્રિવિધદુઃસ્વાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષર્થઃ ॥ ૧ ॥

અન્વિત પદાર્થઃ—

(અથ) મંગલાર્થક (ત્રિવિધદુઃસ્વાત્યન્ત નિવૃત્તિઃ) ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ (અત્યન્તપુરુષાર્થઃ) પરમપુરુષાર્થ છે.

અર્થઃ—શિષ્ટાચારને અનુસરીને મહર્ષિએ શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં અથ શબ્દ મંગળને માટે મૂક્યો છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિ-દૈવિક મળી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો પ્રાણી માત્રને છે.

(૨)

શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફની ત્રિપ્રમતા થવાથી, તથા મનમાં કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ આદિ થવાથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે.

મનુષ્ય, પશુ અને પંખી આદિ તરફથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે.

અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, અગ્નિ અને વાયુ આદિથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે.

કામંદક નીતિશાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે:—

હુતાશનો જલં વ્યાધિર્દુર્ભિક્ષં મરણં તથા ।

इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः ॥

એ ત્રિવિધ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દુઃખોની અત્યન્ત નિવૃત્તિ થવી એજ પરમપુરુષાર્થ છે. જે દુઃખ વર્તમાન અવસ્થામાં છે તે, સ્થૂળ દુઃખ કહેવાય છે અને જે દુઃખ આવવાનું છે તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. સ્થૂળ દુઃખ ભોગવ્યાથીજ છૂટે છે, તેથી ભાવિ દુઃખની નિવૃત્તિ માટેજ આ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. ભગવાન પાંતળલિએ પણ યોગશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. કે “**हेयं दुःखं मनागतम् ॥**” જે અનાગત એટલે ભાવિ દુઃખ છે, તેજ ખરી રીતે તજવા યોગ્ય છે.

આ શાસ્ત્રના ચાર વિષયો છે. હેય, હેયહેતુ, હાન અને હાનહેતુ, તેમાંથી હાન એટલે દુઃખની નિવૃત્તિ અને હેય એટલે ત્રિવિધ દુઃખો, એ બે આ સૂત્રમાં સંક્ષેપથી બતાવ્યા છે, આગળ તેમનો વધારે વિસ્તાર શાસ્ત્રકાર પોતેજ કરશે. ॥ ૧ ॥

હવે હાનહેતુ (દુઃખ નિવૃત્તિનો ઉપાય) આ સૂત્રમાં સમજાવે છે. આ શાસ્ત્ર દુઃખ નિવૃત્તિનો ઉપાય કેવી રીતે થઈ શકે છે ? ઉત્તર.

न दृष्टात्तत्सिद्धिर्निर्वृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

નિવૃત્તે) નિવૃત્ત થવા છતાં (અપિ) પણ (અનુવૃત્તિર્દર્શનાત્) અનુવૃત્તિ જોવાથી (દૃષ્ટાત્) દૃષ્ટ ઉપાયથી (તત્સિદ્ધિઃ) તેની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી.

અર્થ:—પ્રથમ સૂત્રમાં બતાવેલાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ લૌકિક ઉપાયોથી થઈ શકતી નથી; જે કે અસરકારક ઔષધ રોગ ઉપર લાગુ પડવાથી રોગની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા પતિવ્રતા શીલ-ગુણ સંપન્ન સુંદરીના લાભથી અને ઇષ્ટ પાન, ભોજન અને વસ્ત્રાલંકારાદિ મળવાથી આધ્યાત્મિક દુઃખનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે; તથા નીતિશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વર્તવાથી આધિભૌતિક દુઃખનો પણ નાશ થવો સંભવિત છે; પદાર્થવિજ્ઞાનના બળથી આધિદૈવિક દુઃખનો પણ નાશ કરી શકાય. છતાં પણ એ દુઃખની નિવૃત્તિ થોડી વારને માટે છે, અને ઉપર બતાવેલા ઉપાયો ઘણી વખત નિષ્ફળ પણ બને છે; માટે લૌકિક ઉપાયોથી દુઃખની અવશ્ય અત્યંત નિવૃત્તિ થતી સંભવતીજ નથી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે “સા હોવાચ મૈત્રેયી યન્નુ મ ઇયં ભગોઃ સર્વા પૃથ્વી ચિત્તેન પૂર્ણા સ્યાત્ સ્યાન્વહં. તેનામૃતાડહો ન ? નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યો યથૈવોપકરણવતાં જીવિતં તથૈવ તે જીવિતં સ્યાત્ અમૃતત્ત્વસ્ય તુ નાશાસ્તિ ચિત્તેન” વૃ. અ. ૪ બ્રા. ૫ સ્કં. ૩.

“મૈત્રેયીએ કહ્યું કે હે ભગવન્, જે ધનથી ભરેલી આ બધી પૃથ્વી મને મળે તો હું અમૃત (અત્યંત દુઃખ નિવૃત્તિવાળી) થાઉં કે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે કિત્તર આપ્યો કે ધન મળવાથી મનુષ્યનાં જીવિતો જેમ સુખ દુઃખવાળાં થાય છે તેમ તારું જીવિત પણ થશે, ધનથી અમૃતની આશા રાખી શકાય નહીં.” આ ઉપરથી સમજાય છે કે લૌકિક ઉપાયો અત્યંત નિવૃત્તિના ઉપાય નથી, તેથી આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનની જરૂર છે, કારણ કે આ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વિવેકજ્ઞાનથી દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૨ ॥

ત્યારે શું દૃષ્ટ ઉપાયોથી જે દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે, તે પુરુષાર્થ ન કહેવાય ? જે દૃષ્ટ ઉપાયો દુઃખનિવૃત્તિના ઉપાયો ન હોય તો ધન આદિ પદાર્થો મેળવવામાં લોકોની પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. સમાધાન.

પ્રાત્યહિક્ષુત્પત્તીકારવત્ તત્પત્તીકારચેષ્ટનાત્ પુરુષાર્થત્ત્વમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—

(પ્રાત્યહિકશ્ચુત્પ્રતીકારવત્) હમેશની ક્ષુધાનિવૃત્તિના ઉપાયમાં જેમ પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ (તત્પ્રતીકારચ્છેદનાત્) તેના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ થતી નેવાથી (પુરુષાર્થત્વમ્) પુરુષાર્થ છે.

અર્થ:—જેમ ભોજન ભૂખને સદાને માટે દૂર કરી શકતું નથી, છતાં પણ તેમાં પ્રવૃત્તિ સર્વ કોઈ કરે છે, તેમ અન્ય દુઃખોની નિવૃત્તિ માટે ધનાદિ મેળવવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે ધન આદિથી દુઃખની જે નિવૃત્તિ થાય છે તે અલ્પપુરુષાર્થ-કહેવાય છે, પરમપુરુષાર્થ નહીં.

શું કોઈ પણ દૃષ્ટ ઉપાય પરમપુરુષાર્થનો સાધક નથી ?

સર્વાસંભવાત્ સંભવેઽપિ સત્ત્વાસંભવાદ્દેયઃ પ્રમાણકુશલૈઃ ॥ ૪ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(સર્વાસંભવાત્) સર્વમાં સંભવ ન હોવાથી (સંભવે) સંભવ હોય છતાં (સત્ત્વાસંભવાત્) વિશુદ્ધ ન હોવાથી (પ્રમાણકુશલૈઃ) વિદ્વાન મુમુક્ષુઓએ (દેયઃ) તળવો નોંધ્યો.

અર્થ:—કોઈ પણ લૌકિક ઉપાય એવો નથી કે જે બધાં દુઃખોનો નાશ કરી શકે, અને અમુક ઉપાય અમુક દુઃખનો નાશ કરે, તોપણ તેજ ઉપાય ધણી વખત પરિણામે દુઃખદાયક થઈ પડે છે, માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ પરમપુરુષાર્થ માટે લૌકિક ઉપાયો ત્યાજ્ય ગણવા નોંધ્યો. ॥ ૪ ॥

કોઈ એમ કહે કે જેમાં દુઃખનો જરા પણ સંબંધ નથી, એવું જે સૌથી ઉત્તમ સુખ તેજ પરમપુરુષાર્થ છે, અને તે લૌકિક ઉપાયોથી મળી શકે છે; તો પછી શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની શી જરૂર છે ? એ શંકાતું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

ઉત્કર્ષાદપિ મોક્ષસ્ય સર્વોત્કર્ષશ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(ઉત્કર્ષાત્) ઉત્કર્ષની અપેક્ષાએ (અપિ) પણ (મોક્ષસ્ય) મોક્ષનો (સર્વોત્કર્ષશ્રુતેઃ) સર્વ કરતાં વધારે ઉત્કર્ષ છે.

(૫)

અર્થ:—ઉત્કર્ષની અપેક્ષાએ પણ જો પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ કરીએ, અર્થાત્ અમુક સુખ કરતાં અમુક સુખ ઉત્કૃષ્ટ છે; જેમકે ધનવાન કરતાં રાજાને વધારે સુખ, અને રાજા કરતાં સ્વર્ગમાં વધારે સુખ છત્યાદિ; તોપણ મોક્ષમાંજ સુખની સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ થશે, કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રમાં મોક્ષસુખજ સર્વોત્તમ માનવામાં આવ્યું છે. ॥ ૫ ॥

શું વેદમાં બતાવેલાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મો પણ મોક્ષના ઉપાયો નથી ?
ઉત્તર:—

અવિશેષશ્રોભયોઃ ॥ ૬ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(ચ) અને (ઉભયોઃ) બન્નેમાં (અવિશેષઃ) સામાન્ય છે.

અર્થ:—જેમ લૌકિક ઉપાયો મોક્ષના સાધક નથી તેમ કેવળ કર્મકાંડ પણ મોક્ષસાધક નથી. જ્ઞાન સિવાય મોક્ષ મળી શકતો નથી. “તમેવ વિદિત્વાતિ મૃત્યુમેતિ” પરમાત્માને જાણવાથીજ મોક્ષ મળે છે. ॥૬॥

હવે ચોથો વ્યૂહ જે હેયહેતુ (દુઃખનું કારણ) છે, તેને સમ-જાવવાનું શરૂ કરે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રકાર પ્રકૃતિ અને પુરુષના અજ્ઞાનમૂલક સંયોગનેજ હેયહેતુ માને છે, અને તે ૧૯ માં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરશે. જે લોકો જીવાત્માને સ્વભાવથીજ બંધન માને છે તેઓના મતનું ખંડન કરે છે.

ન સ્વભાવતો બદ્ધસ્ય મોક્ષસાધનોપદેશવિધિઃ ॥ ૭ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(સ્વભાવતઃ) સ્વભાવથી (બદ્ધસ્ય) બંધાયેલને (મોક્ષસાધનો-પદેશવિધિઃ) મોક્ષના સાધનના ઉપદેશનું વિધાન (ન) નથી.

અર્થ:—જો જીવાત્માને સ્વભાવથીજ બંધન માનવામાં આવે તો તેને દુઃખનિવૃત્તિનાં સાધનોતો ઉપદેશ કરવો અર્થ છે, કારણ કે જે વસ્તુમાં જે ગુણ કે દોષ સ્વાભાવિક હોય તેની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. અગ્નિમાં ઉષ્ણતા સ્વાભાવિક હોવાથી અગ્નિને કોઈ પણ કારણથી ઉષ્ણતા રહિત કરી શકાતો નથી. ગુણી જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી તેનો સ્વાભા-

(૬)

વિક ગુણ પણ રહે છે. જ્યારે અગ્નિ નાશ પામે છે, ત્યારેજ તેની ઉજ્જ્વલતા પણ નાશ પામે છે, અથવા ઉજ્જ્વલતાના નાશની સાથેજ અગ્નિનો નાશ થાય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જો જીવાત્મામાં બંધન સ્વાભાવિક હોય તો બંધનના નાશ સાથેજ જીવાત્માનો નાશ થવો જોઈએ, પણ એમ બનતું નથી, કારણ કે બંધનનો નાશ થવા છતાં આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે, માટે આત્મામાં બંધન સ્વાભાવિક નથી. ॥ ૭ ॥

જો કોઈ એવી શંકા કરે કે જીવાત્મામાં બંધન ભલે સ્વાભાવિક રહે, અને તેની નિવૃત્તિનો ઉપદેશ પણ શાસ્ત્રકાર ભલે કરે. એ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સ્વભાવસ્યાનપાયિત્વાદનનુષ્ઠાનલક્ષણમપ્રામાણ્યમ્ ॥ ૮ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(સ્વભાવસ્ય) સ્વભાવનો (અનપાયિત્વાત્) નાશ ન થવાથી (અનનુષ્ઠાનલક્ષણમ્) અનુષ્ઠાન ન કરવારૂપ (અપ્રામાણ્યમ્) અપ્રમાણ્ય થશે.

અર્થ:—જીવાત્મા નિત્ય છે, એ સર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે, જો નિત્ય જીવાત્માને બંધન સ્વાભાવિક માનીએ તો બંધનને પણ નિત્યજ માનવું જોઈએ, અને એમ માનવાથી વેદ તથા ઉપનિષદ આદિ ગ્રંથોમાં મોક્ષ મેળવવા માટે જે જે સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે તેઓનું અનુષ્ઠાન કરવું વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે તેમનું અનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ નિત્ય સ્વભાવજૂત બંધનની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, તેથી નિષ્ફળ સાધનનો ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્રોમાં અપ્રમાણિકતા આવે, અને એને પરિણામે શાસ્ત્રો અપ્રમાણિક થઈ જોડાં ઠરે, માટે બંધન સ્વાભાવિક માની શકાય નહીં. ॥ ૮ ॥

અશક્ય કાર્યનું અનુષ્ઠાન થઈ શકતું નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

નાશક્યોપદેશવિધિરૂપદિષ્ટે ડ્યનુપદેશઃ ॥ ૯ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અશક્યોપદેશવિધિ:) અશક્ય ફળવાળા ઉપદેશનું અનુધાન (ન) થઇ શકતું નથી, (ઉપદિષ્ટે) તેવો ઉપદેશ કર્યો હોય (અપિ) તોપણ (અનુપદેશ:) તે ઉપદેશભાસ છે.

અર્થ:—જે વસ્તુ મેળવવાને અશક્ય હોય, તેને મેળવવાનો ઉપદેશ કરવો નકામો છે. જન્માંધ માણસને દેખતો કરવાના ઉપાયનો ઉપદેશ કોઇપણ આપતું નથી, તથા સસલાનાં શીંગડાં મેળવવાનો ઉપદેશ પણ કોઇ કરતું નથી, અને જે કોઇ એવો ઉપદેશ કરે તોપણ તે નકામો છે, કારણ કે એ વસ્તુઓ મેળવવી અશક્ય છે, તો પછી વેદાદિ શાસ્ત્રો સ્વાભાવિક બંધનની અશક્ય નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરી શકે? ॥૯॥

હવે પૂર્વપક્ષ કરનાર શંકા કરે છે કે સ્વાભાવિક બંધનની પણ નિવૃત્તિ થઇ શકે છે.

શુક્લપટવદ્વીજવચ્ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(ચેત્) જે (શુક્લપટવત્) સફેદ વસ્ત્ર માફક (વીજવત્) બીજ માફક.

અર્થ:—જે કોઇ એવી શંકા કરે કે કાપડનો રંગ સ્વભાવે સફેદ છે, છતાં પણ તેને કાળો કે લાલ રંગ દેવાથી તેનો સફેદ રંગ દૂર થાય છે, તેમજ બીજમાં અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ સ્વાભાવિક છે, છતાં તેને સેકવાથી તેની સ્વાભાવિક અંકુરજનન શક્તિ દૂર કરી શકાય છે, તેમ સ્વાભાવિક બંધનની પણ નિવૃત્તિ તત્ત્વજ્ઞાનથી કરી શકાય છે. ॥૧૦॥

હવે ઉક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે.

શક્ત્યુદ્ધવાનુદ્ધવાભ્યાં નાશક્યોપદેશ: ॥ ૧૧ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(શક્ત્યુદ્ધવાનુદ્ધવાભ્યામ્) શક્તિનો આબિર્ભાવ અને તિરોભાવ દેવાથી (અશક્યોપદેશ:) અશક્ય વસ્તુનો ઉપદેશ (ન) થઇ શકતો નથી.

અર્થ:—શક્તિનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ એટલે પ્રકટ થવું, અને અપ્રકટ થવું જ થાય છે; તેથી ઉક્ત બે ઉદાહરણોથી અશક્ય વસ્તુના ઉપદેશની સિદ્ધિ થતી નથી. સફેદ વસ્ત્રમાં કાળો કે લાલ રંગ દેવાથી સફેદ રંગનો તિરોભાવ (અપ્રકટતા) થાય છે, તેથીજ ધોળી પાસે ધોવડાવવાથી અથવા કોઈ પણ અન્ય ઉપાયથી તે રંગ દૂર કરી પાછો સફેદ રંગ લાવી શકાય છે. બીજામાં પણ અંકુરજનન શક્તિનો તિરોભાવ જ થાય છે. કારણ કે તે શક્તિ પણ પાછી લાવી શકાય છે, માટે સ્વાભાવિક શક્તિનો નાશ થતો નથી. એ કારણથી આત્મામાં બંધન સ્વાભાવિક માનવું તે યોગ્ય નથી ॥ ૧૧ ॥

હવે જે લોકો કાળને બંધનનું કારણ માને છે, તેમના મતનું નિરાકરણ કરે છે.

ન કાલયોગતો વ્યાપિનો નિત્યસ્ય સર્વસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(કાલયોગતઃ) કાળના સંબંધથી (ન) બંધન થતું નથી (વ્યાપિનઃ) વ્યાપક અને (નિત્યસ્ય) નિત્ય હોવાથી (સર્વસમ્બન્ધાત્) સર્વસાથે સંબંધ હોવાથી.

અર્થ:—કાળ બંધનનું કારણ નથી, કારણ કે કાળ વ્યાપક અને નિત્ય હોવાથી, તેનો સર્વ વસ્તુ સાથે સંબંધ છે, મુક્ત જીવાત્માઓને પણ કાળ સાથે સંબંધ છે, તેથી જો કાળને બંધનનું કારણ માનીએ તો, તેઓ પણ કાળના સંબંધમાં આવી બંધ થઈ જાય, માટે કાળને બંધનનું કારણ માનવું એ યોગ્ય નથી. ॥ ૧૨ ॥

દેશ પણ બંધનનું કારણ નથી, તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

ન દેશયોગતોઽપ્યસ્માત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(દેશયોગતઃ) દેશના સંબંધથી (અપિ) પણ (ન) બંધન થઈ શકતું નથી (અસ્માત્) ઉપર ખતાવેલા કારણથી.

(૯)

હવે અવસ્થાથી પણ બંધનનો નિષેધ કરે છે.

નાવસ્થાતો દેહધર્મત્વાત્ તસ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અવસ્થાતઃ) અવસ્થાથી (ન) બંધન થતું નથી (તસ્યાઃ) તેનું (દેહધર્મત્વાત્) શરીરધર્મ ત્વ હોવાથી.

અર્થ:—આત્માવસ્થા, યુવાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થા પણ બંધનનું કારણ નથી, કારણ કે એ બધી અવસ્થાઓ શરીરના ધર્મો છે. હરિરામ બાળક છે, યુવાન છે કે વૃદ્ધ છે એવી જો આત્મવિષયક પ્રતીતિ થાય છે, તે તો શરીરને લધને છે. શરીર રહિત આત્માનું નામ હરિરામ નથી, તેમ તે બાળક, યુવા કે વૃદ્ધ પણ નથી. હવે જો અવસ્થાથી આત્મામાં બંધન માનવામાં આવે તો તે બની શકે નહિ કારણ કે, કારણ બીજો ઠેકાણે હોય અને કાર્ય બીજો ઠેકાણે થાય એ સંબંધિત નથી. દેવદત્તને સાપ કરડે અને યજ્ઞદત્તનું મૃત્યુ થાય એ બંધનું અશક્ય છે, કારણ કે મૃત્યુનું કારણ સાપનું વિષ દેવદત્તમાં છે યજ્ઞદત્તમાં નહિ, માટે દેવદત્તનું જ મરણ થાય છે. આ દાખલા ઉપરથી સમજાય છે કે શરીરરથ અવસ્થાથી આત્મામાં બંધન આવતું નથી, માટે અવસ્થા બંધનનું કારણ નથી. ॥ ૧૪ ॥

આત્માને અવસ્થાનો સંબંધ નથી તેમાં શબ્દ પ્રમાણુ આપે છે.

અસક્નોઽયં પુરુષ ઇતિ ॥ ૧૫ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અયમ્) આ (પુરુષઃ) આત્મા (અસક્) અવસ્થાના સંબંધથી રહિત છે (ઇતિ) એવું શબ્દ પ્રમાણુ છે.

અર્થ:—આત્મા બાહ્ય, ચૈવન અને જરા આદિ અવસ્થાઓથી રહિત છે, જો અવસ્થાઓ આત્માના ધર્મો માનીએ તો, આત્માને બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ માનવો પડે અને છેવટે વિકારી અને વિનાશી પણ માનવો પડે, માટે અવસ્થાઓ આત્માના ધર્મો નથી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે:—**અનન્વાગતસ્તેન મહત્યસક્નોઽયં પુરુષ ઇતિ**” વૃં ૪-૩-૧૪-૧૫.

ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

“દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ॥ ૨-૧૩

“નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ” મુંડક ૩-૩.

એ બધાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મામાં અવસ્થાઓના સંબંધ નથી. ॥ ૧૫ ॥

કર્મો પણ બંધનનાં કારણો નથી તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

ન કર્મણાન્યધર્મત્વાદતિપ્રસક્તેશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—

(કર્મણઃ) કર્મથી (ન) બંધન થતું નથી (અન્યધર્મત્વાત્) અન્યનો ધર્મ હોવાથી (ચ) અને (અતિપ્રસક્તેઃ) અતિ પ્રસક્તિ દોષ આવવાથી.

અર્થ:—કર્મો પણ બંધનનાં કારણ નથી, કર્મો તો ઉલટાં ચિત્ત-શુદ્ધિદારા મોક્ષ મેળવવામાં સહાયતા આપે છે. “કુવશ્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતઽસમાઃ । ઇદં ત્વયિ નાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરિ ” યજુર્વેદ “ મુક્તિનાં હેતુભૂત કર્મો કરતાંજ મુમુક્ષુ પુરુષોએ સો વરસ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરવી, એ પ્રમાણે વર્તવાથી કર્મો બંધન-કારક થતાં નથી.”

જો કર્મને બંધનકારક માનીએ તો અતિપ્રસક્તિ દોષ પણ આવે છે, અર્થાત્ અન્ય વસ્તુમાં રહેલાં કર્મોએ અન્યમાં બંધન ઉત્પન્ન કરવું જોઇએ. જો માનો કે, અન્યસ્થ વસ્તુ અન્યમાં ફળ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તો એમ પણ કહી શકાય કે, સંસારી આત્માનાં કર્મો મુક્ત આત્માઓમાં પણ બંધન કરી શકે છે. જો એવી અવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા માનવામાં આવે તો કોઈએ પણ મુક્ત થવાની આશા રાખવી જ ન જોઇએ, માટે કર્મોપિણ બંધનકારક નથી, ॥ ૧૬ ॥

ત્યારે બંધનરૂપ દુઃખનો સંબંધ આત્મામાં શામાટે માનવો જોઇએ ?

વિચિત્રભોગાનુપપત્તિરન્યધર્મસ્ત્વે ॥ ૧૭ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અન્યધર્મત્વે) બંધનરૂપ દુઃખનો સંબંધ જો અન્યનો ધર્મ હોય તો (વિચિત્રભોગાનુવપત્તિઃ) વિચિત્ર ભોગની સિદ્ધિ થાય નહિ.

અર્થ:—જો દુઃખના સંબંધને અન્યનો ધર્મ માનીએ અને આત્માનો ન માનીએ તો દુઃખ સાક્ષાત્કારરૂપ વિચિત્ર ભોગની સિદ્ધિ આત્મામાં થાય નહિ. આત્મામાં ભોગ છે અને તેથી તે ભોક્તા કહેવાય છે, એ વાત સર્વ શાસ્ત્રકારો સ્વીકારે છે. “અનીશચ્ચત્મા વ્યયતે ભોક્તૃ-ભાવાજ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥ શ્વેતાશ્વતર ૧-૮ “આત્મા ભોક્તા હોવાથી અશક્ત થઇ બંધ થાય છે અને પરમાત્માને જાણી મુક્ત થાય છે.”

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો દિ મુક્તે પ્રકૃતિજાનગુણાન્ ॥ ગીતા ૧૩-૨૧

“પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થતાં ફળોનો ભોગ કરે છે.” આ બધાં પ્રમાણો હોવા છતાં જો આત્મામાં દુઃખનો સંબંધ ન માનો તો, અમુકજ આત્મા સુખનો ભોક્તા છે અને અમુકજ આત્મા દુઃખનો ભોક્તા છે એમ ન થવું જોઈએ, કાંતો સર્વ સુખ ભોક્તાઓ અને કાંતો સર્વ દુઃખ ભોક્તાઓ હોવા જોઈએ, કારણ કે તમે દુઃખનો સંબંધ આત્મામાં માનતાજ નથી, તેને તો અંતઃકરણમાં જ માનો છો, તેથી દુઃખના સંબંધનો અભાવ સર્વ આત્માઓમાં એકસરખો હોવાથી સર્વ આત્માઓમાં એકસરખોજ ભોગ હોવો જોઈએ, પણ એમ નથી; કોઈ સુખી અને કોઈ દુઃખી છે માટે દુઃખનો સંબંધ આત્મામાં છે. ॥૧૭॥

સાક્ષાત્પ્રકૃતિ પણ બંધનનું કારણ થઇ શકતી નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પ્રકૃતિનિબંધનાચ્છેદ, તસ્યા અપિ પારતન્ત્ર્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(પ્રકૃતિનિબંધનાત્) પ્રકૃતિરૂપ કારણથી બંધન થાય છે (ચેત્) જો એમ કહો તો (તસ્યાઃ) તેને (અપિ) પણ (પારતન્ત્ર્યમ્) પરતંત્રતા છે.

(૧૨)

અર્થ:—જો કહો કે પ્રકૃતિ પોતેજ સાક્ષાત્ અંધનનું કારણ છે, તો તે હીક નથી કારણ કે, તેપણુ પરતંત્ર છે. આત્માનો અજ્ઞાનમૂલક પ્રકૃતિ સાથે જે સંયોગ છે, તેજ સંયોગને આધીન થઇ પ્રકૃતિ અંધન-કારક થાય છે, સાક્ષાત્ નહીં, અર્થાત્ અજ્ઞાનમૂલક સંયોગજ અંધનનું મુખ્ય કારણ છે, પ્રકૃતિ તો ગૌણ પડી જાય છે; જે પ્રકૃતિ કોઇની પણ અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય અંધનકારક હોય તો તે સર્વ મુક્ત આત્માઓ સાથે પણ હોવાથી તેમને પણ બદ્ધ કરે અને પરિણામે કોઇપણ મુક્ત થઇ શકેજ નહિ, માટે પ્રકૃતિ સાક્ષાત્ અંધનકારક નથી ॥ ૧૮ ॥

પ્રકૃતિ અવિવેક જન્ય સંયોગદ્વારાજ અંધનકારક છે, તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

ન નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવસ્ય તદ્યોગસ્તદ્યોગાદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(તદ્યોગાત્) તેના સંબંધ (ક્રમે) સિવાય (ન) અંધ થતો નથી, અન્યથા (નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવસ્ય) નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ પરમાત્માને (તદ્યોગ:) અંધનનો સંબંધ થાય.

અર્થ:—પ્રકૃતિના અવિવેકમૂલક સંયોગ સિવાય જીવાત્માને અંધન થઇ શકતું નથી જે પ્રકૃતિ સ્વરૂપેજ અંધનકારક હોય તો, નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી, પ્રકૃતિ સાથે પણ નિત્ય સંબંધ હોવાથી તેને પણ અંધન થઇ જાય, તેથી પરમાત્માને પણ નિત્ય બદ્ધજ માનવો પડશે, માટે પ્રકૃતિનો અવિવેકજ્ઞાન સહચરિત સંબંધજ અંધનકારક છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે બૌદ્ધોએ માનેલાં અંધનનાં કારણો પ્રામાણિક ન હોવાથી તેમનું ખંડન કરે છે. બૌદ્ધોમાં એક વિજ્ઞાનાદૈત માનનાર સંપ્રદાય છે, તેનું માનવું છે કે ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની પરંપરાજ બધું જગત્ છે; બાહ્ય જે સૃષ્ટિ દેખાય છે તે ખોટી છે અને પ્રકૃતિ જેવું કશું જડ જગત્નું ઉપદાન કારણ નથી; આત્મામાં જે અંધન છે, તેનું કારણ પણ અવિદ્યા જ છે, તેનું ખંડન આ સૂત્રથી પ્રથમ કરે છે.

નાવિદ્યાતોઽપ્યવસ્તુના વન્ધાયોગાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અવિદ્યાતઃ) અવિદ્યાથી (અપિ) પણ (ન) બંધન થઈ શકતું નથી (અવસ્તુના) અવસ્તુરૂપ હોવાથી તેનાથી (વન્ધ્યાયોગાત્) બંધનનો યોગ થઈ શકે નહિ.

અર્થ:—અવિદ્યાથી પણ બંધન થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેઓના મતમાં વિદ્યા=જ્ઞાન અને અવિદ્યા=જ્ઞાનનો અભાવ. હવે જે અવિદ્યા કે જે અભાવ સ્વરૂપ છે, તે બંધનકારક કેવી રીતે થઈ શકે? દોરડામાં કદાગિત્ કોઈને સાપનો ભ્રમ થાય, અને જૂલથી તેનો સ્પર્શ કરે, અને તે એમ સમજે કે મને સાપ કરડ્યો છે, છતાં પણ તેને સાપનું વિષ ચડતું નથી કારણ કે, તેના શરીરમાં સાપના વિષનો અભાવ છે. સ્વપ્નામાં કોઈ માણસ પેટ ભરીને ખાય તોપણ તેની જૂખ મટતી નથી કારણ કે, પેટમાં ભોજનનો અભાવ છે. આ ઉપરથી સમજાય છે અભાવ દુઃખ કે સુખ કરી શકતો નથી, માટે અવિદ્યા કે જે જ્ઞાનનો અભાવ છે તે બંધનકારક થઈ શકે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

જે બૌદ્ધો અવિદ્યાને વસ્તુસ્વરૂપ માને તો તેઓના મતમાં ખીજો દોષ બતાવે છે.

વસ્તુત્વે સિદ્ધાન્તહાનિઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(વસ્તુત્વે) અવિદ્યાને વસ્તુસ્વરૂપ માનવામાં સિદ્ધાન્તહાનિઃ) સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ થાય છે.

અર્થ:—જે અવિદ્યાને વસ્તુસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો તેઓએ માનેલા સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ થાય છે, કારણ કે તેઓનું એવું માનવું છે કે વિજ્ઞાનની એકસરખી જે પરંપરા છે તેજ કાર્યકારણાત્મક સર્વ જગત છે, વિજ્ઞાનભિન્ન કોઈપણ ખીજી વસ્તુ જ નથી, માટે સિદ્ધાન્તના ત્યાગના બચથી તેઓ અવિદ્યાને વસ્તુસ્વરૂપ માની શકે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

ત્રીજો દોષ બતાવે છે.

વિજાતીયદ્વૈતાપત્તિઃ ॥ ૨૨ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(ચ) અને (વિજ્ઞાતીયદ્વૈતાપત્તિ:) વિજ્ઞાતીયદ્વૈતની આપત્તિ થશે.

અર્થ:—ક્ષણિક વિજ્ઞાન સંતતિવાદી બોલે. સદૃશ વિજ્ઞાનોની પરંપરા માનવાથી જ્ઞાનનું દ્વૈત તો સ્વીકારે છે અને તેને સમ્મતીય દ્વૈત કહે છે, પણ જો અવિદ્યાને જ્ઞાનભિન્ન ભાવરૂપ પદાર્થ માને તો તેમને વિજ્ઞાતીય દ્વૈત માનવું પડે, કારણ કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનભિન્ન ભાવરૂપ પદાર્થ એ જો સમ્મતીય દ્વૈત ન કહેવાય. જ્ઞાનનો સમ્મતીય પદાર્થ બીજું જ્ઞાન જ થઈ શકે, જ્ઞાનથી વિલક્ષણ કોઈ બીજો પદાર્થ જ્ઞાનનો સમ્મતીય ન કહેવાય માટે વિજ્ઞાતીય દ્વૈતના ભયથી તેઓ અવિદ્યાને વસ્તુસ્વરૂપ માની શકે નહિ. ॥ ૨૨ ॥

બાધોનો પૂર્વપક્ષ.

વિરુદ્ધોભયરૂપા ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(વિરુદ્ધોભયરૂપા) “ ઉભયં ચ તદ્દૂપં ચ ઉભયરૂપમ્, વિરુદ્ધમ્ ઉભયરૂપં યસ્યા: સા વિરુદ્ધોભયરૂપા ” ઉભય રૂપ અર્થાત્ સત્ અને અસત્ રૂપથી વિલક્ષણ (ચેત્) જો અવિદ્યા માનીએ તો ?

અર્થ:— જો અવિદ્યાને સત્ રૂપ કે અસત્ રૂપ પણ માનવામાં ન આવે, એટલે કે સત્ અને અસત્ રૂપથી જુદા જ પ્રકારની અવિદ્યા છે એમ માનવામાં આવે તો અદ્વૈત ભંગ થાય નહિ, અને વિજ્ઞાતીય દ્વૈતસ્વરૂપ દોષ પણ આવે નહિ, માટે અવિદ્યા સત્ અને અસત્ રૂપથી જુદા જ પ્રકારની છે અને તે જ અવિદ્યા અંધનકારક છે, એમ માનવામાં આવે તો શો દોષ ? ॥ ૨૩ ॥

ઉત્તર:—

ન તાદૃક્ષપદાર્થપ્રતીતિ: ॥ ૨૪ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(ન) ઉભય રૂપ વિલક્ષણ અવિદ્યા નથી (તાદૃક્ષપદાર્થપ્રતીતિ:) તેવા પદાર્થની પ્રતીતિ ન થવાથી.

અર્થ:—સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણ કોઇપણ પદાર્થ જ નથી. કેટલાક પદાર્થો સત્રૂપ છે અને કેટલાક અસત્રૂપ છે, ત્રીજો કોઇપણ પ્રકાર જ જણાતો નથી કે જેમાં અવિદ્યાનો સમાવેશ કરી શકાય, માટે એવી અવિદ્યા માનવામાં કોઇપણ પ્રમાણ નથી. ॥ ૨૪ ॥

બૌદ્ધોનો બીજો પૂર્વપક્ષ.

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

અન્યિત પદાર્થ:—

(વયમ્) અમે (વૈશેષિકાદિવત્) વૈશેષિક શાસ્ત્રકાર આદિ ઋષિઓ પેઠે (ષટ્પદાર્થવાદિનઃ) છ જ પદાર્થવાદી (ન) નથી.

અર્થ:—મહર્ષિ કણ્વાદ જેમ છ જ પદાર્થો માને છે અને મહર્ષિ ગૌતમ સોળ જ પદાર્થો માને છે તેમ, અમે પરિમિત પદાર્થવાદી નથી, માટે અમારા મતમાં કોઇ એવો પણ પદાર્થ છે કે જે ભાવ અને અભાવરૂપથી ભિન્ન છે, જગત્ અનંત અને વિચિત્ર છે, માટે એવા પદાર્થના હોવામાં કશો સંદેહ નથી તેમ અસંભવ પણ નથી. ॥ ૨૫ ॥

अनियतत्त्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादि

समत्त्वम् ॥ २६ ॥

અન્યિત પદાર્થ:—

(અનિયતત્ત્વે) પરિમિત પદાર્થો ન માનો (અપિ) તોપણ (અયૌક્તિકસ્ય) યુક્તિશૂન્ય બાબતનો (ઋસંગ્રહઃ) સ્વીકાર થઇ શકેનહીં (અન્યથા) નહીં તો (બાલોન્મત્તાદિસમત્ત્વમ્) બાળક અને ઉન્મત્ત પેઠે થાય.

અર્થ:—ભલે તમે પરિમિત પદાર્થો ન માનો, છતાં પણ જે પદાર્થ માનવામાં કોઇપણ પ્રમાણ કે યુક્તિ નથી, તેનો સ્વીકાર કરી શકાય નહીં, જે તમે પ્રમાણશૂન્ય પદાર્થનો સ્વીકાર કરશો તો તે અપ્રામાણિક હોવાથી તમે બાળક અને ગાંડા માણસ પેઠે લેખાશો. ॥ ૨૬ ॥

ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના મતમાં વાસના પણ બંધનનું કારણ થઇ શકતી નથી તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

નાનાદિવિષયોપરાગનિમિત્તકોડ્યસ્ય ॥ ૨૭ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અસ્ય) આ આત્માને (અનાદિવિષયોપરાગનિમિત્તકઃ) વિષયોની તૃષ્ણારૂપ અનાદિ વાસના (અપિ) પણ (ન) બંધન થઇ શકતી નથી,

અર્થ:—પ્રવાહરૂપે અનાદિ જે વિષયોની વાસના છે, તેપણુ બૌદ્ધોના મતમાં બંધનનું કારણુ થઇ શકે નહિ, કારણુ કે એમના મતમાં વાસના પણ ક્ષણિક જ છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે વાસના બંધનનું કારણુ ન થવામાં હેતુ આપે છે.

ન બાહ્યાભ્યન્તરયોરુપકુયોપરજ્ઞકભાવોઽપિ

દેશવ્યવધાનાત્ સ્તુમ્નસ્થપાટલીપુત્રસ્થયોરિવ ॥ ૨૮ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(બાહ્યાભ્યન્તરયો:) બહારના અને અંદરના પદાર્થોની (ઉપર-જ્ઞયોપરજ્ઞકભાવ:) અનુભાવ અને અનુગ્રાહક ભાવ એટલે સંયોગ (અપિ) પણ (ન) થઇ શકતો નથી (દેશવ્યવધાનાત્) દેશનું વ્યવધાન હોવાથી (સ્તુમ્નસ્થપાટલીપુત્રસ્થયો:) સ્તુમ્ન અને પાટલી-પુત્રમાં સ્થિત પદાર્થો (इव) પેડે.

અર્થ:—જેનું પ્રતિબિંબ પાડવું હોય તે અને જેમાં પ્રતિબિંબ પાડવું હોય તે, એ બન્ને જો એક જ ઠેકાણે હોય તોજ પ્રતિબિંબ પડી શકે છે, નહીં તો જેમ, ફાટોગ્રાફરને કેમેરા લઇ આગ્રમાં ઉભો રાખ્યો હોય અને જેનો ફાટો લેવો છે તેને પટલામાં ઉભો રાખ્યો હોય તો તે માણસનો ફાટો પડી શકતો નથી કારણુ કે, દેશનું વ્યવધાન છે, તથા બંધ કરેલી પેટી ઉપર મુખ રાખવાથી પેટીમાં રહેલા દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી તેમ, શરીરની અંદર રહેલી ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની પરંપરામાં બહારના વિષયોનું પ્રતિબિંબ પડી શકે નહિ, માટે બૌદ્ધમત પ્રમાણુ વાસના બંધનનું કારણુ થઇ શકતી નથી. ॥ ૨૮ ॥

જો ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ આત્માને અંદર અને બહાર પરિપૂર્ણ માની, વિપયને અને આત્માને એક દેશમાં માનશો તોપણુ તમારા મતમાં વ્યવસ્થા થઇ શકશે નહિ, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

દ્વયોરેકદેશલબ્ધોપરાંગાન્ન વ્યવસ્થા ॥ ૨૯ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(દ્વયો:) બન્નેને (એકદેશલબ્ધોપરાંગાન્ન) એક દેશમાં સંબંધ માનવાથી પણ (વ્યવસ્થા) વ્યવસ્થા (ન) થઇ શકશે નહિ.

અર્થ:—જો આત્માને વ્યાપક માની અંદર અને બહાર સર્વત્ર છે એમ માનો તોપણ, સુખ દુઃખની વ્યવસ્થા થઇ શકશે નહિ, કારણ કે જે ક્ષણિક વિજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તે બીજા ક્ષણમાં વાસના સાથેજ નાશ પામે છે, તો હવે વાસના સિવાય સુખ દુઃખની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઇ શકે? ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વપક્ષ

અદૃષ્ટવશાચેત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અદૃષ્ટવશાત્) અદૃષ્ટી વ્યવસ્થા થશે (ચેત્) જો એમ કહેશે તો.

અર્થ:—અર્થ જો એમ કહેશે કે ક્ષણિક વિજ્ઞાનોમાં એવું એક અદૃષ્ટ કારણ છે કે જે એક વિજ્ઞાનમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં જાય છે અને એને લઇનેજ સુખદુઃખની વ્યવસ્થા થાયછે. ॥૩૦॥

ઉત્તર

ન દ્વયોરેકકાલ્યાયોગાદુપકાર્યોપકારકભાવ: ॥ ૩૧ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(દ્વયો:) બન્નેનો (એક કાલ્યાયોગાત્) એક કાળમાં સંબંધ ન થવાથી (ઉપકાર્યોપકારકભાવ:) ઉપકાર્યઉપકારક ભાવ (ન) થઇ શકશે નહિ.

અર્થ:—અદૃષ્ટ કારણ માનવાથી પણ સુખદુઃખની વ્યવસ્થા થઇ શકશે નહિ, કારણ કે પૂર્વવિજ્ઞાનમાંથી ઉત્તરવિજ્ઞાનમાં તમે માનેલું અદૃષ્ટ કારણ ત્યારેજ જઇ શકે કે, જ્યારે પૂર્વભાવિ અને પશ્ચાદ્ભાવિ બે વિજ્ઞાનો

એક સાથે એકજ સમયમાં રહે, પણ એ તમારા મતમાં બનવાનું નથી, કારણ કે તમે એક ક્ષણ કરતાં વધારે સ્થિતિ કોઈની માનતાજ નથી. બન્ને એક સમયમાં એકસાથે ભેગાં ન થાય ત્યાંસુધી એક બીજાનો ઉપકાર કરી શકતાં નથી. સફેદ વસ્ત્રને જે લાલ રંગ આપવો હોય તો રંગદ્રવ્ય અને વસ્ત્ર બન્ને એકજ વખતે અને એકજ ઠેકાણે સંયુક્ત થાય તો જ વસ્ત્રને રંગ દઈ શકાય, અન્યથા નહીં. બીજો દોષ એ છે કે જેને તમે અદૃષ્ટ કારણ માનો છો તેને પણ ક્ષણિક સિદ્ધાન્તના ભંગના બચથી ક્ષણિકજ માનશો તો, તે સ્થિર ન હોવાથી સુખ દુઃખ કેવી રીતે આપી શકશે? અને જે સ્થિર માનશો તો પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થશે, માટે ક્ષણિક-વાદમાં ઉપકાર્યોપકારક ભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી અને તે કારણથી સુખ દુઃખની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકતી નથી. ॥ ૩૧ ॥

બીજી શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષ

પુત્રકર્મવદિતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(પુત્રકર્મવત્) પુત્રને જેમ ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારનું ફળ મળે છે તેમ, (હતિ) એમ (ચેત્) જે શંકા કરે તો.

અર્થ:—જેમ તમારા મતમાં ગર્ભમાં પુત્ર ન હોવા છતાં માતા પિતા ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર કરે છે અને તેનું ફળ ભાવી પુત્રને મળે છે, તેમ અમારા મતમાં પણ ભાવિ વિજ્ઞાનનો પૂર્વવિજ્ઞાન સાથે કરો પણ સંબંધ ન હોવા છતાં, પૂર્વવિજ્ઞાન ઉત્તર વિજ્ઞાનમાં ફળ ઉત્પન્ન કરી શકશે અને ઉપકાર્યોપકારક ભાવ પણ બની શકશે. ॥ ૩૨ ॥

ઉત્તર

ન, અસ્તિ હિ તત્ર સ્થિર એક આત્મા યો ગર્ભાદિના સંસ્ક્રિયતે ॥૩૩॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(ન) નહિ, (હિ) કારણ કે (તત્ર) ગર્ભમાં (એક:) એક (આત્મા) આત્મા (અસ્તિ) છે (ય:) જે (ગર્ભાધાનાદિના) ગર્ભ-ધાન આદિ સંસ્કારોથી (સંસ્ક્રિયતે) સંસ્કારાય છે.

અર્થ:—પૂર્વસૂત્રમાં જે શંકા કરી છે તે ઠીક નથી કારણ કે ગર્ભમાં સ્થિર એક આત્મા છે કે જે ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારોનું ફળ ભોગવે છે. જો ગર્ભમાં આત્મા ન હોય તો તેમાં જે શરીરની રચના થાય છે તે થઈ શકે નહિ. કેવળ ગર્ભાધાન સંસ્કાર વખતે પુત્રનું અસ્તિત્વ નથી છતાં પણ તે વખતના માતાનાં શુભ અથવા અશુભ વિચારો હોય છે, તે માતામાં સ્થિર હોવાથી જ્યારે ગર્ભમાં પુત્રાત્મા આવે છે ત્યારે તે વિચારોનું સંક્રમણ થાય છે, અમારા મનમાં આત્મા અસ્થિર નથી તથા જે સંસ્કાર કરે છે તેપણ અસ્થિર નથી, માટે અમારા કંઠાહરણથી નમે તમારા ક્ષણિક કાર્યોમાં ઊપકાર્યોપકારક ભાવ સિદ્ધ કરી શકશો નહિ.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષણિકવાદમાં વાસના બંધનનું કારણ થઈ શકતું નથી. ॥ ૩૩ ॥

ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધનો પૂર્વપક્ષ

સ્થિરકાર્યાસિદ્ધેઃ ક્ષણિકત્વમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(સ્થિરકાર્યાસિદ્ધેઃ) સ્થિર કાર્યની સિદ્ધિ ન થવાથી (ક્ષણિકત્વમ્) સર્વ પદાર્થોની ક્ષણિકતા છે.

અર્થ:—જે સત્ હોય છે તે અર્થક્રિયાકારિ હોય જ છે. જે અર્થ-ક્રિયાકારી હોય તે કાંતો ક્રમથી બધી ક્રિયાઓ કરે છે અને કાંતો એક સાથે બધી ક્રિયાઓ કરે છે. હવે જો જે સત્ એકસાથે બધી ક્રિયાઓ કરી લેછે તે ઉત્તરક્ષણમાં ક્રિયા ન કરવાથી સત્ રહી શકે નહિ, અને જો ક્રમથી ક્રિયાઓ કરે તો, જે પ્રકારવાળા સતે પૂર્વક્રિયા કરી તેજ પ્રકાર-વાળાથી ઉત્તરક્રિયા થઈ શકે નહિ, માટે તેમાં જુદો પ્રકાર જરૂર આવવો જોઈએ, અને જુદો પ્રકાર આવવાથી તે સત્માં જરૂર ફેરફાર થશે અને તેથી તે ક્ષણિક બનશે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં સંસારમાં સર્વ વસ્તુ ક્ષણિકજ લાગે છે કોઈપણ સ્થિર નથી, આત્મા પણ સ્થિર નથી અને અને બંધન પણ સ્થિર નથી ॥ ૩૪ ॥

ઉત્તર

ન પ્રત્યભિજ્ઞાવાધાત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—(પ્રત્યભિજ્ઞાવાદાત્) પ્રત્યભિજ્ઞાથી ક્ષણિકત્વનો આધ થવાથી (ન) ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ થતી નથી.

અર્થ:—આજે જોયેલી વસ્તુને જ્યારે બે દિવસ પછી જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે “ આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં બે દિવસ પહેલાં જોઈ હતી.” એવું જે જ્ઞાન થાય છે તેને પ્રત્યભિજ્ઞા કહે છે. જે વસ્તુઓ ક્ષણિક હોય તો ઉક્ત પ્રત્યભિજ્ઞા થઈ શકે નહિ. સ્થિરવસ્તુમાંજ પ્રત્યભિજ્ઞા થઈ શકે છે. પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ હેતુથી ક્ષણિકતાવાદનું ખંડન થાય છે અને સ્થિરતાવાદની સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રથમ ક્ષણમાં જોયેલી વસ્તુ બીજા ક્ષણમાં નાશ પામે છે, અને ત્રીજાક્ષણ તત્સદૃશ બીજી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ ચોથા ક્ષણમાં “ આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પહેલા ક્ષણમાં જોઈ હતી ” એ પ્રત્યભિજ્ઞા કેવી રીતે થઈ શકે? અર્થાત્ નજ થઈ શકે તેથી ક્ષણિકવાદ અસત્ય છે. ॥ ૩૫ ॥

બીજું દૂષણ આપે છે.

શ્રુતિન્યાયવિરોધાच्च ॥ ૩૬ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(ચ) અને (શ્રુતિન્યાયવિરોધાત્) શબ્દપ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ હોવાથી પણ ક્ષણિકવાદ અસત્ય છે.

અર્થ:—एवो हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः सउ गर्भे अन्तः । स वै जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यहः जनास्तिष्ठति सर्वतां मुखः ॥ ” યજુર્વેદ “ સર્વજ્ઞ પરમાત્માજ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે, તેણેજ સર્વ સૃષ્ટિ બનાવી છે અને બનાવશે “ સદેવ સૌમ્ય इदमग्र आसीत् ” ૬-૨-૧ છાંદોગ્ય. “ કથમસતઃ સજ્જાયેત ” છાંદોગ્ય ૬-૨-૨ ઇત્યાદિ સ્થિરતા બોધક શબ્દપ્રમાણો હોવાથી ક્ષણિકવાદ અસત્ય હરે છે.

અનુમાનથી પણ ક્ષણિકવાદ અસત્ય હરે છે. જેમકે:—એક વસ્તુ પ્રથમ ક્ષણમાં નાશ પામી છે તો બીજા ક્ષણમાં તે નાશ પામેલી વસ્તુથી બીજી વસ્તુ કેવી રીતે બનશે? ભાવનું કારણ અભાવ કદિપણ બની શકતું નથી. તથા એક ક્ષણિક વસ્તુ બીજી ક્ષણિક વસ્તુનું કારણ કદિપણ થઈ શકે નહિ, માટે ક્ષણિકવાદ માનવામાં કોઈપણ પ્રમાણ નથી. ॥ ૩૬ ॥

ત્રીણું દૂપણું

દૃષ્ટાન્તાસિદ્ધેઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યત પદાર્થ:—

(ચ) અને (દૃષ્ટાન્તાસિદ્ધેઃ) દૃષ્ટાન્તની અસિદ્ધિ હોવાથી ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી.

અર્થ:—ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરવાને કોઇ દૃષ્ટાન્ત પણ મળી શકતું નથી. સત્પદાર્થને કદિપણુ નાશ થતો જ નથી, તોપણી ક્ષણિકતા સત્પદાર્થમાં કેવી રીતે આવી શકે? ઝીતામાં પણ લખ્યું છે કે

“નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ”

અભાવનો કદિપણુ ભાવ થતો નથી અને ભાવનો કદિપણુ અભાવ થતો નથી. ॥ ૩૭ ॥

ક્ષણિકતાવાદી બૌદ્ધોના મતમાં કાર્યકારણ ભાવ પણ બની શકતો નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

યુગપજાયમાનયોર્ને કાર્યકારણભાવઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્યત પદાર્થ:—

(યુગપત્) એક સાથે (જાયમાનયોઃ) ઉત્પન્ન થયેલા બે પદાર્થોના (કાર્યકારણભાવઃ) કાર્યકારણભાવ (ન) થઇ શકતો નથી.

અર્થ:—દુનીયામાં જે કાર્યકારણભાવ પ્રસિદ્ધ છે તેને તમે કેવી રીતે માનો છો? શું એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને કાર્યકારણભાવ માનો છો કે ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોનો? જે કહો કે અમે એકસાથે ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોનો કાર્યકારણ ભાવ માનીએ છીએ, તો તે બની શકશે નહિ કારણ કે, ગાયને એક સાથે બે શીંગડાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી કયા શીંગડાને કયા શીંગડાનું કારણ માનો છો? અર્થાત્ કોઇને કોઇનું કારણ કે કાર્ય માની શકશો નહિ, કારણ કે તે બન્ને એક સાથે જ ઉત્પન્ન થયાં છે. કાર્યની અપેક્ષા કારણ પહેલેથી જ હમેશાં વિદ્યમાન હોવું જોઇએ. અલંકારનું કારણ સોનું કે રૂપું પહેલેથી જ વિદ્યમાન હોય તો જ સોની અલંકાર ધડવા માટે તૈયાર થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કારણ અને કાર્યની ઉત્પત્તિ એક સાથે જ હોતી નથી. ॥ ૩૮ ॥

હવે ઐક્ય મતમાં ક્રમિક ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોનો પણ કાર્યકારણુ ભાવ બની શકતો નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ૩૯ ॥

અન્યિત પદાર્થ:—

(પૂર્વાપાયે) પૂર્વવસ્તુનો નાશ થયા પછી (ઉત્તરાયોગાત્) ઉત્તર-ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થ સાથે સંબંધ ન થવાથી કાર્યકારણુભાવ બની શકતો નથી.

અર્થ:—પૂર્વ ક્ષણિક વસ્તુનો જે વખતે નાશ થાય છે તે વખતે ઉત્તર ક્ષણિક વસ્તુ વિદ્યમાન હોતી નથી, માટે પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણનો સંબંધ થઈ શકતો નથી, તેથી કાર્ય કારણુભાવ બની શકતો નથી. ઐક્યોના ક્ષણિકવાદ પ્રમાણે એક વસ્તુ નષ્ટ થયા પછી બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જે વસ્તુ નાશ પામી છે તેનો ઉત્તર વસ્તુ સાથે સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે? જે સૂતર જળી જાય અથવા કોષ્ટપણુ રીતે નાશ પામે તો તેમાંથી કાપડ કદિપણુ બની શકતું નથી. અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ કદિપણુ કોષ્ટએ જોઈ નથી, માટે ઐક્યોના મત પ્રમાણે ક્રમિક વસ્તુઓમાં પણ કાર્યકારણુ ભાવ બની શકતો નથી. ॥ ૩૯ ॥

હવે ઉપાદાન કારણુની અસિદ્ધિ તથા બીજા દોષો પણ ઐક્યના મતમાં બતાવે છે.

तदभावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ૪૦ ॥

અન્યિત પદાર્થ:—

(તદ્ભાવે) પૂર્વવસ્તુની વિદ્યમાનતા વખતે (તદયોગાત્) ઉત્તર વસ્તુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી (ઉભયવ્યભિચારાત્) અન્વય અને વ્યતિરેક એ બંનેનો વ્યભિચાર હોવાથી (અપિ) પણ (ન) કાર્યકારણુભાવ થઈ શકતો નથી.

અર્થ:—જેના હોવાથી જે હોય તે અન્વય કહેવાય છે, જેમ સૂર્ય હોવાથી દિવસ હોય છે અને જેના અભાવથી જેનો અભાવ હોય તે વ્યતિરેક કહેવાય છે, જેમ સૂર્યના અભાવથી દિવસનો અભાવ હોય છે. એ અન્વય અને વ્યતિરેકથી દિવસનું કારણુ સૂર્ય. એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઔદ્યોગના મતમાં અન્વય અને વ્યતિરેકનો અભાવ છે, તેથી ઉપાદાનોપા-
દેયભાવ એટલે કાર્ય કારણભાવ બંની શકતો નથી. વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ
સૂતર છે, એ આપણે અન્વય વ્યતિરેકથી જાણી શકીએ છીએ, જેમકે
સૂતરના હોવાથી જ વસ્તુ હોય છે અને સૂતરનો અભાવ થવા પછી વસ્તુ
રહેતું જ નથી. ક્ષણિકતાવાદીના મતમાં એ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેક
ન હોવાથી કાર્ય કારણભાવ બંની શકતો નથી. ॥ ૪૦ ॥

અમુક પદાર્થની પહેલાં જે પદાર્થ હોય તેટલાથી જ તે ઉત્તર પદાર્થનું
ઉપાદાન કારણ બની શકતું નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પૂર્વભાવમાત્રે ન નિયમઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્વિત પદાર્થઃ—

(પૂર્વભાવમાત્રે) કેવળ પૂર્વવર્તિત્વ માનવાથી (નિયમઃ) નિયમ
(ન) થઇ શકતો નથી.

અર્થઃ—કારણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ઉપાદાન, નિમિત્ત અને અસમ-
વાયિ એક ગૃહરૂપ કાર્યમાં ચુનો, લાકડાં અને લોહું આદિ ઉપાદાનકારણ,
એ વસ્તુઓના અરરપરસ સંયોગ એ અસમવાયિકારણ અને કડીયા
સુથાર આદિ નિમિત્ત કારણ છે. એ ત્રણ કારણોમાંથી ઉપાદાન અને
અસમવાયિકારણ હમેશાં કાર્ય સાથેજ રહે છે અને ઉપાદાન અથવા
અસમવાયિ કારણથી જન્મુંજ રહે છે, હવે જો બૌદ્ધ લોકો જે પૂર્વવર્તિ
હોય તેનેજ કારણ માનતા હોય તો, તેઓના મતમાં ઉપાદાન કારણ
કયું અને નિમિત્ત કારણ કયું? કારણ કે કાર્યનુગત કોષ્ટકપણ કારણ
તેઓના મતમાં નથી, માટે તેઓના મતમાં કારણનો કોષ્ટકપણ નિયમ
બની શકતો નથી. ॥ ૪૧ ॥

હવે વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કરે છે.

ન વિજ્ઞાનમાત્રં બાહ્યપ્રતીતિઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્વિત પદાર્થઃ—

(બાહ્યપ્રતીતિઃ) બાહ્યપદાર્થોની પ્રતિતિ થવાથી (વિજ્ઞાનત્રમ્)
કેવળ વિજ્ઞાન જ છે એવું (ન) સિદ્ધ થઇ શકતું નથી.

અર્થ:—વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત વિષયો (પદાર્થો) પણ જોવામાં આવે છે, દૂધની જેને જરૂર છે તે માણસ દુગ્ધથી ગાયનેજ શોધે છે અને તેને મેળવી દૂધ દોહી કૃતાર્થ થાય છે, પણ દુગ્ધાર્થ માણસ કોઈ તત્ત્વવેત્તા પાસે જઈ તત્ત્વજ્ઞાન શીખતો નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાન અને અર્થ જુદાજ છે, એક નથી. જ્ઞાન અને અર્થનો ભેદ પામરથી તે પડિત સુધી સર્વ કોઈ જાણે છે, હજારો યુક્તિઓથી પણ તેને છુપાવી શકાતો નથી, માટે કેવળ વિજ્ઞાન માનવું એ બાધિત અને પ્રમાણ શૂન્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

હવે જ્ઞાન્ધોની એક એવી શંકા છે કે, “ શું સ્વપ્નના દૃષ્ટાન્તથી અને દૃશ્યત્વ હેતુથી બાહ્ય પદાર્થોનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું? જેમકે “ભૂમૂવરાદિપદાર્થજાતં મિથ્યા, દૃશ્યત્વાત્. સ્વપ્નપદાર્થવત્ ॥ “ દૃશ્યસ્વામિક પદાર્થ પેડે. પૃથ્વી પર્વત આદિ પદાર્થો પણ દૃશ્ય હોવાથી મિથ્યા છે.” એ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

તદભાવે તદભાવાચ્છૂન્યં તર્હિ ॥ ૪૩ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(તદભાવે) બાહ્યપદાર્થનો જે અભાવ માનવામાં આવે તે (તદભાવાત્) વિજ્ઞાનનો પણ અભાવ થવાથી (તર્હિ) તે (શૂન્યમ્) સર્વનો અભાવજ થાય.

અર્થ:—જો બાહ્ય પદાર્થનો સ્વીકાર ન કરો તો, વિજ્ઞાન પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ કારણ કે, વિષય સિવાય જ્ઞાન કદિ પણ થઈ શકતું નથી. હાથી છે તો, હાથીનું જ્ઞાન પણ છે; પણ જો હાથી ન હોય તો તેનું જ્ઞાન પણ હોય નહિ. આકાશકુસુમ નથી, તેથી તેનું જ્ઞાન પણ નથી. સ્વપ્નના દૃષ્ટાન્તથી બાહ્યપદાર્થના અપવાપની જે આશા રાખી છે તે તો માત્ર દુરાશા જ છે, કારણ કે સ્વામિક અર્થનો નો જગત્ અવસ્થામાં બાધ થાય છે પણ, જગત્ અવસ્થામાં અનુભવાતા પદાર્થોનો કઈ અવસ્થામાં બાધ થાય છે? સ્વપ્ન અવસ્થામાં પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી કે મેં જે સરિત્ સમુદ્રાદિ પદાર્થો જગત્ અવસ્થામાં જોયા છે, તે જોયા છે; છતાં પણ સ્વામિક પદાર્થો પેડે બાહ્ય પદાર્થોને જોયા માત્ર તો, સ્વપ્નમાં જેમ જોઈ નથી તૃપ્તિ થતી નથી તેમ, જગદવસ્થામાં પણ જોઈ નથી

તૂટિ ન થવી જોઇએ; જો કહો કે, પ્રતીતિ થાય છે તેથી બાહ્ય-
પદાર્થો ખોટા છે, તો વિજ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ થવાથી તેને પણ ખોટું
સામાટે નથી માનતા? જો વિજ્ઞાનને પણ ખોટું માનશો તો સર્વ શૂન્ય
જ થશે, માટે બાહ્ય પદાર્થોનો અપસ્રાપ કરી શકાય નહિ. ॥ ૪૩ ॥

હવે સર્વનો અભાવ માનનાર બૌદ્ધ પૂર્વપક્ષ કરે છે.

શૂન્યં તત્ત્વં ભાવો વિનશ્યતિ વસ્તુધર્મત્વાદિનાશસ્ય ॥ ૪૪ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(શૂન્યમ્) શૂન્ય જ (તત્ત્વમ્) તત્ત્વ છે (ભાવ:) પદાર્થ (વિન-
શ્યતિ) નાશ પામે છે (વિનાશસ્ય) વિનાશની (વસ્તુધર્મત્વાત્)
વસ્તુધર્મતા હોવાથી.

અર્થ:—પદાર્થો નાશ પામે છે, તેથી સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે, નાશ
થવો એ વસ્તુનો ધર્મ છે, જ્યારે નાશ એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે તો,
તેઓ સત્ય કેવી રીતે હોય શકે? માટે શૂન્ય જ એક તત્ત્વ છે. ॥૪૪॥

ઉત્તર

અપવાદમાત્રમબુદ્ધાનામ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(અબુદ્ધાનામ્) અજ્ઞાની માણસોનો એ (અપવાદમાત્રમ્) કેવળ મિથ્યા
વાદ જ છે.

અર્થ:—ભલે કાર્યદ્રવ્યનો નાશ થાય તેથી તે તેનો સ્વભાવ કહી
શકાય નહિ, સ્વભાવ તો હમેશાં વસ્તુ સાથે જોડાયેલો જ રહે છે. દરેક
વસ્તુ કંઈ હમેશાં નાશ જ પામતી રહેતી નથી. એક વસ્તુ જે ક્ષણમાં
બને છે તેજ ક્ષણમાં તેનો નાશ પણ માનવામાં આવે તો વસ્તુ કદિપણ
બની શકે નહિ, પરિણામે સંસારમાં કોઈપણ જાતિની પ્રવૃત્તિ જ થઈ
શકે નહિ, માટે નાશ કવચિત્ અને કદાચિત્ થાય છે, માટે નાશ નૈમિ-
ત્તિક છે સ્વાભાવિક નહિ.

સાંખ્યશાસ્ત્રકારના મતમાં કોઈ પણ પદાર્થ નાશ પામતો જ નથી.
“ ઘટનાશ પામ્યો ” તેનો અર્થ એ જ છે કે તે કારણમાં અવ્યક્તરૂપ

પામ્યો. જો સર્વશૂન્યતાજ માનો તો શૂન્યતા સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણુ જોશે અને પ્રમાણુને અશૂન્ય માનવાથી સર્વશૂન્યતાવાદ ખોટો થશે, વગરપ્રમાણુ જો શૂન્યતા સિદ્ધ માનશે તો વગરપ્રમાણુ અમે માનેલા બાહ્યપદાર્થો પણ સિદ્ધજ છે. જૈન આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પણ બોદ્ધમતનું ખંડન કરતી વખતે ઉક્ત બાવદર્શક સ્લોક લખ્યો છે કે

વિના પ્રમાણં પરવન્નશૂન્યઃ સ્વપક્ષસિદ્ધેઃ પદમશ્નુવીત ।

કુપ્યેત્કૃતાન્તઃ સ્પૃશતે પ્રમાણમહો મુદ્દઃ ત્વદસૂચિદ્દષ્ટમ્ ॥

સ્યાદ્વાવ મંજરી.

ઉદાતકર આચાર્ય પણ લખે છે કે—“સર્વમભાવ इतिब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोज्यः । यदि ब्रूते व्याहतं भवति, अथ नाभिधत्तेऽर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । सर्वमभाव इति वाक्यम्, तस्य यद्यभिधेयम् अर्थ प्रतिपद्यते पूर्ववद्ब्रुवाघातः, अथ न प्रतिपद्यते वर्णोच्चोरण-मात्रमनर्थकमि” ન્યાય દર્શન અ. ૪-૧-૪૦ ન્યાય વાર્તિક.

અર્થઃ—સર્વ અભાવ છે એમ બોલનારને પ્રમાણુ પૂછવું જોઈએ, જો પ્રમાણુ કહે તો તેના મતમાં વ્યાધાત દોષ આવે છે અને જો પ્રમાણુ ન આપે તો તેનો છટ અર્થ સિદ્ધ થાય નહિ. સર્વ અભાવ છે એમ બોલનારને એ વાક્યનો અર્થ પૂછવો જોઈએ જો તેનો અર્થ સ્વીકારે તો વ્યાધાત દોષ આવે છે અને ન સ્વીકારે તો તેનું વાક્ય વર્ણુમાળા પેડે ન કામું છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શૂન્યવાદ ખોટો છે ॥ ૪૫ ॥ શૂન્યવાદમાં ખીનું દૂષણુ બવાવે છે.

उभयपक्षसमानक्षेप्तत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

આન્વતપદાર્થઃ—

(उभयपक्षसमानक्षेप्तत्वात्) બન્ને પક્ષમાં સરખો દોષ હોવાથી (अयम्) આપણુ ત્યાજ્ય છે.

અર્થઃ—બાહ્યાર્થ ક્ષણિકવાદમાં તથા ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદમાં જે દોષો આપ્યા છે, તેઓ આ શૂન્યવાદને પણ લાગુ પડે છે. શૂન્યતામાં પણ પ્રત્યભિજ્ઞા આદિકશું સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, માટે આ પક્ષ પણ ત્યાજ્ય છે ॥ ૪૬ ॥

અપુરુષાર્થત્વમુભયથા ॥ ૪૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ઉભયથા) બન્ને રીતે (અપુરુષાર્થત્વમ્) મોક્ષની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી.

અર્થ:—જો તમે દુઃખનિવૃત્તિને શૂન્યતારૂપ માને તોપણ, મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી કારણ કે, દુઃખનિવૃત્તિનો આધાર આત્મારૂપ કોઇપણ પદાર્થ તમારા મતમાં નથી, દુઃખનિવૃત્તિને સુખરૂપ માને તોપણ મોક્ષની સિદ્ધિ નથી કારણ કે, તમારા મતમાં સુખ જેવું કશું નથી, માટે બૌદ્ધમતમાં મોક્ષ તથા બંધનની કશી વ્યવસ્થાજ નથી. ॥ ૪૭ ॥

અતિ આદિપણ બંધન કારણ થઇ શકતાં નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

ન ગતિવિશેષાત્ ॥ ૪૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ગતિવિશેષાત્) ગતિ વિશેષથી (ન) બંધન થતું નથી.

અર્થ:—આત્મામાં ગતિથી પણ બંધન થઇ શકતું નથી. ॥ ૪૮ ॥ કારણ બતાવે છે.

નિષ્ક્રિયસ્ય ગત્યસંભવાત્ ॥ ૪૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(નિષ્ક્રિયસ્ય) ક્રિયાથી રહિત આત્મામાં (ગત્યસંભવાત્) ગતિ હોવાનો સંભવ નથી.

અર્થ:—આત્મામાં સ્વતઃ ક્રિયા નથી. શરીરવિશિષ્ટ આત્મામાં જે ક્રિયા પ્રતીત થાય છે, તે તો શરીરને લઇને થાય છે. ક્રિયા રહિત આત્મામાં ગતિનો સંભવ નથી. ॥ ૪૯ ॥

મૂર્ત્ત્વાદ્ ઘટવત્ સમાનધર્મતાપત્તાવપસિદ્ધાન્તઃ ॥ ૫૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(મૂર્ત્ત્વાત્) મૂર્તિમાન થવાથી (ઘટાદિવત્) ઘટ આદિની

માફક (સમાનધર્મતાપત્તૌ) સમાનધર્મ આવવાથી (અવસિદ્ધાન્તઃ) સિદ્ધાન્તમાં વિરોધ આવશે.

અર્થ:—જો આત્મામાં ક્રિયા માનવામાં આવે તો, આત્માને મૂર્તિમાન માનવો જોઈએ અને મૂર્તિમાન માનીએ તો, ઘટાદિ મૂર્તિમાન પદાર્થો પેડે સાવચવ માનવો જોઈએ. સાવચવ માનવાથી ઘટાદિની માફક આત્મા અનિત્ય થઈ જાય. એ પ્રમાણે માનવું એ વૈદિક સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ છે. ॥ ૫૦ ॥

ગતિશ્રુતિરપ્યુપાધિયોગાદાકાશવત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ગતિશ્રુતિઃ) ગતિનું શ્રવણ (અપિ) પણ (ઉપાધિયોગાત્) ઉપાધિના સંબંધથી (આકાશવત્) આકાશ પેડે.

અર્થ:—આકાશમાં જેમ ઘટાદિ પદાર્થોની ઉપાધિથી ગતિ પ્રતીત થાય છે તેમ આત્મામાં પણ શરીરાદિ ઉપાધિથી પ્રતીત થાય છે. “આત્માને તે મનસારાદજાનામચો દિવા પતયન્તં પતક્લ્મ્સા” ૫૭૫૧૬ ૨૯-૧૭૭ ઇત્યાદિ વેદમાં જે આત્મામાં ગતિનું શ્રવણ થાય છે તે શરીરરૂપ ઉપાધિ તે લઈને જ થાય છે. ॥ ૫૧ ॥

હવે કર્મ બંધન હેતુ હોવાનો નિર્ગેહ કરે છે.

ન કર્મણાપ્યતદ્ધર્મત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(કર્મણા) કર્મથી (અપિ) પણ (ન) બંધન થતું નથી (અતદ્ધર્મત્વાત્) તેનો ધર્મ ન હોવાથી,

અર્થ:—કર્મથી પણ બંધન થતું નથી કારણ કે કર્મો એ પુરૂષનો ધર્મ નથી આ ઠેકાણે કર્મમાં બંધનની સાક્ષાત્કારણતા નિષિદ્ધ કરી છે. ॥ ૫૨ ॥

અતિપ્રસક્તિરન્યધર્મત્વે ॥ ૫૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(અન્યધર્મત્વે) બીજાનો ધર્મ હોવાથી (અતિપ્રસક્તિઃ) અતિપ્રસક્તિ દોષ આવે છે.

અર્થ:—જો બીજાના ધર્મથી બીજને બંધ માનીએ તો અનિષ્ટ પ્રસંગરૂપ દોષ આવે છે, અર્થાત્ ચોરી કોઈ બીજને કરે અને દંડ બીજને ભોમવે એના જેવું થઈ જાય. ॥ ૫૩ ॥

નિર્ગુણાદિશ્રુતિવિરોધઃ ॥ ૫૪ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(ચ) અને (નિર્ગુણશ્રુતિવિરોધ:) નિર્ગુણ શ્રુતિમાં વિરોધ થશે. (હતિ) એ હેતુથી પણ આત્મામાં કર્મ નથી.

અર્થ:—જો આત્મામાં ક્રિયા માનીએ તો તેને પરિણામી માનવો પડે અને તેને જરા આદિનો સંબંધ પણ માનવો જોઈએ, અને એ પ્રમાણે માનવાથી “ વિજરો વિમૃચુ: ” છાંદોગ્ય ૮-૭ આદિ નિર્ગુણ વાક્યમાં વિરોધ આવશે. ॥ ૫૪ ॥

હવે સાંખ્યશાસ્ત્રક્રમે માનેલું જે પ્રકૃતિસંયોગરૂપ બંધનનું કારણ છે તે સાક્ષાત્કારણ છે કે કોઈની અપેક્ષા રાખીને બંધનનું કારણ થાય છે? તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તદ્યોગોઽપ્યવિવેકાન્ન સમાનસ્ત્વમ્ ॥ ૫૫ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(તદ્યોગ:) પ્રકૃતિનો સંયોગ (અપિ) પણ (અવિવેકાત્) અવિવેકને લક્ષનેજ બંધન કારક છે તેથી (સમાનસ્ત્વમ્) સમાન પણ (ન) નથી.

અર્થ:—પ્રકૃતિનો સંયોગ પણ નિરપેક્ષ બંધન કારણ નથી, પણ અવિવેક જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને બંધનકારણ થાય છે. જો નિરપેક્ષ બંધનનું કારણ તેને માનીએ તો મુક્ત પુરુષોને પણ પ્રકૃતિનો સંયોગ હોવાથી તેઓ પણ સંસારી આત્મા પેડે બદ્ધ થઈ જાય અને બધું સમાન એટલે બધા બદ્ધ થઈ જાય અને કોઈ મુક્ત રહે નહિ. અવિવેક-દ્વારા બંધન માનવાથી મુક્ત પુરુષો તથા દેશ્વરમાં બંધન રહેશે નહિ કારણ કે તેઓમાં અવિવેક નથી. ॥ ૫ ॥

હવે બંધનની નિવૃત્તિનું કારણ બતાવે છે.

નિયતકારણાત્તદુચ્છિત્તિધ્વાન્તવત્ ॥ ૫૬ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(નિયતકારણાત્) તેજ ચોક્કસ કારણ હોવાથી (તદુચ્છિત્તિ:) તેનો ઉચ્છેદ થાય છે (ધ્વાન્તવત્) અંધકાર પેઠે.

અર્થ:—છીપની અંદર જ્યારે રૂપાનો ભ્રમ થાય છે, ત્યારે છીપના જ્ઞાનથીજ રૂપાનો ભ્રમ દૂર થાય છે, દોરડાને સર્પ સમજી જેને ભય લાગ્યો છે તેને દોરડું પ્રત્યક્ષ કરાવવું જોઈએ, કે આ દોરડું છે સર્પ નથી, તેજ તેનો ભય દૂર થાય છે. અંધકારનો નાશ કરવો હોય તો પ્રકાશનીજ જરૂર પડે છે, બીજા ઉપાયો નકામા છે, તેમ અવિવેક જન્ય દુઃખરૂપ જે અંધન છે, તેના નાશનું કારણ વિવેક જ્ઞાનજ છે. યોગસૂત્રમાં પણ લખ્યું છે કે “ વિવેકચ્છાતિરવિપ્લવા હાનોપાય: ” સાધનપાદ ૨૬. મિથ્યાજ્ઞાનના અંશ રહિત જે વિવેકજ્ઞાન છે, તેજ દુઃખ નિવૃત્તિનું કારણ છે. તે જ્ઞાન મેળવવામાં કર્મો પણ ઉપયોગી છે. જેમ કે “ યાંગાક્ષાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેકચ્છાતે: ” સાધન પાદ ૨૮. યોગના અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી વિવેકખ્યાતિ સુધી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. ॥ ૫૬ ॥

જે કોઈ શંકા કરે કે કોઈ વિદ્વાનને પ્રકૃતિનું વિવેકજ્ઞાન થયું હોય અને શરીરસાથે અવિવેક હોય, જેમ કે;—“હું કાળો છું. હું ગૈર છું, ઇત્યાદિ” તો તેને પણ મોક્ષ માનવો જોઈએ, કારણ કે તમારા મતમાં પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેકજ્ઞ મોક્ષસાધક છે.

ઉત્તર

પ્રધાનાવિવેકાદન્યાવિવેકસ્ય તદ્દાને હાનમ્ ॥ ૫૭ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(પ્રધાનાવિવેકાત્) પ્રધાન એટલે પ્રકૃતિના અવિવેકથીજ (અન્યા વિવેકસ્ય) બીજાનો એટલે પ્રકૃતિના કાર્યોનો અવિવેક હોવાથી (તદ્દાને) પ્રકૃતિના અવિવેકનો નાશ થવાથી (હાનમ્) તેના કાર્યના અવિવેકનો પણ નાશ થાય છે.

અર્થ:—પ્રકૃતિનો અવિવેક જ શરીરાદિ અવિવેકનું કારણ છે, માટે કારણ નાશ પામવાથી કાર્ય રહી શકતું જ નથી. પ્રકૃતિનો અવિવેક નાશ પામ્યો એટલે શરીરાદિનો અવિવેક નાશ પામવો જ નોંધ્યો. જો શરીરાદિમાં અવિવેક છે તો, પ્રકૃતિમાં પણ અવિવેક છે, એમ અનુમાન કરવું નોંધ્યો. કોણ એવો શાન્તાત્મા હશે કે જે પુત્રને જોઈ પિતાનું અનુમાન ન કરે. ચિત્ર જેની ઉપર ચિત્રનું છે, તે કાંગળ બળી જાય અને નિરાધાર ચિત્ર રહી જાય એમ કોણ માની શકે? માટે જો એમ માને છે કે “હું જોઈ છું કે હું કાળો છું” તેને પ્રકૃતિના વિવેકનું જ્ઞાન થયું જ નથી. ॥ ૫૭ ॥

શંકા, જો જીવાત્મામાં બંધન અને મોક્ષ માનશો તો તે શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત નહિ રહી શકે.

ઉત્તર.

વાङ्માત્રં ન તત્ત્વં ચિત્તસ્થિતેઃ ॥ ૫૮ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(વાઙ્માત્રમ્) કેવળ કથન જ છે (તત્ત્વમ્) ખરી વાત (ન) નથી (ચિત્તસ્થિતેઃ) ચિત્તનો સંબંધ હોવાથી.

અર્થ:—જીવાત્માને નિત્ય શુદ્ધ, શુદ્ધ મુક્તસ્વભાવ માનવો એ તો કેવળ કથન માત્ર છે, ખરી વાત નથી, કારણ કે ચિત્તનો તેને સંબંધ હોવાથી તે સુખ દુઃખ રહિત રહી શકતો નથી, માટે એ શંકા જ અસ્થાને છે. જો જીવાત્મામાં દુઃખનો સંબંધ ન હોય તો પછી દુઃખની વૃત્તિનો ઉપદેશ કોને કરવો? ॥ ૫૮ ॥

કેવળ શ્રવણ મનનથી જ બંધનની નિવૃત્તિ થતી નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

યુક્તિર્જપિ ન બાધ્યતે દિઙ્મુદ્વદપરોક્ષાદતે ॥ ૫૯ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(યુક્તિઃ) કેવળ મનન કરવાથી (અપિ) પણ (ન બાધ્યતે) બંધન દૂર કરી શકાતું નથી (અપરોક્ષાદ્ ક્રતે) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સિવાય (દિઙ્મુદ્વદ) દિંમુદ પેડે.

અર્થ:—જે માણસ દિગ્મૂઢ થયો હોય, તેને જ્યાં સુધી દિશાઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી દિશાનો ભ્રમ ઉતરતો નથી, તેમ બદ્ધ જીવાત્માને જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી બંધનની નિવૃત્તિ થતી નથી અર્થાત્ શ્રવણ અને મનન પછી વિવેકજ્ઞાન થાય તોજ બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૫૯ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને દૃશ્ય નથી તો તેનો વિવેક કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તર.

અચાક્ષુષાણામનુમાનેન बोधो धूमादिभिरिवाग्नेः ॥ ૬૦ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(ધૂમાદિભિઃ) જેમ ધૂમ આદિથી (અગ્નેઃ) અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ (અચાક્ષુષાણામ્) અદૃશ્ય પદાર્થોનું (અનુમાનેન) અનુમાનથી (बोधः) જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

અર્થ:—જેમ ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન કરીએ છીએ, તેમ અદૃશ્ય પુરુષ પ્રકૃતિ આદિનું અનુમાનથી જ્ઞાન કરવું જોઈએ અને જે અનુમાનથી પણ ન જણાય તેનું જ્ઞાન આગમથી મેળવવું જોઈએ. પ્રકૃતિના કાર્યોથી પ્રકૃતિનું અનુમાન થઈ શકે છે અને પ્રકૃતિની પરાર્થતાથી પુરુષનું પણ અનુમાન થઈ શકે છે. એ અનુમાનનો પ્રકાર શાસ્ત્રકાર સ્વયમેવ આગળ બતાવશે. ॥ ૬૦ ॥

હવે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽ-
हङ्कारोऽहङ्કરાत् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यस्स्थूल
भूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ૬૧ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(સત્ત્વરજસ્તમસામ્) સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની (સામ્યાવસ્થા) સમાન અવસ્થા (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ છે, (પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિથી (મહાન્) મહત્ત્વ (મહતઃ) મહત્ત્વથી (અહઙ્કાર) અહંકાર

(મહાકારાત્) અહંકારથી (પञ્ચ) પાંચ (તન્માત્રાણિ) તન્માત્રાઓ (ઉભયમ્) બન્ને પ્રકારની (इन्द्रियम्) ઇન્દ્રિયો (તન્માત્રેભ્યઃ) તન્માત્રાઓથી (સ્થૂળભૂતાનિ) સ્થૂળભૂતો, અને (પુરુષઃ) પુરુષ (इति) એ બધાં મળી (પञ્ચવિંશતિઃ) પચ્ચીસ (ગણઃ) સમૂહ રૂપો છે.

અર્થઃ—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસની ન્યૂનાધિક ભાવ રહિત જે સામ્ય સ્થિતિ છે, તેને પ્રકૃતિ કહે છે. પ્રકૃતિનું કાર્ય મહત્ત્વ, મહત્ત્વનું કાર્ય અહંકાર, અહંકારનું કાર્ય પાંચ તન્માત્રાઓ અને અગ્યાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ તન્માત્રાઓનું કાર્ય પાંચ સ્થૂળ મહાભૂતો એ ચોવીસ જડ તત્ત્વો છે અને એક ચેતન તત્ત્વ પુરુષ છે એટલે બધાં મળી પચ્ચીસ તત્ત્વો છે. ઇશ્વરકૃષ્ણકૃત્ સાંખ્યકારિકામાં પણ આજ પચ્ચીસ તત્ત્વો માન્યાં છે.

મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત ।

ષોડશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥ ૩ ॥

સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પદાર્થો ચાર પ્રકારના છે ૧ કેવળ પ્રકૃતિ ૨ કેવળ વિકૃતિ ૩ પ્રકૃતિવિકૃતિસ્વરૂપ અને અનુભયરૂપ એટલે જે પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. પ્રકૃતિ એ કેવળ પ્રકૃતિ છે; મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા એ સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે; અગ્યાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો એ સોળ કેવળ વિકૃતિ છે અને પુરુષ એ અનુભયરૂપ એટલે પ્રકૃતિએ નથી અને વિકૃતિએ નથી ॥ ૬૧ ॥

ઉપર બતાવેલાં પચ્ચીસ તત્ત્વોમાંથી પાંચ સ્થૂળભૂતો તો પ્રત્યક્ષ છે, માટે તેનાંથી તેનાં કારણોનું અનુમાન કરવું, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

સ્થૂલાત્પञ्ચતન્માત્રસ્ય ॥ ૬૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(સ્થૂલાત્) પાંચ સ્થૂળભૂતોથી (પञ्ચતન્માત્રસ્ય) પાંચ તન્માત્રાઓનું અનુમાન કરવું.

અર્થઃ—સ્થૂળમહાભૂતો પંચતન્માત્રાઓનાં કાર્યો છે, કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરવું એ ન્યાયપ્રાપ્ત છે, માટે સ્થૂળભૂતોથી પંચતન્માત્રાઓનું

અનુમાન કરવું. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચ ગુણો માત્રા એટલે સૂક્ષ્મસ્વરૂપે જેમાં રહે છે, તે આધારભૂત દ્રવ્ય તન્માત્રા કહેવાય છે. ધર્મ અને ધર્મિ અભિન્ન ગણી તન્માત્રાશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુક પણ આધારભૂતદ્રવ્યનેજ તન્માત્રા કહે છે, ગુણને નહિ.

“ તન્માત્રાણિ ચ યજ્ઞાતીયેષુ શાન્તાદિવિશેષત્રયં ન તિષ્ઠતિ,
જ્ઞાતીયાનાં શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાનામાધારભૂતાનિ સૂક્ષ્મ-
દ્રવ્યાણિ સ્થૂલભૂતાનામવિશેષઃ ॥ ૧૬૨ ॥ ”

અર્થ:—ઉપર બતાવ્યો તેજ છે. અનુમાન કરવામાં આવી રીતે પાંચ અવયવ વાક્યોનો પ્રયોગ કરવો.

સ્થૂલભૂતાનિ સ્વવિશેષગુણવદ્દ્રવ્યોપાદાનકાનિ,
સ્થૂલસ્વાત્, ઘટવત્ ।

અર્થ:—સ્થૂળભૂતો વિશેષગુણવાળાદ્રવ્યજન્ય છે સ્થૂળ હોવાથી, ઘટની માફક ઇત્યાદિ. ॥ ૬૨ ॥

વાહ્યાભ્યન્તરાભ્યાં તૈઆહંકારસ્ય ॥ ૬૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(વાહ્યાભ્યન્તરાભ્યામ્) બાહ્ય અને આન્તર ઇન્દ્રિયોથી (જ) અને (તૈઃ) પાંચતન્માત્રાઓથી (અહંકારસ્ય) અહંકારનું અનુમાન કરવું.

અર્થ:—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ મળી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર છે, તેમાંથી સાત્ત્વિક અહંકારથી અગ્યાર ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને તામસ અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયો અને પંચમાત્રાશ્ચ કાર્યોથી અહંકારનું અનુમાન કરવું. અહંકાર દ્રવ્યરૂપજ છે, ગુણરૂપ કે ક્રિયારૂપ નથી. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યમાંથીજ થાય છે. જુઓ આજ સુત્રઉપર વિજ્ઞાનભિક્ષુકનું ભાષ્ય. “ અભિમાનઆમિમાન-
વૃત્તિકમન્તઃકરણદ્રવ્યં ન ત્વમિમાનમાત્રં દ્રવ્યસ્યૈવ લોકે દ્રવ્યો-
પાદાનત્વદર્શનાત્ ” અર્થ ઉપર બતાવ્યો છે. અનુમાન વાક્યોનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરવો.

“તન્માત્રેન્દ્રિયાણિ અભિમાનવદ્દ્રવ્યોપાદાનકાનિ, અભિમાન કાર્યત્વાત્, યન્નૈવં તન્નૈવં યથા પુરુષાદિઃ” પાંચ તન્માત્રા અને ૪ દ્રિયો આભિમાનિકદ્રવ્યજન્ય છે, અભિમાનદ્રવ્યનું કાર્ય હોવાથી, જે અભિમાન દ્રવ્યનું કાર્ય ન હોય તે અભિમાનદ્રવ્યજન્ય પણ ન હોય, જેમ કે પુરુષ. પુરુષ આભિમાનિકદ્રવ્યનું કાર્ય નથી માટે આભિમાનિકદ્રવ્યજન્ય પણ નથી, ઇત્યાદિ ॥ ૬૩ ॥

તેનાન્તઃ કારણ સ્ય ॥ ૬૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(તેન) અહંકારરૂપ કાર્યથી (અતઃકરણસ્ય) મહત્તત્ત્વનું અનુમાન કરવું.

અર્થઃ—અહંકાર મહત્તત્ત્વનું કાર્ય છે, માટે અહંકારરૂપ કાર્યથી મહત્તત્ત્વનું અનુમાન કરવું. મહત્તત્ત્વ પણ દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે. જુઓ આજ સ્વરૂપર વિજ્ઞાનભિક્ષુકનું ભાષ્ય. “મહદ્કારદ્રવ્યં નિશ્ચયવૃત્તિ-મદ્દ્રવ્યોપાદાનકમ્, નિશ્ચયકાર્યદ્રવ્યત્વાત્, યન્નૈવં તન્નૈવં યથા પુરુષાદિઃ” અહંકારરૂપદ્રવ્ય નિશ્ચયવૃત્તિવાળાદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થયું છે નિશ્ચયનું કાર્ય હોવાથી, જે નિશ્ચયનું કાર્ય નથી, તે તેનું જન્ય પણ નથી, જેમ કે પુરુષ, ઇત્યાદિ. ॥ ૬૪ ॥

તતઃ પ્રકૃતેઃ ॥ ૬૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(તતઃ) મહત્તત્ત્વથી (પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિનું અનુમાન કરવું.

અર્થઃ—મહત્તત્ત્વ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, માટે મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્યથી પ્રકૃતિનું અનુમાન કરવું. અનુમાન વાક્યોનો પ્રયોગ.

સત્ત્વરજસ્તમોધર્મકં મહત્તત્ત્વમ્, સત્ત્વરજસ્તમોધર્મકપ્રકૃત્યાત્મક-દ્રવ્યોપાદાનકમ્, સત્ત્વરજસ્તમોભૂતદ્રવ્યકાર્યત્વાત્, યન્નૈવં તન્નૈવમ્, યથા પુરુષાદિઃ” મહત્ત્વ દ્રવ્યસ્વરૂપ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થવાથી, જે પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી તે તેનાથી ઉત્પન્ન પણ થયું નથી જેમ કે પુરુષ; ઇત્યાદિ. ॥ ૬૫ ॥

હવે આત્માનું અનુમાન બતાવે છે.

સંહતપરાર્થત્વાત્ પુરુષસ્ય ॥ ૬૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(સંહતપરાર્થત્વાત્) સંહત એટલે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યો અન્યના ઉપભોગને માટે છે, તેથી (પુરુષસ્ય) આત્માનું અનુમાન કરવું.

અર્થ:—સૃષ્ટિજનક જડદ્રવ્યોનો જે સંયોગ છે, તેને સંહનન કહે છે અને એ સંયોગવાળાં જે દ્રવ્યો છે, તે બધાં સંહનનદ્રવ્યો કહેવાય છે એટલે પ્રકૃતિ અને તેનાં મહત્ત્વાદિ તેનાં કાર્યો સંહનન દ્રવ્યો છે. સંહત દ્રવ્યો પદાર્થ એટલે જડભિન્ન પુરુષના ઉપભોગને માટે છે. તેમાં આ પ્રમાણે અનુમાન વાક્યોનો પ્રયોગ થાય છે:—

પ્રકૃતિમહદાદિકં પરાર્થમ્, સંહતત્ત્વાત્, શય્યાસનાદિચત્ ।

“ પ્રકૃતિ આદિ પદાર્થો પરાર્થ છે, સંહત હોવાથી, શય્યા અને આસન પેડે.” જડ પદાર્થો પોતે પોતાનો ઉપભોગ કરી શકતાં નથી ઉક્ત અનુમાનથી જે પર તરીકે સિદ્ધ થાય છે, તેજ પુરુષ છે. ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે કે. ” ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિયં ભવતિ આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં ભવતિ ” વૃ. ઉપનિષદ્. બધાની ઇચ્છા તૃપ્તિને માટે બધું પ્રિય નથી પણ આત્માની ઇચ્છાતૃપ્તિને માટેજ આ બધું પ્રિય છે, ઇત્યાદિ. ॥ ૬૬ ॥

પ્રકૃતિનું કોઈ કારણ છે કે નહિ ? તેનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

મૂલે મૂલાભાવાદમૂલં મૂલમ્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(મૂલે) પરમ અવ્યક્ત પ્રકૃતિનું (મૂલાભાવાત્) કારણ ન હોવાથી (અમૂલમ્) કારણરહિત (મૂલમ્) પ્રકૃતિ (અમૂલમ્) કારણ શૂન્ય છે.

અર્થ:—મૂળ પ્રકૃતિનું કોઈ પણ કારણ ન હોવાથી તેને નિષ્કારણ મૂળ કારણ કહે છે. કારણરહિત પ્રકૃતિ હોવાથી તે અનાદિ ઠરે છે, કારણ કે અસંભવાયિ અથવા ઉપાદાન કારણના નાશથીજ કાર્યનો નાશ થાય છે. પ્રકૃતિનું કોઈપણ ઉપાદાન કે અસંભવાયિ કારણ ન હોવાથી

તેનો નાશ થતો નથી. “કારણભાવાત્ કાર્યામાય:” નાશનું કારણ ન હોવાથી પ્રકૃતિનો નાશ થતો નથી. પ્રકૃતિનું પણ જો એક દ્રવ્યાંતર કારણ માનવામાં આવે તો તેનું પણ કારણ શામાટે ન માનવું અને એવી રીતે માનવાથી અપ્રામાણિક અનવસ્થા દોષ આવે છે, માટે પ્રકૃતિનું કોઈપણ કારણ ન હોવાથી તે અનાદિ મૂળ કારણ છે. ॥ ૬૭ ॥

અનવસ્થા હોવા છતાં જો કોઈ પ્રકૃતિનું કારણ માને તો તે યોગ્ય નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પારમ્પર્યેઽપ્યેકત્ર પરિનિષ્ઠિતિ સંજ્ઞામાત્રમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(પારમ્પર્યે) પરંપરા સ્વીકારે (અપિ) તોપણ (એકત્ર) એક ઠેકાણે (પરિનિષ્ઠા) સ્થિરતા માનવી પડશે અને તેથી (સંજ્ઞામાત્રમ્) નામ માત્રજ કારણ માન્ય કહેવાશે.

અર્થ:—જો તમે પરંપરા માનશો તોપણ તમારે એક એવું કારણ તો જરૂર માનવું પડશે કે જેનું કોઈપણ કારણ નથી, અને એમ માનવાથી તમે માત્ર નામનીજ પરંપરા સ્વીકારી, કારણ કે અમે જો તત્ત્વને મૂળકારણરૂપે માન્યું છે, તેને તમારે પણ અંતમાં જઈને માનવું પડ્યું, અમે પણ પ્રકૃતિ તેનેજ કહીએ છીએ કે જ્યાં પરંપરાનું અવસાન છે. ॥ ૬૮ ॥

બીજો હેતુ બતાવે છે.

સમાન: પ્રકૃતેર્દ્વયો: ॥ ૬૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(દ્વયો:) બન્ને પક્ષોમાં (પ્રકૃતે:) પ્રકૃતિ માનવામાં (સમાન) તુલ્ય પક્ષ છે.

અર્થ:—અમે માનેલી અંતિમ તત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિ કરતાં તમે વધારે તત્ત્વો બતાવો અને તેમનાં કાર્યો અને લક્ષણો બતાવો પછી પચ્ચીસ તત્ત્વો કરતાં વધારે માનવાનો વિવાદ છે, પણ તેમનાં કરતાં વધારે છવીશનું તત્ત્વજ તમે બતાવી શકો તેમ નથી, માટે આપણે બન્ને

(૩૮)

પક્ષકારોએ પ્રકૃતિનો એક સરખોજ આશ્રય માનવો પડશે, માટે પચ્ચીસ તત્વોની જે ગણતરી કરી છે તે બરાબર છે ॥ ૬૯ ॥

શું સર્વ માણસો તમે બતાવેલાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં અનુમાનો સમજી શકશે ? અને એવાં અનુમાનોથી પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકનું મનન પણ કરી શકશે !

અધિકારિવૈચિત્ર્યાન્ન નિયમઃ ॥ ૭૦ ॥

અન્યતપદ્યથઃ—

(અધિકારિવૈચિત્ર્યાત્) બિન્ન બિન્ન અધિકારીઓ હોવાથી (નિયમઃ) નિયમ (ન) થઈ શકતો નથી.

અર્થઃ—સંસારમાં બધા સરખા અધિકારીઓ હોતા નથી. જેઓ ઉત્તમ અધિકારી હશે તેઓ ઉક્ત અનુમાનો દ્વારા મનન કરી શકશે અને જેઓ મધ્યમ અને મન્દ અધિકારીઓ છે, તેઓ પણ બહુવખત જતાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરી ઉપર બતાવેલાં અનુમાનોદ્વારા મનન કરતાં શીખશે, માટે એક સાથેજ બધા માણસો ઉક્ત અનુમાનોદ્વારા મનન કરશે એવો કોઈ નિયમ નથી ॥ ૭૦ ॥

હવે મહદાદિ કાર્યોનો અનુક્ષેપ ક્રમ બતાવે છે.

મહદાલ્પમાદ્યં કાર્યં તન્મનઃ ॥ ૭૧ ॥

અન્યતપદ્યથઃ—

(આદ્યમ્) પહેલું (કાર્યમ્) કાર્ય (મહદાલ્પ) નામે મહત્ છે (તત્) તે (મનઃ) બુદ્ધિ તત્ત્વ કહેવાય છે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિનું જે પહેલું કાર્ય છે, તેને મહત્ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને તેને બુદ્ધિતત્ત્વ પણ કહે છે. ॥ ૭૧ ॥

બીજું કાર્ય બતાવે છે.

ચરમોઽહકારઃ ॥ ૭૨ ॥

અન્યતપદ્યથઃ—

(ચરમઃ) બીજું કાર્ય (અહકાર) અહંકાર છે.

(૩૬)

અર્થ:—મહત્ત્વરૂપકાર્ય પછી ત્રીજું કાર્ય અહંકાર છે અને તે મહત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૭૨ ॥

ત્રીજું કાર્ય બતાવે છે.

(તત્કાર્યત્વમુત્તરેષામ્ ॥ ૭૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ઉત્તરેષામ્) ત્યાર પછીનાં જે કાર્યો છે, તે (તત્કાર્યત્વમ્) અહંકારના કાર્યો છે.

અર્થ:—પાંચ સ્થુળભૂતો અને અગ્નિ ઇન્દ્રિયો એ સોળ જે કાર્યો છે, તે પ્રકૃતિનું ત્રીજું કાર્ય છે અને તે અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૭૩ ॥

જે કાર્યોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે, તો પછી બધાં કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ કેવી રીતે ?

આદ્યહેતુતા તદ્દ્વારા પારમ્યયેઽપ્યણુવત્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(અણુવત્) પરમાણુ પેઠે (પારમ્યયે) પરંપરા સંબંધથી (અપિ) પણ (તદ્વારા) પંચતન્માત્રાદિદ્વારા (આદ્યહેતુતા) મૂળકારણતા છે.

અર્થ:—ભલે ઘટાદિનું સાક્ષાત્કારણ પ્રકૃતિ ન હોય, તોપણ પરંપરા સંબંધથી પ્રકૃતિમાંજ બધાં કાર્યોની કારણતા આવે છે. જેમ કે ઘટની કારણતા મહાભૂતોમાં, મહાભૂતોની કારણતા પંચતન્માત્રાઓમાં, પંચતન્માત્રાઓની કારણતા અહંકારમાં, અહંકારની કારણતા મહત્ત્વમાં અને મહત્ત્વની કારણતા પ્રકૃતિમાં છે. એ પ્રમાણે પરંપરા સંબંધથી સર્વનું કારણ પ્રકૃતિજ કહેવાય છે. વૈશેષિક શાસ્ત્રની પરિભાષાને માનનારા જેમ સર્વકાર્યની કારણતા પરંપરાસંબંધથી પરમાણુઓમાં માને છે તેમ અમે પણ પ્રકૃતિમાંજ સર્વકાર્યની કારણતા માનીએ છીએ ॥૭૪॥

અંકા. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને બધાં કાર્યોની પહેલાં વિદ્યમાન છે, તો પછી પ્રકૃતિનેજ બધાં કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ માનવું અને પુરુષને નહીં, તેમાં શું પ્રમાણ ?

પૂર્વભાવિત્વે દ્વયોરેકતરસ્ય હીનેઽન્યતરયોગઃ ॥ ૭૫ ॥

અન્યતરપદાર્થઃ—

(દ્વયોઃ) પુરુષ અને પ્રકૃતિની (પૂર્વભાવિત્વે) પૂર્વ અવસ્થિતિ હોવા છતાં (એકતરસ્ય) એકનો એટલે પુરુષનો (હીને) ત્યાગ થવા થી (અન્યતરયોગઃ) બીજામાં કારણતા સિદ્ધ થાય છે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિ અને પુરુષ સઉથી પહેલાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પ્રકૃતિનેજ સર્વ કાર્યનું ઉપાદાન કારણ માનવું યોગ્ય છે. જો પુરુષને ઉપાદાન કારણ તરીકે માનીએ તો, તેને પરિણામી માનવો જોઈએ, અને જો પરિણામી માનીએ તો “હું” દસ વરસ પહેલાં સુખી હતો ” એવું જ્ઞાન કદિપણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે તે વખતે જો પુરુષે સુખ દુઃખો અનુભવ્યાં હતાં, તે દસ વરસ સુધીમાં ધણા પરિણામો પામી ચુક્યો છે, અપરિણામી સ્થિતિ એક તત્ત્વ કોઈ છેજ નહિ, તો પછી જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ? દૃષ્ટ જ્યારે દર્દીરૂપે પરિણામ પામે છે, ત્યારે દૃષ્ટ સર્વથા નષ્ટ (તિરાંહિત) થઈ જાય છે. તેમ પુરુષ જ્યારે એક પરિણામે નષ્ટ થઈ અન્ય પરિણામરૂપ થાય છે, ત્યારે પૂર્વપરિણામરૂપે ઓળખી શકાય નહિ, માટે આત્માને પરિણામી માની શકાય નહિ. યોગશાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે “ સદા જ્ઞાતાશ્ચિત્તસ્યવૃત્તયઃ, તત્ત્મભોઃ પુરુષસ્યા-પરિણામિત્વાત્ ” કૈવલ્યવાદ. સૂત્ર. ૧૭. પુરુષ અપરિણામી હોવાથી ચિત્તની વૃત્તિઓ હમેશાં પુરુષથી જણાયલીજ રહે છે. માટે પુરુષમાં ઉપાદાન કારણતા સિદ્ધ ન થવાથી પ્રકૃતિમાંજ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭૫ ॥

પ્રકૃતિ પરિચ્છિન્ન (માપી શકાય તેટલી) છે કે અપરિચ્છિન્ન (માપી ન શકાય તેટલી) ? ઉત્તર.

પરિચ્છિન્નં ન સર્વોપાદાનમ્ ॥ ૭૬ ॥

અન્યતરપદાર્થઃ—

(સર્વોપાદાનમ્) જે જૂન, માવિ અને વર્તમાન સર્વ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે તે પ્રકૃતિ (પરિચ્છિન્નમ્) પરિચ્છિન્ન (ન) નથી.

અર્થઃ—જે બધાં કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ હોય તે પરિચ્છિન્ન હોય શકે નહિ, માટે, પ્રકૃતિ અપરિચ્છિન્ન છે ॥ ૭૬ ॥

જે પરિચ્છિન્ન હોય છે તેની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થવી જોઈએ.

તદુત્પત્તિશ્રુતેશ્ચ ॥ ૭૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(ચ) અને (તદુત્પત્તિશ્રુતેઃ) પરિચ્છિન્ન પદાર્થોથી ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવે છે.

અર્થઃ—જે જે પરિચ્છિન્ન પ્રયો હોય છે તેની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવે છે. જેમ કે “તસ્માદશ્વા અજાયન્ત યે કે ચાંભયાદતઃ” યજુર્વેદ ૩૧-૮. “તદ્દેદં તર્હ્યવ્યાકૃતમાત્સીત્તન્નામરૂપાભ્યામેવ વ્યાક્રિયત” બૃહદાં ૧૧૪૭. પરિચ્છિન્ન જગત્ તથા અશ્વઆદિ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૭૭ ॥

હવે જે અભાવને અથવા અનુભવરૂપ અવિધાને જગત્નું કારણ માને છે તેના મતનું ખંડન કરે છે.

તાવસ્તુનો વસ્તુસિદ્ધિઃ ॥ ૭૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(અવસ્તુનઃ) જે વસ્તુસ્વરૂપ નથી, તેનાથી (વસ્તુસિદ્ધિઃ) વસ્તુની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી.

અર્થઃ—અભાવથી કે સદસદ્ભિન્ન અનિર્વચનીય માયાથી ભાવરૂપ જગત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે દૃશ્યમાન કાર્યરૂપ જગત્ અભાવરૂપ કે અનિર્વચનીય નથી ॥ ૭૮ ॥

જો કહો કે જગત્પણુ અવસ્તુ સ્વરૂપજ છે, માટે અવસ્તુથી વસ્તુની સિદ્ધિ માનવામાં કશો વાંધો નથી. એ શકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

અબાધાદદુષ્ટકારણજન્યત્વાચ્ચ નાવસ્તુત્વમ્ ॥ ૭૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(અબાધાત્) બાધ ન થવાથી (ચ) અને (અદુષ્ટકારણજન્યત્વાત્) અદુષ્ટ કારણથી ઉત્પન્ન થવાથી (અવસ્તુત્વમ્) અવસ્તુપણું (ન) નથી.

અર્થઃ—જો જગત્ને અવસ્તુ સ્વરૂપ એટલે ખોટું માનીએ તો તેના બાધ થવો જોઈએ. જેમ પ્રથમ દૂરથી ચળકાટવાળી છીપને જોઈ

કોઇને એમ લાગે કે પેસો રૂપાનો કકડો છે, પણ પછી તે જ્યારે પાસે જઇ તે કકડાને રાત્રમાં લઇને જુએ છે, ત્યારે તે કહે છે કે આ રૂપાનો કકડો નથી પણ હીપ છે; તેમ કોઇ સ્વસ્થચિત્તવાળો માણસ દૂરથી પર્વત જોઇ અને પછી પાસે જઇ એમ નથી કહે તો કે આ પર્વત નથી. જગત્માં જેને જેને અને જે જે જ્ઞાન થાય છે તે બધું કંઈ દોષવાળી ધંદિયોથી થતું નથી. જેને કમજો થયો હોય તેજ બધી વસ્તુને પીળી જુએ છે. વૃક્ષને વૃક્ષ તરીકે જાણનારને વૃક્ષવિષયક જ્ઞાન દોષજન્ય કહી શકાય નહિ. જે અનિર્વચનીયવાદીઓ સર્વ જ્ઞાનને અસત્ય માનતા હોય તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તેનો બાધ થવો જોઈએ. સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થોનો જાગૃત્ અવસ્થામાં જેમ બાધ થાય છે, તેમ જાગૃત્ અવસ્થામાં જોયેલા પદાર્થોનો સ્વપ્ન અવસ્થામાં બાધ થતો નથી, માટે જગત્ અભાવરૂપ કે અનિર્વચનીયરૂપ નથી ॥ ૭૯ ॥

વસ્તુથી જ વસ્તુ બને છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે

ભાવે તદ્યોગેન તત્ત્વિસદ્ધિરભાવે તદભાવાત્ કુતસ્તરાં તત્ત્વિસદ્ધિઃ ॥ ૮૦ ॥

અનિવત્પદાર્થઃ—

(ભાવે) કારણ ભાવરૂપ હોવાથી (તદ્યોગેન) સત્તાનો સંબંધ થવાથી (તત્ત્વિસદ્ધિઃ) કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે (અભાવે) કારણ અભાવ રૂપે હોય તો (તદભાવાત્) તેમાં સત્તાનો અભાવ હોવાથી (કુતસ્તરામ્) કેવીરીતે (તત્ત્વિસદ્ધિઃ) કાર્યની સિદ્ધિ થઇ શકે ?

અર્થઃ—જો કારણને ભાવરૂપ માનીએ તોજ કારણમાં સત્તા આવી શકે અને તે સત્તાયુક્ત કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય, પણ જો કારણને અભાવ માનીએ તો તેમાં સત્તા આવી શકે નહિ અને સત્તાહીન કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે ? જેવું કારણ તેવુંજ કાર્ય હોય છે, માટે જગત્તુ ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ ભાવરૂપ છે ॥ ૮૦ ॥

કર્મ પણ ઉપાદાન કારણ થઇ શકે નહિ, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

ન કર્મણ ઉપાદાનત્વાયોગાત્ ॥ ૮૧ ॥

અનિવત્પદાર્થઃ—

(કર્મણઃ) કર્મથી (ન) કાર્યસિદ્ધિ થઇ શકતી નથી (ઉપાદાન-ત્વાયોગાત્) ઉપાદાનપણ્યનો સંબંધ ન થવાથી.

અર્થ:—કેવળ કર્મથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થઇ શકતી નથી કારણ કે કર્મ ઉપાદાન કારણ નથી, તે તો માત્ર નિમિત્ત કારણજ છે. દ્રવ્યનું ઉપાદાન કારણ દ્રવ્યજ હોય શકે, ગુણ કે કર્મ નહિ; માટે કર્મપણ જગત્નું ઉપાદાન કારણ નથી ॥ ૮૧ ॥

વૈદિક કર્મો પણ જ્ઞાન સિવાય મોક્ષસાધક થઇ શકતાં નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

નાનુશ્રવિકાદપિ તત્તિસદ્ધિઃ સાધ્યત્વેનાવૃત્તિયોગાદપુરુષાર્થત્વમ્ ॥૮૨

અન્વિતપદાર્થ:—

(અનુશ્રવિકાત્) વેદોક્ત કર્મોથી (અપિ) પણ (તત્તિસદ્ધિઃ) મોક્ષની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી, (સાધ્યત્વેન) જન્ય હોવાથી (આવૃત્તિયોગાત્) વારંવાર આવૃત્તિ થવાથી (અપુરુષાર્થત્વમ્) પુરુષાર્થ થઇ શકે નહિ.

અર્થ:—વેદોક્ત કર્મો પણ સાક્ષાત્ મોક્ષસાધક નથી, કારણ કે તે કર્મોનું સાક્ષાત્કૃણ દુઃખોત્તર સુખજ છે, જેને કેટલાક લોકો સ્વર્ગ કહે છે. જે કર્મસાધ્ય મોક્ષ માનીએ તો, તેમાં એકરસતા રહે નહિ, કોઇને થોડું સુખ અને કોઇને વધારે સુખ એવા પ્રકારનું વૈષમ્ય અવશ્ય માનવુંજ જોઇએ. જેમ લૌકિક કર્મનાં ફળમાં તારતમ્ય હોય છે તેમ વૈદિક કર્મનાં ફળોમાં પણ તારતમ્ય અવશ્ય છે. વૈદિક કર્મનાં ફળોમાં હમેશાં સાધ્યતાજ રહે છે કદિપણ સિદ્ધતા આવતીજ નથી. લૌકિક સુખની માફક તે પણ ચિરસ્થાયી રહેતું નથી. મોક્ષરૂપ ફળતો ચિરસ્થાયી હોય છે, માટે કેવળ વૈદિક કર્મજન્ય મોક્ષ નથી. જે વૈદિક કર્મજન્ય ફળને મોક્ષ માનીએ તો તે ચિરસ્થાયી ન હોવાથી, તેમાં પરમ પુરુષાર્થપણુ આવી શકે નહિ ॥ ૮૨ ॥

જ્યારે વૈદિક કર્મ કરનારને મોક્ષ નથી મળતો તો પછી મોક્ષ કોને મળે છે.

તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્યાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ ॥ ૮૩ ॥

(તત્ર) વૈદિક કર્મકરનારોઓમાં (પ્રાપ્તવિવેકસ્ય) જેને વિવેકજ્ઞાન થયું છે તેનેજ (અનાવૃત્તિશ્રુતિઃ) અનાવૃત્તિ એટલે મોક્ષની શ્રુતિ છે.

અર્થ:—વેદોક્ત કર્મકરનારાઓમાં જેને વિવેકજ્ઞાન થયું છે, તેનેજ મોક્ષ મળવાનું વેદમાં કહ્યું છે, કેવળ કર્મકાંડી માણસોને નહિ જેમ કે “ તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેડ્યનાય ” યજુર્વેદ. પરમાત્મને જાણીનેજ મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે, મોક્ષ મેળવવાનો ખીજો કોઈ માર્ગજ નથી. “ જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપહાનિ: ” શ્વેતાશ્વતર. પરમાત્માને જાણીનેજ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થવાય છે, ઇત્યાદિ ॥ ૮૩ ॥

ન દુઃસ્વાદુઃસ્વં જલાભિષેકવન્ન જાઙ્ઘ્યવિમોકઃ ॥ ૮૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(દુઃસ્વાત્) દુઃખસાધ્ય કર્મોથી (દુઃસ્વમ્) દુઃખમિશ્રિત સુખરૂપ ફળ મળે છે (જલાભિષેકવત્) જળસ્નાનપેડે (જાઙ્ઘ્યવિમોકઃ) અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ (ન) થતી નથી.

અર્થ:—આ સૂત્રમાં જે દુઃખપદ મૂક્યું છે, તેનો અર્થ કર્મ કરવો જોઈએ કારણ કે કર્મ દુઃખસાધ્ય છે, અને ફરીથી જે દુઃખ શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ સુખ દુઃખ બન્ને કરવો, કારણ કે કર્મોથી કેવળ સુખ મળતું નથી, સાથે સાથે દુઃખનો પણ સંબંધ હોય છે. કર્મોથી સુખ દુઃખરૂપ ફળ મળે છે, પણ તેનાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ તો શાસ્ત્રનાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી થાય છે. જેમ જળસ્નાન કરવાથી ઠંડી દૂર થતી નથી, તેમ કર્મજ કરવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી ॥ ૮૪ ॥

કામ્યેડકામ્યેડપિ સાધ્યત્વાવિશેષાત્ ॥ ૮૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(કામ્યે) કામ્ય કર્મ હોય અથવા (અકામ્યે) અકામ્ય કર્મ હોય (અપિ) તો પણ (સાધ્યત્વાવિશેષાત્) સાધ્યત્વથી સમાન છે.

અર્થ:—કર્તા જે કર્મની ઇચ્છા રાખે છે તે કામ્ય કર્મ કહેવાય છે અને જે કર્મના ફળની ઇચ્છા નથી રાખવામાં આવતી તે અકામ્ય અથવા નિષ્કામ કર્મ કહેવાય છે. બન્ને જાતનાં કર્મોનાં ફળ સાધ્યજ છે અર્થાત્ તારતમ્યવાળાં છે, માટે કામ્ય કે અકામ્ય કોઈપણ કર્મ સાક્ષાત્ મોક્ષસાધક નથી ॥ ૮૫ ॥

નિજમુક્તસ્ય બન્ધધ્વંસમાત્રં પરં ન સમાનત્વમ્ ॥ ૮૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(નિજમુક્તસ્ય) સ્વયં મુક્ત થયેલા જીવાત્માને (બન્ધધ્વંસમાત્રમ્) કેવળ બંધનો ધ્વંસ (પરમ્) મુક્તિ છે, તેથી (સમાનત્વમ્) બંને પક્ષમાં સરખા પણું (ન) નથી.

અર્થ:—પોતાનાજ પ્રયત્નથી મુક્ત થયેલા જીવાત્માને જે મુક્તિ મળે છે, તે દુઃખધ્વંસ રૂપ છે અને તેજ વિવેકજ્ઞાનનું ફળ છે, માટે કર્મવાદીઓ કર્મ જે સુખવિશેષ રૂપ ફળ બતાવે છે તેનાથી મુક્તિ જુદાજ પ્રકારની છે માટે કર્મનું અને જ્ઞાનનું ફળ એક નથી ॥ ૮૬ ॥

આગળ જે પચ્ચીશ તત્ત્વો બતાવવામાં આવ્યાં છે તેઓની સિદ્ધિ પ્રમાણુ સિવાય ચઇ શક્તી નથી માટે પ્રમાણુનું લક્ષણુ બાંધ છે.

દ્વયો રેકતરસ્ય વાપ્યસન્નિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્તિ: ।

પ્રમા, તત્સાધકતમં યત્, તત્ ત્રિવિધં પ્રમાણમ્ ॥ ૮૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(દ્વયો:) ઇન્દ્રિય અને અર્થએ બેનું (વા) અથવા (એકતરસ્ય) એકનું એટલે હેતુનું કે શબ્દનું જે ફળ છે તે (અસન્નિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્તિ:) નહિ જાણેલી વસ્તુનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થવું તે (પ્રમા) પ્રમાસ્વરૂપ છે (તત્સાધકમ્) તે પ્રમાનું જે સાધક છે (તત્) તે (ત્રિવિધમ્) ત્રણ પ્રકારનું (પ્રમાણમ્) પ્રમાણુ છે.

અર્થ:—પ્રમા એટલે યથાર્થ જ્ઞાન અને તે ત્રણ પ્રકારનાં છે.

પહેલું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન--ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંબંધથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અને અર્થ એ બંનેની વિદ્યમાનતાની આવશ્યકતા છે, તેથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અર્થ અને ઇન્દ્રિય એ બેનું ફળ કહેવાય છે.

બીજું અનુમાન જ્ઞાન--જેમાં હેતુ એકલોજ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને હેતુથી જે જ્ઞાન કરવામાં આવે છે તે અનુમાન જ્ઞાન કહેવાય છે. અનુમાનજ્ઞાન હેતુથીજ થાય છે તેથી તે એકલા હેતુનું ફળ કહેવાય છે.

ત્રીગુણ શબ્દ જ્ઞાન--શબ્દજન્ય જ્ઞાન પણ શબ્દનું જ ફળ છે. શાબ્દ જ્ઞાનમાં શ્રોતાને અર્થ પ્રત્યક્ષ થતો નથી. જેમ કે “ રામ હતા ” એમાં રામ પ્રત્યક્ષ થતા નથી, માટે શાબ્દજ્ઞાન અર્થનું ફળ નથી પણ શબ્દનું જ ફળ છે.

આ ઉપરથી સૂત્રકારે લખ્યું છે કે યથાર્થ જ્ઞાન રૂપ જે પ્રમા છે તે કાંતો બેઠનું ફળ છે અને કાંતો એકનું ફળ છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બેઠનું એટલે અર્થ અને ઇન્દ્રિયનું ફળ છે, અનુમાનજ્ઞાન એકલા હેતુનું જ ફળ છે અને શાબ્દજ્ઞાન પણ એકલા શબ્દનું જ ફળ છે. એ પ્રમા સંશય ભ્રમ અને સ્મરણથી ભિન્ન હોવાથી “ નહીં જાણેલી વસ્તુની પરિચ્છિન્નિતિ ” એવું વિશેષણ આપ્યું છે. સ્મરણ જાણેલી વસ્તુનું થાય છે, ભ્રમમાં સત્ય અર્થ હોતો નથી અને સંશયમાં નિશ્ચય હોતો નથી. પ્રમામાં સત્ય અર્થ હોય છે, પ્રમા નિશ્ચયાત્મક હોય છે અને તે નહીં જાણેલા અર્થને વિષય કરનારી હોય છે, માટે પ્રમા સ્મરણ, ભ્રમ અને સંશયથી જુદીજ છે. એ પ્રમાનું જે સાધક છે તેને પ્રમાણ કહે છે, તે પ્રમાણો ત્રણ પ્રકારનાં છે. ॥ ૮૭ ॥

સર્વ પ્રમાણોનો ત્રણજ પ્રમાણોમાં સમાવેશ કરે છે.

તત્ત્વિદ્ઘૌ સર્વસિદ્ધેર્નાધિક્યસિદ્ધિઃ ॥ ૮૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(તત્ત્વિદ્ઘૌ) ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણો સિદ્ધ થવાથી (સર્વસિદ્ધૌ) સર્વ જ્ઞાનની સિદ્ધિ થવાથી (આધિક્યસિદ્ધિઃ) વધારે પ્રમાણો હોવાની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી.

અર્થઃ—કોઈ આડ, કોઈ જી, કોઈ ચાર, કોઈ ત્રણ, કોઈ બે અને કોઈ એક પ્રમાણ માને છે. તેઓમાં મહર્ષિ કપિલ ત્રણ પ્રમાણવાદી છે. તે કહે છે કે ત્રણ પ્રમાણો માનવાથીજ સર્વ પ્રમાની સિદ્ધિ થઈ શકે છે માટે વધારે પ્રમાણો માનવાની આવશ્યકતા નથી, અને એ ત્રણ પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ છે. મહર્ષિ મનુષ્યએ પણ ત્રણજ પ્રમાણો માન્યાં છે.

પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમર્મીપ્સતા ॥ મનુસ્મૃતિઃ

(૪૭)

તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ પ્રમાણો સુવિદિત એટલે સારી રીતે જાણવાં. ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, ઐતિહ્ય, સંભવ અને અનુપલબ્ધિ એ પાંચ પ્રમાણોનો ઉક્ત ત્રણ પ્રમાણોમાંજ સમાવેશ થાય છે. ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને સંભવ એ ત્રણ પ્રમાણોનો અનુમાનમાં, ઐતિહ્યનો શબ્દપ્રમાણમાં અને અનુપલબ્ધિનો પ્રત્યક્ષમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, માટે એ પાંચ પ્રમાણો પૃથક્ માનવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૮૮ ॥

હવે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ બાંધે છે.

યત્સમ્બદ્ધં સત્ તદાકારોલ્લેખિ વિજ્ઞાનં તત્પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૮૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(યત્) જે (સમ્બદ્ધમ્) વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું (સત્) ભાવસ્વરૂપ (તદાકારોલ્લેખિ) અર્થના આકારને ધારણ કરનાર (વિજ્ઞાનમ્) જ્ઞાન થાય છે (તત્) તે (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

અર્થ:—પદાર્થ અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ઘટની સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થવાથી “ ઘટ ” એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન અમરહિત અને નિશ્ચયાત્મક હોવું જોઈએ, તેને માટે આગળનાં સૂત્રમાં કહેવાય ગયું છે માટે આ સૂત્રમાં જ્ઞાનને કોઈ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું નથી ॥ ૮૯ ॥

ઉક્ત લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિરૂપ દોષની શંકા કરનારાઓનું સમાધાન કરે છે.

યોગિનામવાહ્યપ્રત્યક્ષત્વાન્ન દોષઃ ॥ ૯૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(યોગિનામ્) યોગીઓને (અવાહ્યપ્રત્યક્ષત્વાન્) બાહ્યેન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી અતિરિક્ત પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાથી (દોષઃ) અવ્યાપ્તિ રૂપ દોષ (ન) આવતો નથી.

અર્થ:—જે લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષોમાંનો એક પણ દોષ ન હોય તેજ લક્ષણ ખરું કહેવાય છે. બધાં લક્ષ્યોમાં લક્ષણનું ન જવું અર્થાત્ અ.કુ.કમાં જવું અને અમુકમાં ન જવું

તે અવ્યાપ્તિ દોષ, અલક્ષ્યમાં પણ લક્ષણનું જવું તે અતિવ્યાપ્તિ દોષ અને કોઇ પણ લક્ષ્યમાં લક્ષણનું ન રહેવું તે અસંભવ દોષ કહેવાય છે. યોગીઓને જે ભૂતઅર્થોનું અને ભાવિઅર્થોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞા થાય છે, તેમાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ જતું નથી કારણ કે યોગીને જે પ્રત્યક્ષજ્ઞા થાય છે તે અર્થ અને ઇન્દ્રિયના સંબંધથી થતું નથી, માટે અવ્યાપ્તિ દોષ છે. તેનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે કે, યોગીનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉક્ત લક્ષણનું લક્ષ્ય ગણવામાં આવ્યું નથી. બાહ્યઇન્દ્રિય અને અર્થના સંબંધવગ્ન્ય જેટલાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો છે તેઓજ ઉક્ત લક્ષણનાં લક્ષ્યો છે યોગીનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એવું નથી માટે અલક્ષ્ય છે અને તેથી અવ્યાપ્તિ દોષ નથી ॥ ૯૦ ॥

જો યોગીઓના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને લક્ષ્ય માનીઓ તોપણ અવ્યાપ્તિરૂપ દોષ આવતો નથી.

લીનવસ્તુલબ્ધાતિશયસમ્બધાદ્વા ન દોષઃ ॥ ૯૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(ઘા) અથવા (લીનવસ્તુલબ્ધાતિશયસમ્બધાત્) અતીત અં ભાવિ વસ્તુઓ સાથે યોગધર્મના અતિશયવાળા ચિત્તનો સંબંધ થવાર્થ (દોષઃ) અવ્યાપ્તિરૂપ દોષ (ન) આવતો નથી.

અર્થઃ—યોગીઓને અતીત તથા ભાવિ વસ્તુઓનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞા છે તે પણ યોગીઓના ચિત્તના સંબંધથીજ થાય છે. સાંખ્ય મતમ કોઇપણ વસ્તુનો નાશ થતો ન હોવાથી કારણમાં કાર્યરૂપે અવ્યક્ત વસ્તુ સાથે ચિત્તરૂપી આંતર ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થવો દુર્ધર્ષ નથી; માટે અવ્યાપ્તિરૂપ દોષ થતો નથી. યોગીઓ યોગના બળથીજ સર્વ વસ્તુ સાથે પોતાના ચિત્તનો સંબંધ કરાવી શકે છે, માટે યોગીના પ્રત્યક્ષજ્ઞ લક્ષ્ય ગણીએ તોપણ ઉક્ત લક્ષણમાં કશો દોષ આવતો નથી ॥ ૯૧ ॥

બીજી શંકા.

ધર્મશ્રીય પ્રત્યક્ષમાં તો ઉક્ત પ્રત્યક્ષલક્ષણ કોઇપણ રીતે ધરી શકતું નથી કારણ કે, ધર્મને કોઇપણ બાહ્ય કે આંતર ઇન્દ્રિયજન નથી માટે તેમાં અવ્યાપ્તિ દોષ અપરિહાર્ય છે.

સમાધાન.

ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ ॥ ૯૨ ॥

અનિવતપદાર્થ:—

(ઈશ્વરાસિદ્ધે:) ઈશ્વરે અસિદ્ધિ:, સા ઈશ્વરાસિદ્ધિ:, તસ્યા: ઈશ્વરાસિદ્ધે: । અમે લક્ષ્ય તરીકે જે જ્ઞાનો માન્યાં છે તેઓની ઇશ્વરમાં અસિદ્ધિ હોવાથી.

અર્થ:—ઉક્ત લક્ષણનાં લક્ષ્યો, જે જન્યજ્ઞાનો છે તેઓજ છે, ખીજાં નહિ. ઇશ્વરને જે જ્ઞાન છે તે તો નિત્ય છે. લક્ષ્યરૂપ જન્ય જ્ઞાનની ઇશ્વરમાં અસિદ્ધિ છે. નિત્યજ્ઞાનમાં ઉક્ત લક્ષણનું ન જવું તે તો ઇષ્ટજ છે. માટે અવ્યાપ્તિરૂપ દોષ ઉક્ત લક્ષણમાં કોઇપણ રીતે આવી શકતો નથી, તેથી લક્ષણ નિર્દોષ છે. ॥ ૯૨ ॥

ઇશ્વરમાં જન્યજ્ઞાન ન હોવામાં હેતુ આપે છે.

મુક્તવદ્વયોરન્યતરાભાવાન્નત્તિસિદ્ધિ: ॥ ૯૩ ॥

અનિવતપદાર્થ:—

(મુક્તવદ્વયો:) મુક્ત અને બદ્ધ બેમાંથી (અન્યતરાભાવાત્) એક પણ ન હોવાથી (તત્તિસિદ્ધિ:) તેમાં જન્યજ્ઞાનની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી.

અર્થ:—મુક્ત અને બદ્ધ આત્માઓમાં જે જ્ઞાનો છે, તેઓજ જન્યજ્ઞાનો છે અને તેઓજ લક્ષ્ય છે. ઇશ્વર તો બદ્ધ નથી તેમ મુક્ત પણ નથી. જો ઇશ્વરને બદ્ધ માનીએ તો તેને અજ્ઞાની માનવો પડે અને મુક્ત માનીએ તો મુક્ત થયા પહેલાં તે બદ્ધ હશે એમ માનવું પડે. જેને કદિપણ બંધન થયુંજ નથી, તેને મુક્તિ માનવી એ તદ્દન ખોટું છે, માટે ઇશ્વર બદ્ધ કે મુક્ત નથી, અને તેથી તેમાં લક્ષ્ય જન્યજ્ઞાન પણ નથી. ॥ ૯૩ ॥

ઇશ્વરને બદ્ધ કે મુક્ત માનવામાં ખીજો દોષ બતાવે છે.

ઉભયથાપ્યસત્કરત્વમ્ ॥ ૯૪ ॥

અનિવતપદાર્થ:—

(ઉભયથા) બન્નેરીતે (અપિ) પણ (અસત્કરત્વમ્) અકિન્ચિત્કરત્વરૂપ દોષ આવે છે.

અર્થ:—જો તમે ઇશ્વરને મુક્ત માનશો તો બીજા મુક્ત જીવોની પેઠે તેમાં પણ જગત્ બનાવવા રૂપ વ્યાપારનો અભાવ માનવો પડશે, જ્યારે સર્વથી મુક્ત છે, તો પછી જગત્ બનાવવા રૂપ પ્રપંચમાં મુક્તાત્મા શામાટે પડે ? અને જો ઇશ્વરને બદ્ધ માનશો તો અજ્ઞાનને લાઇ તે જગત્ ને બનાવી શકશે નહિ, માટે જો ઇશ્વરને બદ્ધ કે મુક્ત માનીએ તો જગદરૂપ કાર્ય બની શકે નહિ. ॥ ૯૪ ॥

શંકા:—મુક્ત આત્મા જેમ બીજી વસ્તુઓ સંકલ્પથીજ મેળવે છે તેમ સૃષ્ટિપણુ સંકલ્પથીજ કરશે જુઓ છાંદોગ્ય. “યં યં કામયતે સાંસ્ય સંકલ્પાદેવ સમુત્પિષ્ઠિતિ” ૮-૨-૧૦ મુક્ત આત્મા જે જે પદાર્થ ઇચ્છે છે તે તે સંકલ્પથીજ તેને મળે છે. ઉત્તર.

મુક્તાત્મનઃ પ્રશંસા, ઉપાસાસિદ્ધસ્ય વા ॥ ૯૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(મુક્તાત્મનઃ) મુક્તિ પામેલા જીવોની (વા) અથવા (ઉપાસાસિદ્ધસ્ય) યોગના બળથી સિદ્ધિ પામેલા જીવોની (પ્રશંસા) પ્રશંસા છે.

અર્થ:—મુક્તાત્માઓ જગદ બનાવી શકતા નથી. છાંદોગ્યનું જે પ્રમાણુ આપ્યું તે તો મુક્ત જીવોની અને યોગીઓની કેવળ પ્રશંસા છે.

વેદાદિ શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે “જગદ્વ્યાપારવર્જે પ્રકરણાવ સંનિહિતત્વાદ્” ૪-૪-૧૭. વે. દ. જગદ બનાવવા રૂપ વ્યાપાર મુક્ત આત્માઓમાં નથી. ॥ ૯૫ ॥

ત્યારે શું ઇશ્વર જેવી કોઇ વસ્તુજ નથી ? ઉત્તર.

તત્સન્નિધાનાદધિષ્ઠાતૃત્વં મણિવત્ ॥ ૯૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(તત્સન્નિધાનાત્) ઇશ્વરના સંનિધાનથી (અધિષ્ઠાતૃત્વમ્) કર્તૃત્વ છે (મણિવત્) અચરકાન્ત મણિ પેઠે.

અર્થ:—ઇશ્વર તો છે, જો ઇશ્વર ન માનવામાં આવે તો જગદરૂપ કાર્ય બની શકે નહિ. ઇશ્વરની અંદર જે કર્તાપણું છે તે પ્રકૃતિન સંયોગથી છે. જગદ રચવામાં ઇશ્વરને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી જેમ લોહયુગ્મક લોહાના પાસે આવતાંજ લોહામાં ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ઇશ્વર પ્રકૃતિ પાસે રહેવાયાજ પ્રકૃતિમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ લખ્યું છે કે “ સદિ સર્વવિત્ સર્વકર્તા ”
૩-૫૬ ઇશ્વર સર્વજ્ઞ અને સર્વ કર્તા છે. ઇશ્વરને કદિપણ અંધન થયું નથી,
માટે અમે ઇશ્વરને મુક્ત માનતા નથી, કારણ કે મુક્ત શબ્દ બદનો
સાપેક્ષક છે. યોગસૂત્રમાં વ્યાસ મહારાજ પણ કહે છે કે “ ઈશ્વરસ્ય
તત્સંબન્ધો ન ભૂતો ન ભાવી, યથા મુક્તસ્ય પૂર્વા બન્ધકોટિઃ પ્રજ્ઞાયતે
નૈવમીશ્વરસ્ય ” આ વાક્યમાં મુક્ત અને ઇશ્વરનો સ્પષ્ટ ભેદ બતાવ્યો છે ॥૯૬॥

ન્યારે બધી સૃષ્ટિને ઇશ્વર બતાવે છે, ત્યારે જીવાત્માઓ શું કરેછે?

વિશેષકાર્યેષ્વપિ જીવાનામ્ ॥ ૯૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(વિશેષકાર્યેષુ) અમુક અમુક કાર્યોમાં (જીવાનામ્) જીવોનું
(અપિ) પણ કર્તૃત્વ છે.

અર્થ—ઘટ, પટ, ગૃહ, આદિ કાર્યોમાં જીવોનું પણ કર્તૃત્વ છે,
પણ અખિલ કાર્યોમાં જીવોનું કર્તૃત્વ નથી. બધાં કાર્યોમાં કર્તૃત્વ તો
ઇશ્વરનું જ છે “ સર્વકર્તા ” એ તૃતીયાધ્યાયમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. ॥૯૭॥

જો ઇશ્વર ન માનવામાં આવે તો બીજો દોષ પણ છે. વેદાદિ
શાસ્ત્રોમાં ઇશ્વરબોધક જે જે વાક્યો છે તે બધાં નિરર્થક થઇ જાય
અને તેથી વેદમાં અપ્રમાણ્ય આવે, માટે વેદથી પણ ઇશ્વરની સિધ્ધિ
થાય છે.

સિદ્ધરૂપબોદ્ધૃત્વાદ્વાક્યાર્થોપદેશઃ ॥ ૯૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(સિદ્ધરૂપબોદ્ધૃત્વાત્) શુદ્ધ સ્વરૂપનાં બોધક હોવાથી (વાક્યાર્થોપદેશઃ) વાક્યના અર્થનો ઉપદેશ પ્રામાણિક છે.

અર્થ:—પ્રામાણિક વેદવાક્યોથી પણ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે.
“ સપર્યગાત્મકમકાયમવ્રજામક્ષાવિરં શુદ્ધમયાપચિદ્ધમ્ ” ૪૦-૮.
એ મંત્રમાં ઇશ્વરને શુદ્ધ સ્વયંભૂ સૃષ્ટિકર્તા તરીકે વર્ણવ્યો છે. જો ઇશ્વર
ન માનવામાં આવે તો આ વાક્યોનો ઉપદેશ અપ્રામાણિક થઇ જાય ॥૯૮॥

અધિક્ષાતા પણ ઇશ્વરજ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

અન્તઃકરણસ્ય તદુજ્જ્વલિતત્વાલ્લોહવદધિષ્ઠાતૃત્વમ્ ॥ ૯૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(અન્તઃકરણસ્ય) મન આદિ ઇન્દ્રિયોનું પણ (તદુજ્જ્વલિતત્વાત્) તેનાથી ઉજ્જ્વલિત હોવાથી (અધિષ્ઠાતૃત્વમ્) અધિષ્ઠાતા છે (લોહવત્) લોહાની માફક.

અર્થઃ—જેમ લોહમાં અગ્નિ હોવાથી લોહું બાળે છે, એમ કહેવાય છે, પણ ખરી રીતે લોહમાં દાહક શક્તિ અગ્નિને લઈને આવી છે તેમ, મન આદિ ઇન્દ્રિયો પણ પરમાત્માની શક્તિથીજ પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિકરવા શક્તિમાન છે. ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે કે—
યન્મનસા ન મનુતે યેનાહુર્મનોમતમ્ । તદેવ બ્રહ્મત્વં વિદ્ધિ નેદં
યદિદમુપાસતે ॥ કેનોપનિષદ્ ૧-૫. આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે ઇન્દ્રિયોમાં શક્તિ મૂકનાર પરમેશ્વર છે માટે સિદ્ધ થાય છે કે ઇશ્વરજ મહદાદિ અન્તઃકરણોના અધિષ્ઠાતા છે. ॥ ૯૮ ॥

હવે અનુમાન જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે.

પ્રતિબન્ધદૃશઃ પ્રતિબદ્ધજ્ઞાનમનુમાનમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(પ્રતિબન્ધદૃશઃ) વ્યાપ્તિજ્ઞાનવાળાને (પ્રતિબદ્ધજ્ઞાનમ્) વ્યાપક પદાર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે તે (અનુમાનમ્) અનુમાન જ્ઞાન કહેવાય છે.

અર્થઃ—વ્યાપ્તિજ્ઞાનવાળા પુરૂષને વ્યાપ્યના દર્શનથી વ્યાપકનું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમાન (અનુમિતિ) કહેવાય છે. ધૂમ અને અગ્નિના સંબંધના જ્ઞાનવાળા પુરૂષને વ્યાપ્યરૂપ ધૂમના દર્શનથી વ્યાપક રૂપ અગ્નિનું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમાન જ્ઞાન છે. ધૂમ અગ્નિકરતાં અલ્પદેશમાં રહે છે તેથી તે વ્યાપ્ય કહેવાય છે અને અગ્નિ ધૂમ કરતાં અધિક દેશમાં રહે છે તેથી તે વ્યાપક કહેવાય છે. અગ્નિ અને ધૂમનો જે સંબંધ છે તેને પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ કહે છે. ॥ ૧૦૦ ॥

હવે શબ્દજ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે.

આત્મોપદેશ શબ્દઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અન્વિત પદાર્થઃ—

(આત્મોપદેશઃ) યથાર્થજ્ઞાની પુરૂષનો જે ઉપદેશ છે તે (શબ્દઃ) શબ્દ છે અને તેનાથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને શબ્દજ્ઞાન કહે છે.

અર્થ:—જે વસ્તુ જેવી હોય તેવાજ પ્રકારનું જે જ્ઞાન હોય છે તેને આપ્તિ કહે છે, અને એ આપ્તિવાળા પુરૂષને આપ્ત કહે છે. આપ્ત પુરૂષનો જે વ્યર્થ ઉપદેશ છે તેને શબ્દ કહે છે અને શબ્દથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને શબ્દજ્ઞાન કહે છે આ સૂત્રમાં શાબ્દજ્ઞાનને શબ્દજ્ઞાન કહ્યું છે તે કાર્યમાં કારણના ઉપચારને લક્ષને છે. શબ્દ અને શબ્દથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન એ બે ભિન્ન છે, એક નથી. શબ્દ એ પ્રમાણ છે અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતું જે જ્ઞાન છે તે શબ્દજ્ઞાન કહેવાય છે. એક કારણ છે અને બીજું કાર્ય છે. ॥ ૧૦૧ ॥

પ્રમાણના ઉપદેશનું ક્ષણ બતાવે છે.

ઉભયસિદ્ધિઃ પ્રમાણાત્ તદુપદેશઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ઉભયસિદ્ધિઃ) બન્નેની સિદ્ધિ (પ્રમાણાત્) પ્રમાણથી થાય છે (તત્) તેથી (ઉપદેશઃ) પ્રમાણોનો ઉપદેશ કર્યો છે.

અર્થ:—પ્રકૃતિ અને પુરૂષની સિદ્ધિ પ્રમાણોથી થાય છે, માટે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણોનો ઉપદેશ કર્યો છે

હવે પ્રકૃતિ અને પુરૂષનું જેનાથી જ્ઞાન થાય છે તે પ્રમાણ બતાવે છે.

સામાન્યતોદૃષ્ટાદુભયસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(સામાન્યતોદૃષ્ટાત્) સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનથી (ઉભયસિદ્ધિઃ) બન્નેની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થ:—(૧) પૂર્વવત્, (૨) શેષવત્ (૩) અને સામાન્યતોદૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારના અનુમાનો છે. કારણરૂપ હેતુથી કાર્યનું અનુમાન કરવું તે પૂર્વવત્, કાર્યરૂપ હેતુથી કારણનું અનુમાન કરવું તે શેષવત્ કાર્ય કારણથી ભિન્નહેતુથી જે અનુમાન કરવું તે, સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન કહેવાય છે. પૂર્વવત્ અનુમાનનું ઉદાહરણ—આકાશમાં વાદળોનો ઘટાટોપ જોઈ વૃષ્ટિનું અનુમાન કરવું તે શેષવત્ અનુમાનનું ઉદાહરણ—નદીમાં પૂર જોઈ ઉપરના ભાગમાં થયેલી વૃષ્ટિનું અનુમાન, સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનનું ઉદાહરણ—પવનથી આવેલાં ચમ્પકના ફુલનાં રંગરણોમાં ગન્ધહેતુથી રૂપનું અનુમાન.

(૫૪)

ઉપર બતાવેલાં ત્રણ પ્રકારના અનુમાનોમાંથી સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું અનુમાન થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉપર બતાવેલાં પ્રમાણોનું જે પ્રમાસ્વરૂપ ફળ છે તે આત્મામાં થાય છે. તે આ સુત્રથી બતાવે છે.

ચિદવસાનો ભોગઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(ચિદવસાનઃ) આત્મામાં જેનું પર્યવસાન છે તેવો (ભોગઃ) ભોગછે.

અર્થઃ—પ્રમાણોથી પ્રમારૂપ જે ફળ થાય છે, તે આત્મામાં થાય છે. સુખ દુઃખનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પણ આત્મામાં જ થાય છે. સુખ દુઃખના સાક્ષાત્કારને તથા પ્રમાણુ જન્ય જ્ઞાનને ફળ કહે છે.

કર્તૃતા બુદ્ધિમાં હોવાથી ભોગરૂપ ફળ પણ બુદ્ધિમાં જ હોવું જોઈએ એ શંકાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અર્કુરપિ ફલોપભોગોઽન્નાદ્યવત્ ॥ ૧૦૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(અન્નાદ્યવત્) અન્નાદિના ઉપભોગની પેઠે (અર્કુરઃ) કર્તા ન હોવા છતાં (અર્પિ) પણ (ફલોપભોગઃ) આત્મામાં જ ફળનો ઉપભોગ થાય છે.

અર્થઃ અનાજને ઉત્પન્ન કરનારા ખેડુનો હોવા છતાં પણ તેનું ફળ રાજા ભોગવે છે તેમ, બુદ્ધિ કર્મી હોવા છતાં પણ કૃતિજન્ય ફળનો ઉપભોગ કરનારનો આત્મા જ છે. (૧૦૫)

કૃતિજન્ય ફળ કર્તાને જ મળવું જોઈએ છતાં પણ તે આત્મામાં અવિવેકથી સિદ્ધ થાય છે.

અવિવેકાદ્વા તત્તિસદેઃ કર્તુઃ ફલાવગમઃ ॥ ૧૦૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(વા) અથવા (અવિવેકાદ્) અવિવેકથી (તત્તિસદેઃ) તેની સિદ્ધિ થવાથી (કર્તુઃ) કર્તાને (ફલાવગમઃ) ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિ સાથે પુરુષનો જે ભેદ છે તે, પુરુષને ખચર ન હોવાથી આત્મા એમ સમજે છે કે હું પ્રકૃતિથી અભિન્ન છું, તેથી કર્તાના

ફળનો ઉપભોક્તા આત્માજ થાય છે, અથવા અભેદજ્ઞાનને લઇનેજ આત્મા ફળનો ઉપભોક્તા બને છે.

વિવેકજ્ઞાન થવા પછી આત્મામાં ફળભોગ થતો નથી.

નોભયં તત્ત્વાભ્યાને ॥ ૧૦૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(તત્ત્વાભ્યાને) તત્ત્વજ્ઞાન થવા પછી (ઉભયમ્) બન્ને (ન) નથી.

અર્થ:—તત્ત્વજ્ઞાન એટલે વિવેકજ્ઞાન થવા પછી આત્મામાં સુખનો સાક્ષાત્કાર તથા દુઃખનો સાક્ષાત્કાર રૂપ ફળ રહેતું નથી. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય જન્ય સુખ દુઃખનો સંબંધ તત્ત્વજ્ઞાન થવા પછી આત્મામાં રહેતો નથી. (૧૦૭) પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યો જે છે, તેનું જ્ઞાન સર્વને કેમ થતું નથી.

વિષયોઽવિષયોઽપ્યતિદૂરાદેર્હાનોપાદાનાભ્યામિન્દ્રિયસ્ય ॥ ૧૦૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(અતિદૂરાદેઃ) અતિદૂર આદિ દોષોને લઇને (વિષયઃ) વિષય વિષયમાન હોવા છતાં (અપિ) પણ (અવિષયઃ) અવિષય થાય છે, (ઇન્દ્રિયસ્ય) ઇન્દ્રિયના (હાનોપાદાનાભ્યામ્) અગ્રહણ અને ગ્રહણ થવાથી.

અર્થ:—ઇન્દ્રિયો વિષયને અતિ દૂર આદિ દોષોને લઇને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. વિષય ઇન્દ્રિય આજ ન હોય તેટલાથીજ વિષયનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. પ્રત્યક્ષનાં જે જે કારણ છે, તે બધાં વિષયમાન હોય તો જ વિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, નહીતો નહિ.

પ્રત્યક્ષબાધક કેટલાક દોષો સાંખ્યકારિકાકારે બતાવ્યા છે, તે આ ઠેકાણે આપવા યોગ્ય લાગવાથી લખવામાં આવે છે.

અતિદૂરાત્સામીપ્યાદિન્દ્રિયઘાતાન્મનોઽનવસ્થાનાત્ ।

સૌશ્મ્યાદ્વ્યવધાનાદભિભવાત્સમાનાભિહારાઞ્ચ ॥ ૧ ॥

અતિદૂર, અતિસામીપ્ય, ઇન્દ્રિયઘાત, મનોઽનવસ્થાના, સૌશ્મ્ય, વ્યવધાન, અભિભવ અને સમાનાભિહાર આદિ દોષો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના બાધક છે.

અતિદૂર—આકાશમાં ઉડતું પંખી અતિદૂર જવાથી દેખાતું બંધ પડે છે, માટે ન દેખાવાથી એ પંખીની અભાવ માની શકાય નહિ.

અતિસામીપ્ય—આંખમાં આંજેલું કાજળ, જેને આંજેલું છે તેને અતિસમીપ હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેથી કાજળનો અભાવ માની શકાય નહિ.

હંદ્રિયઘાત—અંધ અથવા બધિર થવાથી કોઇપણ દૃશ્ય વસ્તુનું તથા શબ્દનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી તેથી તેનો અભાવ માની શકાય નહિ.

મનોહનવસ્થાન—કામી માણસ કામના વેગને લઇને અતિચંચળ મનવાળો થઇને પ્રકાશમાં પણ વસ્તુને જોઇ શકતો નથી તેથી તે વસ્તુનો અભાવ માની શકાય નહિ.

સૌક્ષ્મ્ય—પરમાણુઓ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતાં નથી, તેથી તેનો અભાવ માની શકાય નહિ.

વ્યવધાન—ભીંત પાછળ વસ્તુ વિદ્યમાન હોવા છતાં દેખાતી નથી, તેથી તેનો અભાવ માની શકાય નહિ.

અભિભવ—સૂર્યના તેજથી ટંકાયેલા ગ્રહ અને નક્ષત્રો દિવસે દેખાતાં નથી, તેથી તેમનો અભાવ માની શકાય નહિ.

સમાનાભિહાર—તળાવના પાણીમાં પડેલું વરસાદનું પાણી એકાકાર થવાથી તળાવના પાણીથી જુદું દેખાતું નથી, તેથી તેનો અભાવ માની શકાય નહિ.

ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષના આધક દોષો છે, માટે પ્રત્યક્ષ ન થવાથીજ વસ્તુનો અભાવ માની શકાતો નથી. ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષ કયા દોષોને લઇને થતું નથી ?

સૌક્ષ્મ્યાત્ તદનુપલબ્ધિઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(સૌક્ષ્મ્યાત્) બહુ સૂક્ષ્મ હોવાથી (તદનુપલબ્ધિઃ) તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી.

અર્થઃ—પ્રકૃતિ અને પુરુષ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતાં નથી, સૌક્ષ્મ્યરૂપ પ્રત્યક્ષઆધક દોષને લઇને પુરુષ અને પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. ॥ ૧૦૯ ॥

ત્યારે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે ? ઉત્તર.

કાર્યદર્શનાત્તદુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(કાર્યદર્શનાત્) કાર્ય જોવાથી (તદુપલબ્ધેઃ) તેનું જ્ઞાન થવાથી તે છે.

(૫૭)

અર્થ:—પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી પ્રકૃતિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. જો પ્રકૃતિ ન હોય તો પંચમહાભૂતાદિ કાર્યો પણ હોય શકે નહિ, માટે પ્રકૃતિ છે પણ સૂક્ષ્મતાને લઇને તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકૃતિ માનવામાં પ્રતિવાદીઓની શંકા ખતાવે છે.

વાદિવિપ્રતિપત્તેસ્તદસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(વાદિવિપ્રતિપત્તે:) વાદીઓના વિરૂદ્ધ કથનથી (તદસિદ્ધિ:) પ્રકૃતિની અસિદ્ધિ થશે (इति चेत्) જો એમ કહો તો.

અર્થ:—જો કહો કે જગતના કારણ માનવામાં વાદીઓનો એકમત નથી. કોઇ બ્રહ્મને કારણ માને છે, કોઇ અભાવને માને છે. દૃત્યાદિ વિરૂદ્ધ મતો હોવાથી પ્રકૃતિજ જગતનું કારણ છે, એમ કેમ માની શકાય ? ॥ ૧૧૧ ॥ ઉત્તર.

તથાપ્યેકતરદૃષ્ટ્યા એકતરસિદ્ધેર્નાપલાપ: ॥ ૧૧૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(તથાપિ) તોપણ (એકતરદૃષ્ટ્યા) એકની દ્રષ્ટિથી (એકતરસિદ્ધે:) એમાંથી એક મતની સિદ્ધિ થવાથી (અપલાપ:) અસત્ય (ન) નથી.

અર્થ:—જો કે જગતના ઉપાદાન કારણમાં વાદીઓનો વિરૂદ્ધ મત છે, તથાપિ પરીક્ષા કરવાથી એકજ મતની સિદ્ધિ થશે. ઉપાદાન કારણ છે, તેને નિત્ય અને પરિણામી માન્યા સિવાય જગતની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહિ, અને જે નિત્ય અને પરિણામી છે તેજ પ્રકૃતિ છે, માટે પ્રકૃતિનો અપલાપ થઈ શકશે નહિ. ॥ ૧૧૨ ॥

પ્રકૃતિને જગતનું કારણ ન માનવામાં બીજો દોષ ખતાવે છે.

ત્રિવિધવિરોધાપત્તેષ્વ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ચ) અને (ત્રિવિધવિરોધાપત્તે:) ત્રણ પ્રકારના ગુણોનો વિરોધ આવવાથી.

અર્થ:—જો પુરૂષ એટલે બ્રહ્મને જગતનું ઉપાદાન કારણ માનીએ તો બ્રહ્મમાં સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો ન હોવાથી જગત

ત્રિગુણ રહિત થવું જોઈએ. કારણમાં જે ગુણો હોય છે, તે ગુણો કાર્યમાં આવે છે; અથવા કાર્યમાં જે ગુણો હોય છે તે કારણમાંથી આવેલા મનાય છે તેથી જો તમે બ્રહ્મને જગતનું કારણ માનો, તો બ્રહ્મને પણ સત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી માનવો પડશે, અને બ્રહ્મને તો તમો ગુણત્રયથી રહિત માનો છો, માટે પ્રકૃતિજ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. ॥ ૧૧૩ ॥

હવે વિદ્યમાન કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે કે અવિદ્યમાનની ? એ સંશયને દૂર કરે છે.

નાસદુત્પાદો નૃશઙ્ગવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(નૃશઙ્ગવત્) નરશૃંગપેઠે (અસદુત્પાદ:) અસત્ની ઉત્પત્તિ (ન) થતી નથી.

અર્થ:—જે કાર્ય કારણમાં વિદ્યમાન નથી હોતું, તેની ઉત્પત્તિ પણ કદિ થતી નથી, માટે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં વિદ્યમાન છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૧૪ ॥

કારણમાં કાર્ય વિદ્યમાન હોવામાં હેતુ આપે છે.

ઉપાદાનનિયમાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ઉપાદાનનિયમાત્) ઉપાદાનનો નિયમ હોવાથી.

અર્થ:—ઘટપટાદિ કાર્યો કારણમાં વિદ્યમાનજ છે અને તેજ ઉત્પન્ન થાય છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો, ઉપાદાન કારણનો જે નિયમ જેવામાં આવે છે કે સૂતરમાંથીજ લુગડું ઉત્પન્ન થાય છે, માટીમાંથીજ ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, તે બની શકે નહિ. સૂતરમાં જેમ ઘડાનો અભાવ છે તેમ માટીમાં પણ ઘડાનો અભાવ છે, તો શામાટે સૂતરમાંથી ઘડો નથી બનતો, અને માટીમાંથીજ બને છે ? એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માટીને ઘડા સાથે સંબંધ છે અને સૂતરને નથી. હવે એ સંબંધ જો ઘડો વિદ્યમાન ન હોય તો કેવી રીતે થઈ શકે ? માટે ઘડો માટીમાં વિદ્યમાન છે એમ માનવું જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સત્કાર્યોજ ઉત્પન્ન થાય છે અસત્ નહિ ॥ ૧૧૫ ॥

હવે ઉક્તનિયમ માનવામાં પ્રમાણ આપે છે.

સર્વત્ર સર્વદા સર્વાસંભવાત્ ॥ ૧૧૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(સર્વત્ર) સર્વમાં (સર્વદા) હમેશાં (સર્વાસંભવાત્) સર્વનો સંભવ ન હોવાથી.

અર્થ:—સર્વ કારણમાં સર્વ કાર્યની સર્વદા ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ ન હોવાથી ઉક્ત નિયમ એટલે ઉપાદાનનો નિયમ સ્વીકારવોજ જોઈએ. કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં તેનો અભાવ તો સર્વ કારણમાં એક સરખોજ હોવાથી અસત્કાર્યવાદીના મતે તે કાર્ય સર્વ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થવું જોઈએ પણ એમ બનતું નથી, માટે અસત્કાર્યવાદ હીક નથી. ॥ ૧૧૬ ॥

સત્કાર્યવાદમાં બીજો હેતુ આપે છે.

શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(શક્તસ્ય) શક્તિવાળા કારણનો (શક્યકરણાત્) શક્તિવાળા કાર્યસાથેજ સંબંધ થાય છે.

અર્થ જો કહો કે શક્તિવાળું કારણ શક્ય કાર્યનેજ ઉત્પન્ન કરે છે. માટીમાં ઘટ ઉત્પન્ન કરવાનીજ શક્તિ છે, બીજાં કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાની નહીં; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે માટીમાં જે શક્તિ છે તેનો સંબંધ ઘટ સાથે છે કે નહિ? જો કહો કે છે તો ઘટની વિચિત્રતા આવી ગઈ અને જો કહો કે નથી તો કાંઈપણ કાર્ય સાથે સંબંધ ન રાખનારી માટીમાં રહેલી શક્તિ જેમ ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ અન્ય કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કેમ નથી કરતી? જો કહો કે ઘટજ શક્ય છે માટે ઘટનેજ ઉત્પન્ન કરે છે તો, પ્રશ્ન એ છે કે શક્ય એટલે શું? જો કહો કે શક્તિનો જે આધાર તે શક્ય, તો અવિધિમાન ઘટમાં ઘટની શક્તિ કેવી રીતે રહી? માટે કારણમાં કાર્યને સત્ત્વ માનવું જોઈએ.

ત્રીજો હેતુ આપે છે.

કારણભાવાત્ ॥ ૧૧૮ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(ચ) અને (કારણભાવાત્) કાર્યનો કારણભાવ હોવાથી.

અર્થ: કારણમાં કાર્યનો અભેદ હોવાથી પણ કારણમાં કાર્ય વિદ્યમાનજ માનવું જોઈએ. જે કાર્યને અસાર માનીએ તો કારણ અને કાર્યનો અભેદ સંબંધ પણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સત્ અને અસતનો અભેદ સંબંધ થઈ શકતો નથી. “તમ આસીત્ તમસા મૂઢમગ્ને” મં. ૧૦ સૂ. ૧૨૯ મં. ૩ માં કાર્યને કારણથી ઢંકાયલું એટલે અવ્યક્ત રૂપે સત્ બતાવેલું છે, માટે કારણમાં કાર્ય સત્જ માનવું જોઈએ. કારણનું જે સ્વરૂપ છે તે કાર્યમાં નષ્ટ થયેલું પણ જેવામાં આવતું નથી. ઘડો થવા છતાં ઘડો મુદાત્મક એટલે માટી સ્વરૂપજ કહેવાય છે માટે કાર્ય સત્ છે. સત્કાર્યવાદમાં શંકા બતાવે છે,

ન ભાવે ભાવયોગશ્ચેત્

અન્વિત પદાર્થ:—

(ભાવે) કારણમાં જે કાર્ય સત્ હોય તો (ભાવયોગ:) ઉત્પત્તિ તો સંબંધ (ન) થઈ શકે નહિ (ચેત્) જે

અર્થ: જે કહોકે, કારણમાં કાર્ય વિદ્યમાન હોય તો તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ, જે સૂતરમાં વસ્ત્ર વિદ્યમાન છે તો પછી વસ્ત્ર બનાવવાની કોશિશ શા માટે કરવી જોઈએ? જે વિદ્યમાન છે તેની વળી ઉત્પત્તિ શી? ઉક્ત શંકાનું નિરાકરણ કરે છે.

નાભિવ્યક્તિનિબન્ધનો વ્યવહારાવ્યવહારૌ ॥ ૧૨૦ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(ન) ઉક્ત શંકા હીક નથી કારણ કે (વ્યવહારાવ્યવહારૌ) વ્યવહાર અને અવ્યવહાર (અભિવ્યક્તિનિબન્ધનો) પ્રકટતા અને અપ્રકટતાને લઈને છે.

અર્થ:—ઉપરના સૂત્રમાં જે શંકા કરી કે, જે છે તો વળી ઉત્પત્તિ શી?” તે બરોબર નથી, કારણ કે વસ્તુ છે પણ ઢંકાયેલી છે, ઢાંકણ દૂર કરવાથી કાર્ય પ્રકટ થાય છે. અને દૂર ન કરવાથી કાર્ય અપ્રકટ રહે છે, અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થયું અથવા અમુક નાશ પામ્યું એ વ્યવહાર પ્રકટતા અને અપ્રકટતાને લઈનેજ થાય છે, તલમાં જે તેલ હતું, અને માખણમાં જે ધી હતું, તેજ પ્રગટ થાય છે, પણ તેલ તથા ધી કારણમાં ન હતું અને ઉત્પન્ન થયું એમ નથી.

શંકા:—ત્યારે અમુક વસ્તુ નાશ પામી એનો અર્થ શો?

નાશઃ કારણલયઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અન્યત પદાર્થઃ—

(કારણલયઃ) કાર્યનું કારણમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેવું તે (નાશઃ) નાશ છે.

અર્થઃ—કાર્યનું અવ્યક્ત થઇ કારણમાં રહેવું તેનું નામ “નાશ” છે. નાશનો અર્થ અભાવ નથી. લય શબ્દ લીધાતુ ઉપરથી બને છે અને એનો અર્થ સંબંધ કરવો થાય છે, માટે લયનો અર્થ સંબંધ કરવો એજ ઉચિત છે.

ત્યારે જોને તમે અભિવ્યક્તિ કહો છો, તેની ઉત્પત્તિ થાય છે કે નહિ ! જો ઉત્પત્તિ માનશે તો સિદ્ધાંતની હાનિ થશે અને અભિવ્યક્તિની પણ અભિવ્યક્તિ માનશે તો અનવસ્થા દોષ આવશે. ઉત્તર.

પારમ્પર્યતાન્વેષણા બીજાઙ્કુરવત્ ॥

અન્યત પદાર્થઃ—

(બીજાઙ્કુરવત્) બીજ અને અંકુરની પેઠે (પારમ્પર્યતઃ) પરંપરાની (અન્વેષણા) માન્યતા છે.

અર્થઃ—બીજમાંથી અંકુર અંકુરમાંથી બીજ એ પ્રમાણે જેમ બીજમાં અનવસ્થા છે તેમ, અભિવ્યક્તિની અભિવ્યક્તિ અને તેની પણ અભિવ્યક્તિ એ પ્રમાણે અનવસ્થા માનવી ઇષ્ટ છે. બીજ અને અંકુરમાં જેમ અનવસ્થા પ્રામાણિક હોવાથી દોષ ગણાતો નથી તેમ અભિવ્યક્તિમાં પણ અનવસ્થા દોષ નથી.

ઉત્પત્તિવદ્વાઙ્દોષઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અન્યત પદાર્થઃ—

(વા) અથવા (ઉત્પત્તિવત્) ઉત્પત્તિ પેઠે (અઙ્દોષઃ) દોષ નથી.

અર્થઃ—ઉત્પત્તિ વાદને માનનારા જેમ ઉત્પત્તિની ઉત્પત્તિ માનતા નથી તેમ અભિવ્યક્તિની પણ અભિવ્યક્તિ અમે માનતા નથી. ઉત્પત્તિ સ્વયં ઉત્પત્તિ સ્વરૂપ હોવાથી અભિવ્યક્તિની પણ અભિવ્યક્તિ નથી.

હવે સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે. પ્રથમ મહાદિ કાર્યોનું સાધર્મ્ય બતાવે છે.

હેતુમદનિત્યમવ્યાપિ સક્રિયમનેકમાશ્રિતં લિङ્ગમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(હેતુમત્) હેતુવાળું (અનિત્યમ્) વિનાશી (અવ્યાપિ) અવ્યાપક (સક્રિયમ્) ક્રિયાવાળું (અનેકમ્) અનેક (આશ્રિતમ્) કારણમાં આશ્રિત જે છે તે (લિङ્ગમ્) કાર્ય છે.

અર્થ:—હેતુમત્ત્વ, અનિત્યત્વ, અવ્યાપિત્વ, સક્રિયત્વ, અનેકત્વ અને આશ્રિતત્વ એ છ ધર્મો સર્વ કાર્યોમાં હોય છે તેથી એને કાર્યોનું સાધર્મ્ય કહે છે. સમાનધર્મને સાધર્મ્ય કહે છે. મહદાદિ જોડલાં કાર્યો છે. તે બધાં હેતુવાળાં, અનિત્ય અવ્યાપિ (એકદેશી) અધ્યવસાયાદિ નિયતાક્રિયા કરનારાં અનેક અને સ્વરવકારણને આશ્રિત હોય છે.

કાર્યોમાં જે ધર્મો છે તે કારણમાં ન હોવાથી કાર્યો કારણથી જુદાં ગણાય છે અને કાર્યોમાં જે ધર્મો છે તે કારણમાં હોવાથી કારણથી કાર્યો અભિન્ન પણ કહેવાય છે એથી કાર્યનો કારણ સાથે ભેદ પણ છે અને અભેદ પણ છે. હવે કારણથી કાર્યના ભેદની સિદ્ધિ કરે છે.

આઞ્જસ્યાદભેદતો વા ગુણસામાન્યાદેસ્તત્સિદ્ધિ:

પ્રધાનવ્યપદેશાદ્વા ॥ ૧૨૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(આઞ્જસ્યાદ્) પ્રત્યક્ષથી (વા) અને (ગુણસામાન્યાદે:) ગુણ અને સામાન્ય આદિના (અભેદત:) સ્વરૂપથી (વા) અને (પ્રધાન વ્યપદેશાદ્) પ્રધાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી.

અર્થ:—કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો કારણ અને કાર્યનો પ્રત્યક્ષ ભેદ માલુમ પડે છે. જેમકે વસ્ત્ર અને તન્તુઓનો. મૂર્ખ માણસ પણ કહી શકે છે કે આ વસ્ત્ર છે અને આ તન્તુ છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે ગુણથી અને સામાન્યથી કાર્યના ભેદનું અનુમાન કરવું પડે છે. જેમકે મહદાદિ કાર્યો પ્રકૃતિથી જુદાં છે કારણ કે મહત્ત્વ અધ્યવસાયમાં ગુણ છે અને પ્રકૃતિમાં નથી. મહાભૂતત્વ રૂપ સામાન્ય ધર્મ લઇને મહાપૃથિવી આદિ મહાભૂત પંચતન્માત્રાઓથી જુદાં પડે છે. પ્રધાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવાથી પણ માલુમ પડે છે કે પ્રકૃતિથી મહદાદિ કાર્યો ભિન્ન છે. જેમ કે (પ્રધીયતે સર્વં યદ્દિમન્ તત્ પ્રધાનમ્) જેની અંદર બધું છે તે પ્રધાન આ ઉપરથી

આધારાધેયભાવની સિદ્ધિ થાય છે અને આધારાધેયભાવ ભેદ અને એ ભેદ સિત્તાય સિદ્ધિ થઇ શકતો નથી, માટે સૂત્રમાં બતાવેલા હેતુઓથી કાર્યથી કારણ બિન્ન સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૨૫ ॥

હવે કાર્ય અને કારણનું સાધર્મ્ય બતાવે છે.

ત્રિગુણાચેતનત્વાદિ દ્વયોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(દ્વયોઃ) કાર્ય અને કારણમાં (ત્રિગુણાચેતનત્વાદિ) ત્રિગુણત્વ અને અચેતનત્વ આદિ સાધર્મ્યો છે.

અર્થ:—ત્રિગુણત્વ, અચેતનત્વ તથા આદિ શબ્દથી પરિણામિત્વ વિષય, સામાન્ય આદિ ધર્મો ગ્રહણ કરવા. એ બધા ધર્મો કાર્યમાં અને કારણમાં એક સરખા છે. કાર્યમાં જેમ સત્ત્વ, રજસ, તમસ, જડત્વ, ચારણામિત્વ આદિ ધર્મો છે તેમ તે પ્રકૃતિમાં પણ છે. ॥ ૧૨૬ ॥

હવે જગત્નાં કારણીભૂત ગુણોનું અવાન્તર વૈધર્મ્ય બતાવે છે.

પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદાદ્યૈર્ગુણાનામન્યોઽન્યં વૈધર્મ્યમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદાદ્યૈઃ) પ્રીતિ, અપ્રીતિ અને વિષાદ આદિથી (ગુણાનામ્) સત્ત્વાદિ ગુણોમાં (અન્યોઽન્યમ્) અસ્પર્શ (વૈધર્મ્યમ્) વૈધર્મ્ય છે.

અર્થ:—પ્રીતિ એ સત્ત્વગુણનો, અપ્રીતિ એટલે દુઃખ એ રજો ગુણનો અને વિષાદ એટલે નિરત્સાહતા એ તમોગુણનો ધર્મ છે. ઉક્ત ત્રણ ગુણોના બીજા પણ ધણા ધર્મો છે, જેમ કે પ્રસન્નતા લઘુતા, સહિષ્ણુતા અને સંતોષ આદિ સત્ત્વગુણના, શોક, ક્રોધ, લોભ આદિ રજોગુણના અને મોહ, નિદ્રા, મન્દતા આદિ તમોગુણના ધર્મો છે. પ્રીત્યાદિ ધર્મો અપ્રીત્યાદિથી વિરુદ્ધ છે તેથી એક બીજાનું એક બીજામાં વૈધર્મ્ય છે. ॥ ૧૨૭ ॥

ઉક્ત ગુણોનું અન્યોન્યમાં સાધર્મ્ય બતાવે છે.

ઋદ્ધિવાદિધર્મૈઃ સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચ ગુણાનામ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(લઘ્વાદિધર્મ:) લઘુત્વાદિ ધર્મોથી (સાધર્મ્યમ્) સાધર્મ્ય છે (ચ) અને (વૈધર્મ્યમ્) વૈધર્મ્ય (ગુણાનામ્) ગુણો સાથે છે.

અર્થ:—લઘુત્વાદિ ધર્મોથી સત્ત્વ ગુણના જોડલા ધર્મો છે તે બધા સાથે સાધર્મ્ય છે અને રજોગુણ અને તમો ગુણ સાથે એ ધર્મોનું વૈધર્મ્ય છે. ॥ ૧૨૮ ॥

મહદાદિ પદાર્થોમાં કાર્યત્વ છે, એમાં પ્રમાણ આપે છે.

ઉભયાન્યત્વાત્કાર્યત્વં મહદાદેર્ઘટાદિવત્ ॥ ૧૨૯ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(ઉભયાન્યત્વાત્) બન્નેથી ભિન્ન હોવાથી (મહદાદે:) મહદાદિમાં (ઘટાદિવત્) ઘટ આદિ પેડે (કાર્યત્વમ્) કાર્યત્વ છે.

અર્થ:—પુરુષ અને પ્રકૃતિથી ભિન્ન હોવાથી મહદાદિમાં કાર્યત્વ છે. મહદાદિ ભોગ્ય હોવાથી પુરુષ નથી અને ઉત્પત્તિમાન હોવાથી પ્રકૃતિ નથી. એ બે હેતુથી મહદાદિ ઉભયભિન્ન સિદ્ધ થાય છે અને પ્રકૃતિ અને પુરુષથી ભિન્ન હોવાથી તેમાં કાર્યત્વ સિદ્ધ થાય છે.

સાંખ્ય મતમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ બેજ નિત્ય પદાર્થો છે બાકી બીજા બધા અનિત્ય અને કાર્ય છે. ॥ ૧૨૯ ॥

કાર્યત્વ સાધક બીજે હેતુ આપે છે.

પરિમાણાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(પરિમાણાત્) પરિચ્છિન્ન હોવાથી.

અર્થ:—જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો પરિચ્છિન્ન એટલે પરિમિત છે તેમ મહદાદિ કાર્યો પણ પરિમિત છે તેથી તે કાર્ય છે. ॥ ૧૩૦ ॥

કાર્યત્વ સાધક ત્રીજે હેતુ આપે છે.

સમન્વયાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

અનિવૃત્ત પદાર્થ:—

(સમન્વયાત્) પ્રકૃતિના ગુણોનો પ્રવેશ હોવાથી.

અર્થ:—મહદાદિ કાર્યમાં પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ગુણોનો પ્રવેશ હોવાથી મહદાદિ કાર્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૩૧ ॥

એથી હેતુ આપે છે.

શક્તિતથેતિ ॥ ૧૩૨ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(જ) અને (શક્તિ:) કરણ હોવાથી (શક્તિ) ઇતિ.

અર્થ:—આ સૂત્રમાં શક્તિનો અર્થ કરણ એટલે સાધન થાય છે. આંખ, કાન, નાક આદિ ઇન્દ્રિયો વિષયને ઉપભોગ કરવાનાર હોવાથી જેમ કરણ કહેવાય છે તેમ, મહદાદિ કરણરૂપ હોવાથી કાર્ય છે. આત્માને સાક્ષાત પ્રકૃતિ ભોગ કરાવી શકતી નથી પણ મહદાદિ કાર્યોનું ઉપભોગ કરાવે છે. ઉપભોગનું સાધન ઇન્દ્રિયો જેમ કાર્યરૂપ છે તેમ ઉપભોગનું સાધન મહદાદિ હોવાથી કાર્યરૂપ છે. આ સૂત્રમાં જે ઇતિ શબ્દ છે તે હેતુઓની સમાપ્તિ સૂચવે છે ॥ ૧૩૨ ॥

જો મહદાદિને કાર્ય રૂપ ન માનીએ તો શો દોષ આવે ? ઉત્તર.

તદ્દાને પ્રકૃતિ: પુરુષો વા ॥ ૧૩૩ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(તદ્દાને) કાયત્વની જો હાનિ માનીએ તો (પ્રકૃતિ:) પ્રકૃતિ (વા) અથવા (પુરુષ:) પુરુષમાં તેની ગણતરી કરવી જોઈએ.

અર્થ:—જો મહદાદિને કાર્યરૂપ ન માનીએ તો તેમને પ્રકૃતિમાં અથવા પુરુષમાં ગણવાં જોઈએ. જો મહદાદિને પરિણામી માનીએ તો પ્રકૃતિમાં ગણવાં જોઈએ અને અપરિણામી માનીએ તો પુરુષમાં ગણવાં જોઈએ. ॥ ૧૩૩ ॥

કાર્યત્વશૂન્ય મહદાદિને પુરુષમાં કે પ્રકૃતિમાં ન ગણીએ તો શો દોષ આવે ?

તયોરન્યત્વે તુચ્છત્વમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—

(તયો:) પ્રકૃતિ અને પુરુષથી (અન્યત્વે) ભિન્ન માનીએ તો (તુચ્છત્વમ્) તેને તુચ્છ માનવાં જોઈએ.

અર્થ:—મહદાદિને કાર્ય ન માનીએ અને તેમને પ્રકૃતિમાં પણ ન ગણીએ અને પુરુષમાં પણ ન ગણીએ તો તેમને તુચ્છ જ માનવાં જોઈએ,

મર્થાત્ તે નથી એમજ માનવું જોઈએ કાંતો મહદાદિ કાર્યો હોવાં જોઈએ મને કાંતો કારણ એટલે નિત્ય હોવાં જોઈએ. જો નિત્ય હોય તો, તેઓ ૩૫ કે પ્રકૃતિ બેમાંથી એક હોવાં જોઈએ. જો એમ ન હોય તો મનો અભાવજ માનવો જોઈએ. ॥ ૧૩૪ ॥

એ પ્રમાણે મહદાદિને કાર્યરૂપે સિદ્ધ કરી, હવે પ્રકૃતિના અનુમાનમાં ૨ વિશેષ કહેવાનું છે તે કહે છે.

કાર્યાત્કારણાનુમાનં તત્સાહિત્યાત્ ॥ ૧૩૫ ॥

મંનિતપદાર્થ:—

(કાર્યાત્) કાર્યથી (કારણાનુમાનમ્) જે કારણતું અનુમાન થયું છે તે (તત્સાહિત્યાત્) કાર્યના સાહિત્યથી કરવું.

અર્થ:—સામાન્યતોદૃષ્ટ૨પ અનુમાન ૧૦૩ સૂત્રમાં જે બતાવ્યું છે તે અનુમાન કાર્યના સાહિત્ય એટલે સહભાવથીજ કરવું, એટલે મહદાદિ વિશિષ્ટજ પ્રકૃતિતું અનુમાન કરવું. જેમ ચંદ્રના ઉદયથી પ્રમુદ્રની વૃદ્ધિ તદ્દન બિન્ન છે તેમ મહદાદિ કાર્યો પ્રકૃતિથી તદ્દન બિન્ન થી, માટે જે જે કાર્ય છે તે તે અવશ્ય પ્રકૃતિ વિશિષ્ટ છે, એ પ્રમાણે અનુમાન કરવું. ॥ ૧૩૫ ॥

હવે પ્રકૃતિમાં અવ્યક્તતા સિદ્ધ કરે છે.

અવ્યક્તં ત્રિગુણાલ્લિજ્ઞાત્ ॥ ૧૩૬ ॥

મંનિતપદાર્થ:—

(ત્રિગુણાત્) ત્રણ ગુણવાળા મહદાદિ (લિજ્ઞાત્) કાર્યથી અવ્યક્તમ્) મૂળ કારણ અવ્યક્ત એટલે સૂક્ષ્મ છે.

અર્થ:—મહદાદિમાં જે ગુણો છે, તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ પ્રકૃતિમાં જે ગુણો છે તેમનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી, તેથી મહદાદિ કરતાં પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ છે. ॥ ૧૩૬ ॥

જ્યારે પ્રકૃતિ અતિ સૂક્ષ્મ છે તો તેનો અભાવજ કેમ ન માનવો ?

તત્કાર્યતસ્તત્સિદ્ધેર્નાપલાપઃ ॥ ૧૩૭ ॥

મંનિતપદાર્થ:—

(તત્કાર્યતઃ) તેના કાર્યથી (તત્સિદ્ધેઃ) તેની સિદ્ધિ થવાથી અપલાપઃ) પ્રકૃતિ નથી એમ કહી શકાય (ન) નહિ.

(૬૭)

અર્થ:—જ્યારે પ્રકૃતિના કાર્યથી પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે તો પછી તેનું મિથ્યાત્વ કેમ માની શકાય ?

હવે આત્માનું અનુમાન કહે છે.

સામાન્યેન વિવાદાભાવાદ ધર્મવન્ન તત્સાધનમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(સામાન્યેન) સામાન્યથી (વિવાદાભાવાત્) વિવાદ ન હોવાથી (ધર્મવન્) ધર્મપેઠે (તત્સાધનમ્) તેનું અનુમાન (ન) કહેવાની જરૂર નથી.

અર્થ:—આત્માની સામાન્ય માન્યતામાં તો કોઇનો વિવાદજ નથી. કોઇ શરીરનેજ આત્મા માને છે તો કોઇ જ્ઞાનનેજ માને છે. જેમ સામાન્યતઃ ધર્મને સર્વ કોઇ રચીકારે છે, કોઇ નીતિનેજ ધર્મ કહે છે કોઇ યજ્ઞયાગાદિ કહે છે તેમ સામાન્યતઃ આત્મા માનવામાં કોઇનો વિવાદજ નથી, માટે આત્માના અસ્તિત્વમાં હેતુ આપવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૧૩૮ ॥

હવે વિશેષરૂપથી આત્માને સિદ્ધ કરે છે.

શરીરાદિવ્યતિરિક્તઃ પુમાન્ ॥ ૧૩૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(પુમાન્) પુરૂષ આત્મા (શરીરાદિવ્યતિરિક્તઃ) શરીર આદિથી જુદો છે.

અર્થ:—આ સૂત્રમાં જે આદિપદ મુક્યું છે તેથી ઇન્દ્રિય આદિનું ગ્રહણ કરવા માટે છે. આત્મા શરીર અને ઇન્દ્રિય આદિથી જુદો છે.

હવે ઉક્ત પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ આપે છે.

સંહતપરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(સંહતપરાર્થત્વાત્) પ્રકૃતિ આદિ જડવર્ગ પારકાના પ્રયોજનને માટે હોવાથી પુરૂષ શરીરાદિથી ભિન્ન છે.

અર્થ:—જેટલાં જડ દ્રવ્યો છે તે બધાં પારકાના પ્રયોજનને માટે છે. જેમ શય્યા આદિ જેમ સૂતારનું અનુમાન થાય છે કારણ કે,

(૬૮)

સત્યા પોતેજ પોતાનું સુખ ભોગવી શકતી નથી તેમ, પ્રકૃત્યાદિ જડ પદાર્થોને જોઈ અન્ય કોઈ તેના ભોક્તાનું અનુમાન અવશ્ય થાય છે. જે અન્ય ભોક્તા છે તેજ પુરૂષ છે. ॥ ૧૪૦ ॥

ખીજો હેતુ આપે છે.

ત્રિગુણાદિવિષયયાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ત્રિગુણાદિવિષયયાત્) ત્રણ ગુણોથી રહિત હોવાથી.

અર્થ:—સત્, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણોથી રહિત હોવાથી આત્મા શરીરાદિથી જુદો છે. ॥ ૧૪૧ ॥

ત્રીજો હેતુ આપે છે.

અધિષ્ઠાનાત્ ॥ ૧૪૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(અધિષ્ઠાનાત્) અધિષ્ઠાન હોવાથી.

અર્થ:—અધિષ્ઠેય અને અધિષ્ઠાતા હમેશાં ભિન્નજ હોય છે પ્રકૃત્યાદિ જડ વસ્તુઓ અધિષ્ઠેય છે અને આત્મા અધિષ્ઠાતા છે. શરીરાદિ ઉપર આત્માનું અધિષ્ઠાન હોવાથી આત્મા શરીરાદિથી જુદો છે. ॥ ૧૪૨ ॥

ચોથો હેતુ આપે છે.

ભોક્તૃભાવાત્ ॥ ૧૪૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ભોક્તૃભાવાત્) આત્મામાં ભોક્તાપણું હોવાથી.

અર્થ:—આત્મા ભોક્તા અને શરીરાદિ જડવર્ગ ભોગ્ય છે. ભોક્તા અને ભોગ્ય ભિન્નજ હોય છે, માટે આત્મા ભોક્તા હોવાથી શરીરાદિથી ભિન્ન છે. ॥ ૧૪૩ ॥

પાંચમો હેતુ આપે છે.

કૈવલ્યાર્થ પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૪૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(અધિષ્ઠાનાત્) અધિષ્ઠાન હોવાથી (કૈવલ્યાર્થમ્) મોક્ષને માટે (પ્રવૃત્તે) પ્રવૃત્તિ હોવાથી.

અર્થ:—જો શરીરજ આત્મા માનવામાં આવે તો મોક્ષને માટે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ, શરીર પરિણામી અને વિનાશી હોવાથી તેને મોક્ષ સંભવી શકતો નથી. સુખદુઃખાદિ શરીરનાં ધર્મો હોવાથી શરીરમાં તેમની અત્યન્ત નિવૃત્તિ થવી પણ સંભવી શકે નહિ, માટે મોક્ષને માટે પ્રવૃત્તિ હોવાથી આત્મા શરીરાદિથી જુદો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥૧૪૪॥

હવે આત્માનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

જહ્નપ્રકાશાયોગાત્પ્રકાશઃ ॥ ૧૪૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(જહ્નપ્રકાશાયોગાત્) જહ્નમાં જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ ન હોવાથી (પ્રકાશઃ) જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ આત્મા છે.

અર્થ:—જહ્નપદાર્થમાં જ્ઞાન ન હોવાથી જ્ઞાતા આત્માજ છે. “ આત્માન્તર્યામ્યમૃતોઽદૃષ્ટો દ્રષ્ટાઽશ્રુતઃ શ્રોતાઽસ્મતો મન્તાઽવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા નાન્યોઽસ્તિ ” બૃહદારણ્યક ૩-૧-૨૩. આત્માજ અમૃત, દૃષ્ટ, શ્રોતા, મન્તા અને વિજ્ઞાતા છે, બીજો કોઈ નથી. ॥ ૧૪૫ ॥

નિર્ગુણત્વાન્ન ચિદ્ધર્મા ॥ ૧૪૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ચિદ્ધર્મા) ચેતનસ્વરૂપ આત્મા (નિર્ગુણત્વાત્) ગુણત્રયથી રહિત હોવાથી (ન) જહ્ન નથી.

અર્થ:—આત્મા સત્વ, રજસૂ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોથી રહિત હોવાથી જહ્ન નથી. ॥ ૧૪૬ ॥

આત્મા શરીરાદિથી અતિનિક્ત હોવાનો અપલાપ થઈ શકતો નથી.

શ્રુત્યા સિદ્ધસ્ય નાપલાપસ્તત્પ્રત્યક્ષબાધાત્ ॥ ૧૪૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(શ્રુત્યા) વેદ તથા ઉપનિષદ આદિ અન્યોથી (સિદ્ધસ્ય) સિદ્ધ આત્માનો (અપલાપઃ) નિષેધ (ન) થઈ શકતો નથી (પ્રત્યક્ષબાધાત્) પ્રત્યક્ષ બાધ થવાથી.

અર્થ:—આત્મા વિજ્ઞાતા અને ચેતન સ્વરૂપ છે તે આર્ય અન્યોથી તથા શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. “હું” ગૌર છું” ક’ત્યાદિ શરીર વિષયક પ્રતીતિને

તો “ માઈ” શરીર ગૌર છે ” એ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી ખાધ થાય છે, માટે આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન હોવાનો અપભાષ થઈ શકતો નથી. ॥ ૧૪૭ ॥
હવે આત્માનું સાક્ષિત્વ ખતાવે છે.

સુષુપ્ત્યાદિસાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(સુષુપ્ત્યાદિસાક્ષિત્વમ્) સુષુપ્તિ આદિનો સાક્ષી આત્મા છે.

અર્થ:—જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાઓનો સાક્ષી પણ આત્માજ છે. જો આત્મા જડસ્વરૂપ હોય તો તેમાં સાક્ષિપણું સંભવી શકે નહિ. ॥ ૧૪૮ ॥

હવે પુરૂષનું બહુત્વ સિદ્ધ કરે છે.

જન્માદિવ્યવસ્થાતઃ પુરુષબહુત્વમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(જન્માદિવ્યવસ્થાતઃ) જન્મ, મરણ આદિની વ્યવસ્થા હોવાથી (પુરુષબહુત્વમ્) આત્માઓ અનેક છે.

અર્થ:—એકજ સમયમાં એમ કહી શકાય છે કે અમુક મર્યો, અમુક જન્મ્યો, અમુક પાપી અને અમુક પુણ્યવાન છે. જો એક આત્મા હોય તો એકજ સમયમાં એકજ આત્મામાં ઉક્ત પ્રકારની પ્રતીતિઓનો સંભવ થઈ શકતો નથી, માટે આત્માઓ અનેક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૪૯ ॥

એકજ આત્મા માની તેમાં અનેક ઉપાધિનો સંબંધ માનવાથી જન્મમરણાદિની વ્યવસ્થા થઈ શકશે, તો પછી અનેક આત્મા માનવાની શી જરૂર છે ? ઉત્તર.

ઉપાધિભેદેऽપ્યેકસ્ય નાનાયોગ આકાશસ્યેવ ઘટાદિભિઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(આકાશસ્ય) આકાશનો (ઘટાદિભિઃ) જેમ અનેક ઘટ સાથે સંબંધ થવાથી ઉપાધિમાંજ અનેકતા પ્રતીત થાય છે તેમ (ઉપાધિભેદે અવિ) ઉપાધિનો ભેદ માનવા છતાં (એકસ્ય) એક આત્માને (નાનાયોગઃ) અનેક ઉપાધિનો સંબંધ થશે.

અર્થ:—જેમ એક આકાશને અનેક ઘટાદિનો સંબંધ માનવાથી ઘટરૂપ ઉપાધિઓમાં અનેકતા દેખાય છે. આકાશમાં નહિ. તેમ એક આત્માને અનેક અન્તઃકરણોની ઉપાધિઓ માનવાથી ઉપાધિઓમાં અનેકતા આવશે, આત્મામાં નહિ. એક પુરુષ જન્મ્યો અને બીજો મર્યો એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા એકજ આત્માને અનેક ઉપાધિઓ માનવા છતાં પણ થઈ શકશે નહિ. એક જાડમાં શાખાનો ભાગ કપિના સંયોગથી યુક્ત છે અને મુળના ભાગમાં કપિના સંયોગનો અભાવ પણ છે, તેથી એકજ જાડમાં એમ નથી કહેવાતું કે તે જાડ કપિના સંયોગવાળું છે અને કપિના સંયોગવાળું નથી. ॥ ૧૫૦ ॥

એક ઉપાધિવિશિષ્ટ આત્માના ભાગને અન્ય ઉપાધિવિશિષ્ટ આત્માના ભાગ કરતાં જુદોજ માનીશું તો વ્યવસ્થા થઈ શકશે. એ શંકાતું સમાધાન કરે છે.

ઉપાધિર્ભિદ્યતે ન તુ તદ્વાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(ઉપાધિ:) ઉપાધિ (ભિદ્યતે) ભિન્ન થાય છે (તદ્વાન્) ઉપાધિવાળો (ન તુ) ભિન્ન થતોજ નથી.

અર્થ:—ઉપાધિઓમાંજ ભેદ હોય છે, જેને ઉપાધિ લાગી છે તેમાં ભેદ થતો નથી. એકજ આત્માને બાહ્ય, યૌવન અને જરા અવસ્થારૂપ ઉપાધિઓ જુદી જુદી ગણાય છે પણ તેને અવસ્થાવાળો આત્મા જુદો જુદો ગણાતો નથી. બાહ્યવસ્થાવાળો આત્મા જુદો અને યૌવનાવસ્થાવાળો આત્મા જુદો હોય એમ બની શકતું નથી. ઘટરૂપ ઉપાધિ લાગવાથી ઘટાકાશ મહાકાશથી જુદું માની શકાતું નથી, માટે એક આત્માને ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓ માની જન્મ, મરણ, મોક્ષ અને બંધની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. ॥ ૧૫૧ ॥

એક આત્મા માનવામાં બીજું દૂષણ આપે છે.

एव मेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

(एवम्) એ પ્રમાણે (एकत्वे) આત્માનું એકત્વ માનવાથી (परिवर्त्तमानस्य) સર્વ ઉપાધિઓમાં અનુગત થયેલા આત્માને

(વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ) વિરુદ્ધધર્મોનો અધ્યાસ (ન) નહીં થશે એમ (ન) નહીં.

અર્થઃ—જો આત્માને એકજ માનીએ તો એકજ સમયમાં એક આત્મામાં જન્મ, મરણ, મુક્તિ અને બંધ આદિ વિરુદ્ધ ધર્મો માનવા પડે અને તેઓ કોઇ પણ રીતે સંભવી શકે નહિ. ॥ ૧૫૨ ॥

જન્મ, મરણ, સુખ અને દુઃખ આદિ અન્તઃકરણના ધર્મો માની શું અને તેમનો આરોપ માત્રજ આત્મામાં માની શું તો આત્મામાં વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. એ શંકાતું સમાધાન કરેછે.

અન્યધર્મત્વેऽપિ નારોપાત્ તત્તિસદ્ધિરેકત્વાત્ ॥ ૧૫૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(અન્યધર્મત્વે) સુખદુઃખાદિને અન્યના ધર્મ માનશે (અપિ) તો પણ (આરોપાત્) આરોપ કરવાથી આત્મામાં (તત્તિસદ્ધિઃ) વ્યવસ્થાની સિદ્ધિ (ન) થઇ શકશે નહિ, (એકત્વાત્) આત્મા એક હોવાથી.

અર્થઃ—સુખ દુઃખ આદિને અન્યના ધર્મ માની આત્મામાં માત્ર તેમનો આભાસજ માનશે તોપણ આત્મા એકજ હોવાથી જન્મ મરણાદિની વ્યવસ્થા થઇ શકશે નહિ. એક પુરુષ સુખી છે અને બીજો પુરુષ દુઃખી છે એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા થઇ શકશે નહિ, કારણ કે આરોપનું જે અધિષ્ઠાન આત્મા છે તે તો તમારા મતમાં એકજ છે. ઉપાધિવિશિષ્ટ એતનને જીવપણ કહી શકાય નહિ કારણ કે જેમ ઘટાવચ્ચિન્ન આકાશનો ઘટનો નાશ થવાથી નાશ થાય છે, તેમ ઉપાધિનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ માનવો પડે, અને જીવને તો અમર માન્યો છે. “ જીવો ન સ્થિયતે ” ૬-૧૦-૨. ઇત્યાદિ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં રૂપૃષ્ઠ લખ્યું છે ॥ ૧૫૩ ॥

આત્માઓને અનેક માનવાથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પણ વિરોધ આવતો નથી.

નાદ્વૈતશ્રુતિવિરોધો જાતિપરત્વાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—

(અદ્વૈતશ્રુતિવિરોધઃ) અદ્વૈતપ્રતિપાદક શ્રુતિનો વિરોધ (ન) થતો નથી (જાતિપરત્વાત્) તે તે વાક્યો અતિપરક હોવાથી.

અર્થ:—“ પુરુષ एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्चभाव्यम् ” ઋ. ૮-૪-૧૭.
 “ આત્મા વેદમેક एवाग्र आसीत् ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે એકત્વનું
 પ્રતિપાદન છે, તે જાતિપરક છે. જેમ કે ગાયને મારવી નહિ. ગાયને
 ચાર પગ છે. આ વાક્યોમાં ગાયને એક વચનમાં મુકી છે, છતાં પણ
 જાતિપરક હોવાથી બધી ગાયોનો બોધ થાય છે. ઉપરના વાક્યમાં
 પુરુષનો અર્થ પુરુષો અને આત્માનો અર્થ આત્માઓ કરવા કારણ કે
 તે જાતિના અભિપ્રાયે એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. ॥ ૧૫૪ ॥

બીજી યુક્તિ આપે છે.

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम् ॥ १५५ ॥

અન્યિતપદાર્થ:—(વિદિતબન્ધકારણસ્ય) જેણે બંધનું કારણ
 જાણ્યું છે તેનેજ (દૃષ્ટ્યા) વિવેકજ્ઞાનથી (તદ્રૂપમ્) કૈવલ્યરૂપ પ્રાપ્ત
 થાય છે.

અર્થ:—પ્રકૃતિ અને પુરુષને અવિવેકરૂપ જે બંધન છે, તેનું
 કારણ જેણે જાણ્યું છે અને પછી જેને વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેજ
 જીવાત્મા કૈવલ્યરૂપ મુક્તિને પામે છે, બીજો નહિ. એથીએ પણ સિદ્ધ થાય
 છે કે આત્માઓ અનેક છે. ॥ ૧૫૫ ॥

ત્રીજી યુક્તિ આપે છે.

नान्दृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

અન્યિતપદાર્થ:—(અન્નદૃષ્ટ્યા) આંધળો માણસ દેખતો નથી
 તેથી (ચક્ષુષ્મતામ્) આંખવાળાઓને (અનુપલમ્ભઃ) અદર્શન (ન)
 થતું નથી.

અર્થ:—એક માણસ આંધળો છે, તેથી તે કોઈ પણ પદાર્થ જોઈ
 શકતો નથી. એથી જે દેખતો માણસ છે તે પણ નથી જોઈ શકતો.
 એમ કહી શકાય નહિ. જો એકજ આત્મા માનવામાં આવે તો એક
 આંધળો થવાથી દુનીયા બધી આંધળી થવી જોઈએ, પણ એમ થતું
 નથી માટે આત્મા અનેક છે. ॥ ૧૫૬ ॥

ચોથી યુક્તિ આપે છે.

વામદેવાદિર્મુક્તો નાદૈતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વામદેવાદિઃ) વામદેવ આદિ વ્યક્તિઓ (મુક્તઃ) મુક્ત થઇ છે તેથી (અદૈતમ્) અદૈત (ન) નથી

અર્થઃ—વામદેવનામક ઋષિ મુક્ત થયા, શુક્રદેવનામક ઋષિ મુક્ત થયા એમ પ્રામાણિક ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે. હવે જો આત્મા એકજ હોય તો વામદેવના મુક્ત થવાથી સર્વ જગત્ મુક્ત થવું જોઇએ પણ, એમ થયું નથી, માટે આત્માઓ અનેક છે. ॥ ૧૫૭ ॥

જો કોઇ એવી શંકા કરે કે હજી સુધી કોઇ પણ મુક્તજ થયું નથી તો તેની શંકા દૂર કરવામાટે આ સૂત્ર છે.

અનાદાવચયાવદભાવાદ્ ભવિષ્યદત્યેવમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અનાદૌ) અનાદિકાળમાં (અચયાવત્) આજ સુધીમાં (અમાવાત્) મોક્ષનો અભાવ હોય તો (ભવિષ્યત્) ભવિષ્યકાળ (અપિ) પણ (યવમ્) એવોજ રહેશે.

અર્થઃ—જો અનાદિ કાળમાં આજ સુધી કોઇને પણ મોક્ષ મળ્યોજ નથી, તો ભવિષ્યકાળ પણ એવો રહેવો જોઇએ, અર્થાત્ ભવિષ્યકાળમાં પણ કોઇને મોક્ષ ન મળવો જોઇએ, કારણ કે અનાદિ કાળથી મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરનારા મુમુક્ષુઓમાંથી કોઇને પણ ફળ ન મળ્યું અને ભવિષ્યમાં મળશે એ બાબતમાં વિશ્વાસ આવી શકે નહિ, માટે વામદેવાદિ વ્યક્તિઓ મુક્ત થઇ છે એમ કયુલ કરવું જોઇએ. ॥ ૧૫૮ ॥

જો આત્માને એક માનીએ તો સંસારનો અત્યંત ઉચ્છેદ માનવો પડે, પણ સંસારનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(इदानीम्) વર્તમાન કાળમાં (इव) જેમ અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી તેમ (सर्वत्र) સર્વ કાળમાં (अन्यन्तोच्छेदः) અત્યંત ઉચ્છેદ (न) થતો નથી.

અર્થઃ—જો આત્માને એક માનીએ તો એકની મુક્તિ થવા પછી સંસારનો ઉચ્છેદ થવો જોઇએ, પણ એમ બનતું નથી. જેમ વર્તમાન

(૭૫)

સમયમાં સંસારનો ઉચ્છેદ થતો નથી તેમ ભવિષ્યકાળમાં પણ સંસારનો ઉચ્છેદ થશે નહિ માટે આત્માઓ અનેક છે. ॥ ૧૫૯ ॥

આત્મામાં અનેકતા સિદ્ધ કરી આત્મામાં સુખ દુઃખનો પારમાર્થિક સંબંધ છે કે નહિ ! તેનો નિર્ણય કરે છે.

વ્યાવૃત્તોભયરૂપઃ ॥ ૧૬૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—“વ્યાવૃત્તમ્ ઉભયરૂપમ્ यस્ય સ વ્યાવૃત્તોભયરૂપઃ”

અર્થઃ—સુખદુઃખરૂપ જે દ્વન્દ્વો છે, તેમનો સંબંધ આત્મામાં પારમાર્થિક રૂપે નથી, કિન્તુ ઔપાધિક છે, માટે આત્મા સુખદુઃખરૂપ દ્વન્દ્વોથી રહિત છે. ॥ ૧૬૦ ॥

હવે આત્મામાં ખીજી વિશેષતા બતાવે છે.

સાક્ષાત્સમ્બન્ધાત્ સાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સાક્ષિત્વમ્) આત્મામાં જે સાક્ષિત્વ છે તે (સાક્ષાત્સમ્બન્ધાત્) સાક્ષાત્સંબંધથી છે.

અર્થઃ—આત્મા શરીર આદિનો જે સાક્ષી એટલે દ્રષ્ટા છે તે નેના શરીરાદિસાથે અવ્યવહિત સંબંધને લઇને છે. દ્રષ્ટા હોવામાં આત્માને કોઇપણ જાતનું પરિણામ પામવું પડતું નથી, એટલે આત્મા પરિણામી નથી ॥૧૬૧॥

અવિવેક જ્ઞાન જે આત્મામાં ન હોય તો ?

નિત્યમુક્તત્વમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નિત્યમુક્તત્વમ્) નિત્યમુક્ત થાય.

અર્થઃ—જે આત્મામાં અવિવેક ન હોય તો આત્માનું સ્વરૂપ સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વોથી નિત્યમુક્તજી માનવું જોઇએ. ॥ ૧૬૨ ॥

ખીજી વિશેષતા બતાવે છે.

ઔદાસીન્યં ચ ॥ ૧૬૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચ) અને (ઔદાસીન્યમ્) નિત્ય ઉદાસીનતા થાય.

અર્થ:—જો આત્મામાં અવિવેક ન હોય તો આત્મા હમેશાં ઉદા-
સીન એટલે ઔપાધિક કર્તૃત્વાદિ ધર્મોથી પણ રહિત થાય. કર્તૃત્વાદિ
ધર્મોપણ અવિવેકને લાગતેજ છે. ॥ ૧૬૩ ॥

પ્રકૃતિમાં જે કર્તૃત્વ છે, તે પ્રકૃતિના સ્વાતંત્ર્યથી નથી પણ
આત્માના સંબંધથી છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

ઉપરાગાત્કર્તૃત્વં ચિત્સાંનિધ્યાત્ ચિત્સાંનિધ્યાત્ ॥ ૧૬૪ ॥

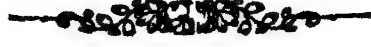
અન્વિતપદાર્થ:—(ઉપરાગાત્) સંબંધથી (કર્તૃત્વમ્) કર્તાપણું
છે, (ચિત્સાંનિધ્યાત્) ચેતનના સંબંધથી

અર્થ:—પ્રકૃતિમાં અથવા શરીરમાં જે કર્તૃત્વ પ્રતીત થાય છે તે
આત્માના સંબંધથી થાય છે. જો આત્માનો સંબંધ પ્રકૃતિસાથે કે
શરીર સાથે ન રહે તો તેમાં કર્તૃત્વ રહે નહિ. આત્માના સંબંધ સિવાય
પ્રકૃતિ કશું કરી શકતી નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “ મયાધ્યક્ષેણ
પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ॥ ૯-૧૦ ॥ મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્ત
મૂર્તિના ॥ ૯-૪ ॥ યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ । ક્ષેત્ર
ક્ષેત્રજસંયોગાત્ તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ. ॥ સ્થાવર જંગમ જે કંઈ ઉત્પન્ન
થાય છે તે આત્મા અને પ્રકૃતિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ
સૂત્રમાં “ ચિત્સાંનિધ્યાત્ ” પદની જે આવૃત્તિ કરી છે, તે અધ્યાયની
સમાપ્તિ સૂચવે છે. ॥ ૧૬૪ ॥

“ इति गुर्जरभाषाटीकायुते कापिलसांख्यशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ”

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

પ્રથમ અધ્યાયમાં શાસ્ત્રના વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે, હવે આ બીજા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિના વિશેષ કાર્યોનું નિરૂપણ કરે છે.

આ સૂત્રથી સૃષ્ટિનું પ્રયોજન બતાવવામાં આવે છે.

વિમુક્તમોક્ષાર્થં સ્વાર્થં વા પ્રધાનસ્ય ॥ ૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વિમુક્તમોક્ષાર્થમ્) સ્વભાવે બંધરહિત આત્માની મુક્તિ માટે (વા) અથવા (પ્રધાનસ્ય) પ્રકૃતિના (સ્વાર્થમ્) પ્રયોજનને માટે.

અર્થઃ—સ્વરૂપે બંધનરહિત હોવા છતાં આત્માને અવિવેકથી જે બંધન છે, તે બંધનને દૂર કરવા માટે સૃષ્ટિનો આરંભ છે. બીજું કારણ એ છે કે પ્રકૃતિ સ્વભાવે પરિણામિની છે, તે જે પરિણામ ન પામે તો, તેનું અસ્તિત્વજ નકામું થઈ જાય, માટે પ્રકૃતિના પરિણામને અર્થે સૃષ્ટિની રચના થાય છે. આ સૂત્રમાં સૃષ્ટિ હોવામાં એ હેતુ બતાવ્યા છે, એક આત્માની મુક્તિ અને બીજો પ્રકૃતિનો પરિણામ ॥૧॥

હવે પ્રથમ હેતુ ઉપર વિચાર કરે છે.

વિરક્તસ્ય તત્તિસદ્ધેઃ ॥ ૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વિરક્તસ્ય) વૈરાગ્યવાન પુરુષને (તત્તિસદ્ધેઃ) મુક્તિ સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—જે પુરુષ સંસારમાં સર્વ ઠેકાણે જન્મ મરણ આદિના પ્રવાહને લઈ દુઃખ જોનાર થઈ વૈરાગ્ય પામ્યો છે, તેજ મુક્તિ મેળવી શકે છે, બીજો નહિ. એ કારણથી સર્વ જીવાત્માઓને એક સાથે મુક્તિ મળતી નથી અને તેથી સૃષ્ટિનો પ્રવાહ ચાલુજ રહ્યા કરે છે. ॥૨॥

અથા પુરુષો મોક્ષોપયોગી શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરી એક સાથેજ વૈરાગ્યવાન કેમ બની જતા નથી ? ઉત્તર.

ન શ્રવણમાત્રાત્ તત્તિસદિરનાદિવાસનાયા બલવચ્ચાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(શ્રવણમાત્રાત્) કેવળ શ્રવણ કરવાથી (તત્તિસદિઃ) વૈરાગ્યની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી (અનાદિવાસનાયાઃ) અનાદિવાસનાનું (બલવચ્ચાત્) બળવાનપણું હોવાથી.

અર્થ:—કેવળ શ્રવણ કરવાથીજ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે જીવાત્મા અનાદિ કાળથી સંસારના પ્રવાહમાં પડ્યો છે, તેથી સાંસારિક પદાર્થોના ઉપભોગથી આત્મામાં વાસના ઘણીજ પ્રબળ થયેલી હોય છે. માટે એક કે બેવાર કેવળ શ્રવણ કરવાથી પુરૂષને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કિન્તુ અનેકવાર શ્રવણ કર્યા પછી મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ અને પછી ત્રિવેકનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ પુરૂષ સાચો વૈરાગ્યવાન થાય છે. ॥ ૩ ॥

એક સાથે વૈરાગ્ય ન મળવામાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

बहुभृत्यवद् वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(વા) અથવા (बहुभृत्यवद्) ઘણા નોકરોમાં (પ્રત્યેકમ્) કોઈકજ.

અર્થ:—જેમ રાજાના રાજ્યમાં ઘણા નોકરો હોય છે પણ બધા એક સરખા અધિકારી હોતા નથી. જેની જેવી યોગ્યતા તે પ્રમાણે તેઓને ચડતા ઉતરતા અધિકાર મળે છે, તેમ પ્રકૃતિના મહારાજ્યમાં બધા પુરૂષો એક સરખી વાસનાવાળા હોતા નથી. કોઈને પ્રબળ, કોઈને પ્રબળતર અને કોઈને પ્રબળતમ વાસના હોય છે, માટે કોઈક વખતે કોઈકજ વૈરાગ્યવાન થાય છે. ॥ ૪ ॥

પ્રકૃતિને જો ખરી માનવામાં આવે તોજ પુરૂષના સંબંધથી તેમાં કર્તૃત્વ આવી શકે, નહીં તો નહિજ. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ચ) અને (પ્રકૃતિવાસ્તવે) પ્રકૃતિને સત્ય માનવાથીજ (પુરુષસ્ય) પુરૂષનો (અધ્યાસસિદ્ધિઃ) સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

અર્થ:—જો પ્રકૃતિને સત્ય માનીએ તોજ તેમાં પુરૂષનો સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકે. જો નરશૃંગવત્ અસત્ય, અથવા અનિર્વચનીય માનીએ તો તેમાં પુરૂષનો સંબંધ થઈ શકે નહિ. જેમ નરશૃંગ અથવા મૃગતૃષ્ણિકા સાથે કોઈનો સંબંધ થતો નથી, તેમ અવાસ્તવસ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિ સાથે કોઈનો પણ સંબંધ થઈ શકે નહિ. પરમાત્માનો સંબંધ અસત્ય પ્રકૃતિમાં ન થવાથી તેમાં કર્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ અને જીવાત્માનો સંબંધ ન થવાથી જીવાત્મામાં બંધનની સિદ્ધિ થાય નહિ, માટે પ્રકૃતિને સત્યજ્ઞ માનવી જોઈએ. ॥૫॥

પ્રકૃતિ સત્ય હોવામાં બીજું કારણ બતાવે છે.

કાર્યતસ્તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ—(કાર્યતઃ) કાર્યોથી (તત્સિદ્ધિઃ) પ્રકૃતિના સત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થ:—મહત્, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, પંચમહાભૂતો આદિ કાર્યો પ્રવૃત્તિને સફળ કરનારાં છે. તરશ્યો માણસ પાણી પીધને પોતાની તરશ શાન્ત કરે છે, ભૂખ્યો માણસ ભોજન કરી ભૂખને શાન્ત કરે છે, સૂર્યના ઉદય થવાથી માણસો પ્રકાશની સહાયતાથી સર્વ વસ્તુઓને જોઈ શકે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કાર્યો અસત્ય નથી, તો જેમાંથી તે બધાં કાર્યો ઉત્પન્ન થયાં છે તે પદાર્થ અસત્ય કેવી રીતે હોય શકે ? માટે પ્રકૃતિ સત્યજ્ઞ છે. ॥ ૬ ॥

પ્રકૃતિ સત્ય હોવામાં દૃષ્ટાંત આપે છે.

ચેતનોદેશાનિયમઃ કણ્ટકમોક્ષવત્ ॥ ૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ચેતનાદેશાત્) ચેતનને ઉપદેશ હોવાથી (નિયમઃ) વ્યવસ્થા થાય છે (કણ્ટકમોક્ષવત્) જેમ કાંટાથી મુક્ત થવાય છે તેમ.

અર્થ:—જેમ કોઈએક માણસને કાંટો વાગવાથી તે દુઃખી થતો હોય ત્યારે બીજો કોઈ બુદ્ધિમાન માણસ તેને કાંટો કાઢી નાંખવાનો ઉપદેશ આપે છે, અને કાંટો કાઢવાનો ઉપાય બતાવે છે, તેથી તે માણસ કાંટાને કાઢી દુઃખથી મુક્ત થાય છે, તેમ પ્રકૃતિના સંબંધના ત્યાગનો ઉપદેશ સાંભળી કોઈ વિદ્વાન માણસ પ્રકૃતિનો સંબંધ છોડી દુઃખથી મુક્ત થાય છે. આ દૃષ્ટાંતથી સમજાય છે કે જેમ કાંટો અને તેનાથી થતું દુઃખ સત્ય છે, તેમ પ્રકૃતિ અને તેનાથી થતું દુઃખ પણ સત્યજ્ઞ છે. જો પ્રકૃતિ અસત્ય હોય તો તજ્જન્ય દુઃખ પણ અસત્યજ્ઞ હોય અને અસત્યની નિવૃત્તિ માટે ઉપદેશ પણ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૭ ॥

આ સૂત્રથી પુરૂષનું અપરિણામિત્વ સિદ્ધ કરે છે.

અન્યયોગેऽપિ તત્તિસદ્ધિર્નાજ્ઞસ્યેનાયોદાહવત્ ॥ ૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અન્યયોગે) પ્રકૃતિનો સંબંધ થવા છતાં (અપિ) પણ (તત્તિસદ્ધિઃ) પરિણામની તિથિ (ન) થતી નથી (આજ્ઞસ્યેન) સાક્ષાત્ (અયોદાહવત્) લોહદાહ પેડે.

અર્થઃ—પુરૂષ સાથે પ્રકૃતિનો સંબંધ થવા છતાં પણ પુરૂષ પરિણામ પામતો નથી. જેમ લોહમાં અગ્નિનો સંબંધ થવાથી લોહું બાળે છે એમ કહેવાય છે, પણ ખરી રીતે લોહમાં રહેલી અગ્નિજ્વાળા બાળે છે અર્થાત્ દાહક શક્તિનો સાક્ષાત્ સંબંધ અગ્નિમાંજ છે, તેમ પુરૂષ સાથે સંબંધ પામેલી પ્રકૃતિમાંજ પરિણામ થાય છે, પુરૂષમાં નહિ. ॥ ૮ ॥

અંધનનું કારણ બતાવે છે.

રાગવિરાગયોર્યોગઃ સૃષ્ટિઃ ॥ ૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(રાગવિરાગયોઃ) રાગ અને વિરાગ હોવાથી (સૃષ્ટિઃ) શરીરાદિની પ્રાપ્તિ અને (યોગઃ) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એટલે મોક્ષ.

અર્થઃ—અનાદિ વાસનારૂપ જે રાગ છે, તેજ સૃષ્ટિ એટલે શરીરાદિ મળવાનું કારણ છે અને વિરાગ એટલે વાસનાનો ક્ષય એ મુક્તિનું કારણ છે.

બીજો અર્થ આ પણ થાય છે. અમુક વિષયમાં રાગ અને અમુક વિષયમાં વૈરાગ્ય આ બંને જ્યાં સુધી પુરૂષમાં છે ત્યાંસુધીજ પુરૂષને અંધન છે, જ્યારે દરેક વિષયમાં વૈરાગ્ય આવે છે ત્યારેજ મુક્તિ મળે છે. ॥૯॥ હવે સૃષ્ટિનો ક્રમ બતાવે છે.

મહદાદિક્રમેણ પञ્ચભૂતાનામ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પञ્ચભૂતાનામ્) પાંચ ભૂતોમાંથી જે સૃષ્ટિ બની છે તે (મહદાદિક્રમેણ) મહદ આદિના ક્રમથી બની છે.

અર્થઃ—પાંચ મહાભૂતોથી સૃષ્ટિ બની છે એમ ગ્રન્થાંતરમાં લખ્યું છે, પણ સર્વ ગ્રન્થોની સમાલોચના કરતાં જણાય છે કે સૃષ્ટિ મહદાદિના અનુક્રમે બની છે “ મહત્તઃ પરમદ્યક્તમ્ અદ્યક્તાન્ પુરુષઃ પરઃ ” કઠોપનિષદ ૧-૩-૧૭ ઇત્યાદિ ગ્રન્થોમાં તથા “ ચ ईशो महतो महान् ” યજુર્વેદ ૨૦-૩૨ ઇત્યાદિ વેદમાં મહત્તત્વ સ્વીકારેલું છે. ॥ ૧૦ ॥

સૃષ્ટિ આત્માને માટે અને છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

આત્માર્થત્વાત્ સૃષ્ટિર્નૈવામાત્માર્થ આરમ્ભઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સૃષ્ટેઃ) સૃષ્ટિનું (આત્માર્થત્વાત્) આત્માર્થત્વ હોવાથી (ષષામ્) મહદાદિના (આરમ્ભઃ) આરંભ (આત્માર્થઃ) પોતાને માટે (ન) નથી.

અર્થઃ—જે સૃષ્ટિ બની છે અને બનતી જાય છે તે બધી જીવાત્માઓના ઉપભોગને માટે છે, મહદાદિના ઉપભોગને માટે નથી. ભોગ એ આત્માનોજ ધર્મ છે, જડનો નહિ. માટે પ્રકૃતિનાં જે જે કાર્યો છે તે બધાંનો ઉપભોગતા આત્માજ છે. ॥ ૧૧ ॥

દિશા અને કાળનો ઉક્ત તત્ત્વોમાં અન્તર્ભાવ કરે છે.

દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(દિક્કાલૌ) દિશા અને કાળ (આકાશાદિભ્યઃ) આકાશ આદિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અર્થઃ—જન્ય દિશા અને કાળ આકાશ આદિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પરચીશ તત્ત્વોથી અતિરિક્ત દ્રવ્ય નથી. ॥ ૧૧૨ ॥

હવે મહત્ત્વ રૂપ કાર્યનું લક્ષણ બાંધે છે.

અધ્યવસાયો બુદ્ધિઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અધ્યવસાયઃ) નિશ્ચય (બુદ્ધિઃ) બુદ્ધિનું લક્ષણ છે.

અર્થઃ—બુદ્ધિએ મહત્ત્વ બીજું નામ છે. અધ્યવસાય એ મહત્ત્વ કાર્યનું લક્ષણ છે. વસ્તુનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય છે, તેજ લક્ષણ કહેવાય છે. નિશ્ચય એ બુદ્ધિનો અસાધારણ ધર્મ હોવાથી બુદ્ધિનું લક્ષણ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

મહત્ત્વના બીજા ધર્મોપણ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તત્કાર્ય ધર્માદિ ॥ ૧૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ધર્માદિ) ધર્મ આદિ (તત્કાર્યમ્) બુદ્ધિનાં કાર્યો છે.

(૮૨)

અર્થ:—ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય એ બધાં બુદ્ધિનાં કાર્યો છે. બુદ્ધિ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી તેમાં પણ સત્વ રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો છે, તેથી સાત્વિક બુદ્ધિનાંજ ધર્માદિ કાર્યો છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે રમેગુણવાળી અને તમેગુણવાળી બુદ્ધિનાં કાર્યો બતાવે છે.

મહદુપરાગાદિપરીતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(મહદુપરાગાત્) રજસ અને તમસ ગુણોને મહત્ સાર્થ સંબંધ હોવાથી.

અર્થ:—ઉપર જે ચાર કાર્યો બતાવ્યાં છે, તેનાં કરતાં ઉલટાં અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય રાજસી અને તામસી બુદ્ધિનાં કાર્યો છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે અહંકારનું લક્ષણ બાંધે છે.

અભિમાનોઽહક્કારઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અભિમાનઃ) અભિમાન (અહક્કારઃ) અહંકારનું લક્ષણ છે.

અર્થ:—અહંકારનું લક્ષણ અભિમાન છે. “ હુંજ છું. ” હુંજ કરીશ ઇત્યાદિ અભિમાન અહંકારરૂપ દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૬ ॥
હવે અહંકારનાં કાર્યો બતાવે છે.

एकादशपञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ ૧૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(एकादशपञ्चतन्मात्रम्) અગ્યાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રાઓ (યત્કાર્યમ્) જેનાં કાર્યો છે.

અર્થ:—અગ્યાર ઇન્દ્રિયો, રસતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, ગંધતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા અને શબ્દતન્માત્રા અહંકારનાં કાર્યો છે. ॥ ૧૭ ॥

સાત્વિક, રાજસ અને તામસ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર છે, તેમાંથી કયા અહંકારનું કયું કાર્ય છે ? તે આ સત્રમાં બતાવે છે.

सात्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ ૧૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(सात्विकम्) સાત્વિક ગુણવાળાં (एकादशकम्) અગ્યાર ઇન્દ્રિયો (वैकृतात्) સાત્વિક (अहङ्कारात्) અહંકારમાંથી (प्रवर्तते) પ્રકટ થાય છે.

અર્થ:—સાત્વિક અહંકારમાંથી દશ ઇન્દ્રિયો અને એક મન જન્મે છે. ઇન્દ્રિયરૂપ કાર્ય સાત્વિક હોવાથી તે સાત્વિક અહંકારમાંથી જન્મે છે.

બુદ્ધિ અને અહંકાર દ્રવ્યરૂપ છે એમ સાંખ્યકારનું માનવું છે. જો તે દ્રવ્યસ્વરૂપ ન હોય તો તેમાંથી દ્રવ્યસ્વરૂપ ઇન્દ્રિયો અને પંચતન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. એ વાત પ્રથમ અધ્યાયમાં સિદ્ધ કરી આપી છે. સાંખ્ય કારિકાકાર ઇશ્વરકૃષ્ણે પણ લખ્યું છે કે સાત્વિક એકાદશકઃ પ્રવર્ત્તંતે વૈકૃતાદહઙ્કારાત્ ॥ ૨૧ ॥ સાત્વિક અહંકારમાંથી અગ્યાર સાત્વિક ઇન્દ્રિયો પ્રકટ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

અગ્યાર ઇન્દ્રિયોનો વિભાગ કરી બતાવે છે.

કર્મેન્દ્રિયબુદ્ધીન્દ્રિયૈરાન્તરમેકાદશકમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(કર્મેન્દ્રિય બુદ્ધીન્દ્રિયૈઃ) કર્મ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો સહિત (આન્તરમ્) મન (એકાદશકમ્) અગ્યાર થાય છે.

અર્થ:—વાક, હાથ, પગ, મળવાહક અને મૂત્રવાહક એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય; આંખ, કાન, ત્વચા, રસના અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે, અને મન અગ્યારમી ઇન્દ્રિય છે. જીવાત્મા ઇન્દ્ર કહેવાય છે અને તેનાં જ્ઞાન મેળવવાનાં અને કર્મ કરવાનાં સાધનો ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. ॥ ૧૯ ॥

ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકત્વનો નિષેધ કરે છે.

આહઙ્કારિત્વકશ્રુતેર્ન ભૌતિકાનિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(આહઙ્કારિત્વકશ્રુતેઃ) અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ આર્યગ્રંથોમાં લખેલું હોવાથી (ભૌતિકાનિ) ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલી (ન) નથી.

અર્થ:—ઇન્દ્રિયો અહંકારથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી આહંકારિક કહેવાય છે, પાંચ મહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી તેથી ભૌતિક કહેવાતી નથી. ॥ ૨૦ ॥

ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાન કારણ દેવતા નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

દેવતાલય શ્રુતિર્નારમ્ભકસ્ય ॥ ૨૧ ॥

અન્વિતપદ્યર્થઃ—(દેવતાલયશ્રુતિઃ) દેવતામાં લય બતાવનારી જે શ્રુતિ છે તે (આરમ્ભકસ્ય) ઉદાપાન કારણની (ન) નથી.

અર્થઃ—“ અગ્નિં વાગપ્યેતિ વાતં પ્રાણઃ, ચશ્ચુરાદિત્યમ્ પૃથ્વી-
રણ્યક ૩-૨-૧૩. અગ્નિમાં વાદ્ ઇંદ્રિયનો લય થાય છે, પ્રાણને વાયુમાં
લય થાય છે અને આંખનો આદિત્યમાં લય થાય છે. ” ઇત્યાદિ વાક્યો
ઇંદ્રિયોનું અગ્નિ આદિ દેવતામાં લય થવાનું બતાવે છે, તેથી એમ ન
સમજવું કે અગ્નિ આદિ દેવતાઓ વાદ્ આદિ ઇંદ્રિયોનું ઉપાદાન કારણ
છે. ઉપાદાન ન હોય તેમાં પણ ગૌણ વૃત્તિથી લય શબ્દનો પ્રયોગ
થાય છે. જમીન ઉપર પાણી પડી સૂકાય જાય છે ત્યારે એમ કહેવાય
છે કે જમીનમાં પાણીનો લય થયો, તેથી શું પાણીનું ઉપાદાન કારણ
જમીન છે એમ સમજવું ? નહીંજ. પાણીનું ઉપાદાન કારણ તે : તેના
સૂક્ષ્મ અવયવોજ છે, માટે ઉક્ત ઉપનિષદમાં લય શબ્દ ગૌણવૃત્તિથીજ
વાપર્યો છે. ઇંદ્રિયોનું ઉપાદાન કારણતો અહંકારજ છે. ॥ ૨૧ ॥

હવે મનની અનિત્યતા બતાવે છે.

તદુત્પત્તિશ્રુતેર્વિનાશદર્શનાચ્ચ ॥ ૨૨ ॥

અન્વિતપદ્યર્થઃ—(તદુત્પત્તિશ્રુતેઃ) તેની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થવાથી
(ચ) અને (વિનાશદર્શનાત્) વિનાશ જોવાથી.

અર્થઃ—મનની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ છે, એમ ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં
સ્પષ્ટ લખ્યું છે તેથી મન અનિત્ય છે. “ ઇતરમાજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ
સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ મુંડક ૨-૩ પરમાત્મા થકી પ્રાણ, મન અને બધી
ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે. “ અન્નમશિતં જ્ઞેધા નિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠો
ધાતુસ્તત્પુરીષં ભવતિ, યો મધ્યમસ્તન્માંસમ્, યોઽણિઠં તન્મનઃ ”
છાંદોગ્ય ૬-૫-૧ જે અન્ન ખવાય છે તેનું રથૂળ પરિણામ વિષા, મધ્યમ
પરિણામ માંસ અને જે સૂક્ષ્મ પરિણામ છે તે મન છે. ” આ પ્રમાણેથી
સિદ્ધ થાય છે કે મનની ઉત્પત્તિ છે, અને જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો
નાશ અવશ્ય થાય છે. “ વાઙ્મનસિ સમ્પદ્યતે, મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ ”
છાંદોગ્ય ૬-૮-૬ એ શબ્દપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે મન
વિનાશી છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે ઇંદ્રિયોની અતીન્દ્રિયતા બતાવે છે.

અતીન્દ્રિયમિન્દ્રિયં ભ્રાન્તાનામધિષ્ઠાને ॥ ૨૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(इन्द्रियम्) ઇન્દ્રિયો (अतीन्द्रियम्) અતીન્દ્રિય છે (भ्रान्तानाम्) અશાની લોકાને (अधिष्ठाने) અધિકરણમાં ઇન્દ્રિયત્વ નો ભ્રમ છે.

અર્થઃ—ઇન્દ્રિયો અતીન્દ્રિય એટલે અનુભવી ન શકાય તેવી છે, આંખનો જે ડાળો છે તે આંખરૂપ ઇન્દ્રિય નથી પણ, આંખરૂપ ઇન્દ્રિયને રહેવાનું સ્થાન છે. તેવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં સમજવું. નાક, જીભ, કાન, આમડીએ ઇન્દ્રિયો નથી પણ તે નો તેમનાં સ્થાનો છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે જેઓ માને છે કે ઇન્દ્રિય એકજ છે, તેમના મતનું ખાંડન કરેછે.

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ ૨૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(शक्तिभेदे) શક્તિનો ભેદ હોવાથી (अपि) પણ (भेदसिद्धौ) ઇન્દ્રિયોમાં ભેદની સિદ્ધિ થવાથી (एकत्वम्) એકતા (न) નથી.

અર્થઃ—આંખ, નાક, કાન વગેરેમાં જુદી જુદી શક્તિઓ હોવાથીજ સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિય એક નથી. આંખમાં જે જોવાની શક્તિ છે તે નાકમાં નથી અને નાકમાં જે સૂંઘવાની શક્તિ છે તે આંખમાં નથી, માટે આંખ અને કાન એક નથી, તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં સમજવું. પ્રસ્તુતા ભેદનો સાધક શક્તિભેદજ છે. ॥ ૨૨ ॥

એક અહંકારથી જુદી જુદી શક્તિવાળી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરવી ઠીક નથી, એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે.

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ ૨૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(प्रमाणदृष्टस्य) જે વસ્તુ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોય તેની (कल्पनाविरोधः) કલ્પનાનો વિરોધ (न) નથી.

અર્થઃ—જ્યારે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિયો અનેક છે, તો પછી કલ્પનામાં વિરોધ શાનો? કલ્પના તો પ્રમાણને અનુસરીનેજ કરવી જોઈએ. પ્રમાણ વિરૂદ્ધ જો કલ્પના હોય તો તે ખોટી છે, એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

અન્ય ઇન્દ્રિયો કરતાં મનમાં જે વિશેષ છે તે ખતાવે છે.

ઉભયાત્મકં મનઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(મનઃ) મન (ઉભયાત્મકમ્) બન્ને સ્વરૂપવાળું છે.

અર્થઃ—મન જ્ઞાનેન્દ્રિય સ્વરૂપ છે અને કર્મેન્દ્રિય સ્વરૂપ પણ છે, કારણ કે તે બન્ને પ્રકારની ઇન્દ્રિયોનું પ્રવર્તક છે મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે “ એકાદશં મનો જ્ઞેયં સ્વગુણેનોભયાત્મકમ્ ॥ ૨-૧૨ ॥ અગ્યારમું મન પોતાના સંકલ્પરૂપ ગુણથી કર્મેન્દ્રિય પણ છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિય પણ છે ॥ ૨૬ ॥

ઉક્ત પ્રતિજ્ઞામાં હેતુગર્ભિત દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

ગુણપરિણામભેદાન્નાનાત્વમવસ્થાવત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અવસ્થાવત્) કૌમારાદિ અવસ્થાની માફક (ગુણ-પરિણામ ભેદાત્) ગુણના પરિણામના ભેદથી (નાનાત્વમ્) ભિન્નતા છે.

અર્થઃ—જેમ એકજ માણસ બાલ્ય, યૌવન આદિ અવસ્થાને લઇને બાળક, જુવાન અને વૃદ્ધ ગણાય છે તેમ મનની અંદર રહેલા સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ ગુણોનાં પરિણામને લીધે મન કોઈક વખત કર્મેન્દ્રિય અને કોઈક વખત જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે, એટલે જ્યારે મન જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું સહાયક થાય છે ત્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને જ્યારે કર્મેન્દ્રિયનું સહાયક થાય છે ત્યારે કર્મેન્દ્રિય ગણાય છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે ઇન્દ્રિયોના વિષયો બતાવે છે.

રૂપાદિરસમલાન્ત ઉભયોઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઉભયોઃ) જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયના (રૂપાદિ-રસમલાન્તઃ) રૂપ આદિથી લઇ મળ પર્યાન્ત વિષયો છે.

અર્થઃ—રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે અને મંજ, મૂત્ર વિસર્જન, ચાલવું, લેવું અને બોલવું એ કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો છે.

સાંખ્ય કારિકામાં પણ લખ્યું છે કે.

શબ્દાદિષુ પજ્ઞાનામાલોચનમાત્રમિષ્યતે વૃત્તિઃ ।

વચ્ચનાદાનવિહરણોત્સર્ગાનન્દાશ્ચ પજ્ઞાનામ્ ॥

અર્થ ઉપર બતાવ્યો તેજ છે. ॥ ૨૮ ॥

હવે આત્મા અને ઇન્દ્રિયોના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો બતાવે છે.

દ્રષ્ટૃત્વાદિરાત્મનઃ કરણત્વમિન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(દ્રષ્ટૃત્વાદિ) દ્રષ્ટાપણું આદિ જે ધર્મો છે તે (આત્મનઃ) આત્માના છે (કર્મત્વમ્) સાધનપણું (ઇન્દ્રિયાણામ્) ઇન્દ્રિયો તો ધર્મ છે.

અર્થઃ—દ્રષ્ટૃત્વ, શ્રોતૃત્વ આદિ ધર્મો આત્માના છે અને જેવારૂપ સાંભળવારૂપ જે ક્રિયાઓ છે તે સિદ્ધ કરવામાં ઇન્દ્રિયો અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી સાધનતારૂપ ધર્મ ઇન્દ્રિયોમાં છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો કરણસ્વરૂપ છે અને આત્મા દ્રષ્ટૃસ્વરૂપ છે. ॥ ૨૯ ॥

હવે ત્રણ પ્રકારનાં જે અન્તઃકરણો છે તેમનો અસાધારણ વ્યાપાર કહે છે.

ત્રયાણાં સ્વાલક્ષણ્યમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ત્રયાણામ્) મહત્, અહંકાર અને મન એ ઓનો (સ્વાલક્ષણ્યમ્) પોતપોતાનું જે લક્ષણ છે તેજ અસાધારણ વ્યાપાર છે.

અર્થઃ—મહદાદિના જે જે અસાધારણ ધર્મો છે તેજ તેઓનો અસાધારણ વ્યાપાર છે. વ્યાપાર અને વૃત્તિ બન્નેનો અર્થ એકજ થાય છે. મહત્ની અસાધારણ વૃત્તિ નિશ્ચય, અહંકારની અસાધારણ વૃત્તિ અભિમાન અને મનની અસાધારણ વૃત્તિ સંકલ્પ છે. ॥ ૩૦ ॥

હવે ત્રણેની સાધારણ વૃત્તિ બતાવે છે.

સામાન્યકરણવૃત્તિઃ પ્રાણાદ્યા વાયવઃ પञ्ચ ॥ ૩૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સામાન્યકરણવૃત્તિઃ) અંતઃકરણોની સામાન્ય વૃત્તિ (પ્રાણાદ્યાઃ) પ્રાણ આદિ (પञ્ચ) પાંચ (વાયવઃ) વાયુઓ છે.

અર્થઃ—પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ પાંચ વાયુઓ અંતઃકરણોની સામાન્ય એટલે સાધારણ વૃત્તિઓ છે, કારણ કે એ પાંચ વાયુઓ શરીરમાં હોય તોજ અંતઃકરણો રહી શકે છે અને ન હોય તો રહી શકતાં નથી, માટે અન્તઃકરણોના પ્રાણ આદિ આધારભૂત હોવાથી સામાન્યવૃત્તિ કહેવાય છે. ॥ ૩૧ ॥

ઇન્દ્રિયો કોઇ કોઇ વખત પોતપોતાના વ્યાપારો એક સાથે કરે છે અને કોઇ કોઇ વખત અનુક્રમે કરે છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

ક્રમશઃક્રમશઃચેન્દ્રિયવૃત્તિઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(ઇન્દ્રિયવૃત્તિઃ) ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ (ક્રમશઃ) ક્રમથી (ચ) અને (અક્રમશઃ) એક સાથે થાય છે.

અર્થઃ—ગાઠ અંધારી રાતમાં કોઇ માણસ જંગલમાં ચાલ્યો જતો હોય, તે વખતે વીજળીના ઝબકારા સાથે તે માણસ પોતાની સામે આવતા વાધને જોઇ આડો અવળો એક દમ નાશી જાય છે. એ વખતે તે માણસને આલોચન, અભિમાન, સંકલ્પ અને નિશ્ચયરૂપ વ્યાપારો એક સાથેજ થાય છે અને જ્યારે ચંદ્રમાના ઝાંખા પ્રકાશમાં કોઇ માણસ ચાલ્યો જતો હોય ત્યારે, તેને દૂરથી કોઇ આવતું હોય એમ લાગે છે કે, કોઇ ધનુષ ચડાવી મારી સામે આવે છે, એવો વિચાર એટલે સંકલ્પ કરે છે; પછી વધારે વિચાર કરી એવો અભિમાન કરે છે કે, આતો મનેજ મારવા આવે છે; પછી નિશ્ચય કરે છે કે મારે અહીંથી ભાગી જવું જોઇએ એમ નિશ્ચય કરી ભાગી જાય છે. આ બે માણસોના ઉદાહરણોથી સમજી શકાય છે કે, પહેલા ઉદાહરણમાં આલોચન, અભિમાન, સંકલ્પ અને નિશ્ચય એક સાથે થાય છે અને બીજા ઉદાહરણમાં અનુક્રમે થાય છે, માટે અતઃકરણની વૃત્તિઓ ક્રમથી પણ થાય છે અને અક્રમથી પણ થાય છે.

અર્ધ્યમર્ધ્યમિતિ વાદિનં નૃપં સોઽનવેક્ષ્ય મારતાગ્રજો યતઃ ।

ક્ષત્રક્રોધદહનાર્ચિષં તતઃ સંદધે દૃશમુદગ્રતારકામ્ ॥૧૧-૬૯૨ધ્રુવંશ.
આ શ્લોકમાં કવિએ વૃત્તિઓનો અક્રમ બતાવ્યો છે.

ચયસ્તિષ્ઠામિત્યવધારિતં પુરા તતઃ શરીરીતિવિભાવિતાકૃતિમ્ ।

વિમુર્ચિમક્તાવયવં પુમાનિતિ ક્રમાદયં નારદહૃત્યબોધિ સઃ॥માધકાવ્ય.સ.૧
આ શ્લોકમાં કવિએ વૃત્તિઓનો અનુક્રમ બતાવ્યો છે. ॥ ૩૨ ॥

હવે બુદ્ધિની વૃત્તિઓ બતાવે છે.

વૃત્તયઃ પञ્ચતયઃ ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તાશ્ચ ॥ ૩૩ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(વૃત્તયઃ) વૃત્તિઓ (પञ્ચતયઃ) પાંચ પ્રકારની છે (ક્ષિપ્તાઃ) કલેશ સહિત (ચ) અને (અક્ષિપ્તાઃ) કલેશરહિત.

અર્થઃ—પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિઓ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે અને તેમના બે ભેદ છે, એક ક્ષિપ્ત એટલે રમેણુણી

અને તમોગુણી બીજી અકલિષ્ટ એટલે સત્વગુણી. આ વૃત્તિઓની વ્યાખ્યા યોગશાસ્ત્રમાં સચિસ્તર કરવામાં આવી છે માટે ત્યાંથીજ અર્થ સમજી લેવો.

વૃત્તિઓની નિવૃત્તિથીજ સ્વસ્થ થવાય છે તે આ સૂત્રમાં ખતાવે છે.

તન્નિવૃત્તાવુપશાન્તરાગઃ સ્વસ્થઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તન્નિવૃત્તૌ) ઉક્ત વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થવાથી (ઉપશાન્તરાગઃ) રાગાદિ કલેશથી રહિત થયેલો આત્મા (સ્વસ્થઃ) પોતાનાજ સ્વરૂપમાં રહે છે.

અર્થઃ—જ્યારે બધી વૃત્તિઓના સંબંધથી આત્મા રહિત થાય છે. ત્યારે જેમ પ્રતિબિંબ વગરનું દર્પણ શુદ્ધ રહે છે તેમ આત્મા સ્વરૂપનિષ્ઠ રહે છે, અને તેજ આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ છે. ॥ ૩૪ ॥

જ્યારે આત્મામાં વૃત્તિઓનો સંબંધ હોય છે ત્યારે તે કેવો હોય છે ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

કુસુમવચ્ચ મણિઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચ) અને (કુસુમવત્) ડુલ સાથે જેમ (મણિઃ) સ્ફટિક મણિ.

અર્થઃ—સ્ફટિક મણિ સાથે લાલ રંગવાળું ડુલ હોય ત્યારે ડુલનું પ્રતિબિંબ સ્ફટિકમાં પડવાથી તે મણિ લાલ દેખાય છે, પીળા ડુલના સંબંધથી તે પીળા દેખાય છે, તેમ આત્મામાં વૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ પડવાથી તે ક્રોધક વખત ક્રોધી, ક્રોધક વખત ક્રામી અને ક્રોધક વખત નિદ્રિત હોય છે, અર્થાત્ જેવી વૃત્તિનો સંબંધ તેવો તે લાગે છે. યોગસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “ વૃત્તિસારૂપ્યમિતરગ્ન ” ૧-૪. આત્મા જ્યારે સ્વરૂપમાં અવસ્થિત નથી હોતો ત્યારે વૃત્તિના રંગથી રંગાયેલો રહે છે. ॥ ૩૫ ॥

કોના પ્રયત્નથી ઈંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ? ઉત્તર.

પુરુષાર્થ કર્ણોદ્ભવોઽવ્યદષ્ટોલ્લાસાત્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પુરુષાર્થમ્) સુખ દુઃખના સાક્ષાત્કાર માટે (કર્ણોદ્ભવઃ) ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ (અપિ) પણ (અવ્યદષ્ટોલ્લાસાત્) ચેતનના સંબંધથી.

અર્થ:—ભોગને માટે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ ચેતનના સંબંધથીજ થાય છે. સાંખ્યશાસ્ત્રકારના મતમાં પુરુષાર્થના એ અર્થ છે. “ પુરુષાર્થશ્ચ દ્વેધા ભવતિ, શબ્દાનુપલબ્ધિર્ગુણપુરુષાન્તરદર્શનં ચ ” ૪-૧-૨૧. ન્યાય-વાર્તિક. શબ્દાદિનો સાક્ષાત્કાર તથા પુરુષ અને પ્રકૃતિના ભેદનું દર્શન એ એ પુરુષાર્થ છે, તેથી આ સૂત્રમાં પુરુષાર્થનો અર્થ સુખદુઃખનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. ॥ ૩૬ ॥

ચેતનના સંબંધથીજ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમાં દૃશ્યંત પણ આપે છે.

ધેનુવદ્વત્સાય ॥ ૩૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ધેનુવત્) ગાયની પેઠે (વત્સાય) વાછરડા માટે.

અર્થ:—જેમ ગાય વાછરડાના પોપણને માટે દૂધ આપે છે તેમ ઇન્દ્રિયોપણ ચેતનથી અધિષ્ઠિત થઈ પુરુષાર્થ એટલે ભોગ આપે છે. ગાયમાં દૂધની પ્રવૃત્તિ જ્યાંસુધી ચેતન છે ત્યાંસુધીજ છે તેમ ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ પણ જ્યાંસુધી ચેતન છે ત્યાંસુધીજ છે.

કેટલાક ટીકાકારો લખે છે કે ગાયમાં જેમ દૂધ વત્સના પોપણમાટે આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઇન્દ્રિયો પણ પુરુષના ભોગને માટે આપોઆપ પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ એ અર્થ ઠીક નથી. જડપદાર્થમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ હોય તો, વાછરડાના પોપણ માટે મૃતગાયમાં દૂધની પ્રવૃત્તિ શામાટે થતી નથી ? જડમાં સ્વયંપ્રવૃત્તિ માનવીએ ૧-૯૯ સૂત્રથી પણ વિરહ છે. ॥ ૩૭ ॥

હવે કરણોની સંખ્યા બતાવે છે.

કરણં ત્રયોદશવિધમવાન્તરભેદાત્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અવાન્તરભેદાત્) બાહ્ય અને અન્દરના ભેદથી (કરણમ્) કરણ (ત્રયોદશવિધમ્) તેર પ્રકારનાં છે.

અર્થ:—દસ ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન મળી તેર પ્રકારનાં કરણો છે. દસ ઇન્દ્રિયો બાહ્યકરણ કહેવાય છે, બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન એ અન્તઃકરણ કહેવાય છે. ॥ ૩૮ ॥

ઇન્દ્રિયોને કરણ માનવામાં હેતુ અને દૃશ્યંત બતાવે છે.

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोणात्कुठारवत् ॥ ३९ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(इन्द्रियेषु) ઇન્દ્રિયોમાં (સાધકતમત્વગુણયોગાત્) સાધકતમત્વ ગુણ હોવાથી (कुठारवत्) કુઠાડા પેડેન કારણ છે.

અર્થ:—ક્રિયા કરવામાં ને અત્યંત ઉપયોગી હોય તેને કારણ કહે છે. ચાલવારૂપ ક્રિયામાં પણ સાધન છે, અને જ્ઞાન મેળવવામાં ઇન્દ્રિયો સાધન છે માટે ઇન્દ્રિયો કારણ કહેવાય છે. છેદન રૂપ ક્રિયામાં કુઠાડો જેમ સાધન હોવાથી કારણ કહેવાય છે, તેમ ચાલવા આદિ ક્રિયાઓમાં અને સુંઘવા આદિ ક્રિયાઓમાં ઇન્દ્રિયો સાધકતમ હોવાથી કારણ કહેવાય છે. હવે યુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે.

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(द्वयोः) બે અને આંતર કરણોમાં (मनः) યુદ્ધિ (प्रधानम्) મુખ્ય છે (भृत्यवर्गेषु) ચાકરવર્ગમાં (लोकवत्) અમુક વ્યક્તિ માફક.

અર્થ:—રાજના અનેક નોકરોમાં મંત્રી જેમ મુખ્ય ગણાય છે તેમ બંને પ્રકારનાં કરણોમાં યુદ્ધિ મુખ્ય છે. ઇન્દ્રિયો યુદ્ધિદ્વારાજ આત્મા ઉપર ઉપકાર કરી શકે છે. ॥ ૪૦ ॥

યુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતામાં બીજો હેતુ આપે છે.

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(अव्यभिचारात्) સર્વદા સંબંધ હોવાથી.

અર્થ:—આત્માની સાથે યુદ્ધિનો સર્વદા સંબંધ હોવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે યુદ્ધિ મુખ્ય છે. કદાચિત્ કોઈ પ્રાણી આંધળું, બહેરું અને મૂંઝું હોય શકે પણ તદ્દન યુદ્ધિ રહિત તો કોઈ પણ પ્રાણી હોય શકે નહિ. ॥ ૪૧ ॥

ત્રીજો હેતુ આપે છે.

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(तथा) તથા (अशेषसंस्काराधारत्वात्) અષ્ટ સંસ્કારોનો આધાર યુદ્ધિને હોવાથી.

(૯૨)

અર્થ:—બધા સંસ્કારોનો આધાર બુદ્ધિજ હોવાથી બુદ્ધિ મુખ્ય કરણ છે. કોઇ માણસે અમુક વખતે અમુક પદાર્થ જોયો અને થોડા વખત પછી કોઇ કારણને લઇ તે માણસ આંધળો થાય છે, છતાં પણ સંસ્કાર હોવાથી જોયેલા પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે. જે આંખજ સંસ્કારનો આધાર હોય તો આંધળો થયા પછી તેને તે પદાર્થનું સ્મરણ થવું ન જોઇએ. ॥ ૪૨ ॥

સંસ્કાર હોવામાં હેતુ બતાવે છે.

સ્મૃત્યનુમાનાચ ॥ ૪૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—

અર્થ:—જો સંસ્કાર ન હોય તો સ્મરણ કે અનુમાન કદિપણ થઇ શકે નહિ. અનુભવેલા પદાર્થનો પ્રથમ સંસ્કાર પડે છે અને પછી કાળાન્તરે સ્મરણ થાય છે. તેમજ અનુમાનમાં પણ સ્મરણની જરૂર છે. પ્રથમ ધૂમ અને અગ્નિના સંબંધનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, પછી કાળાન્તરે દેશાન્તરમાં ધૂમ જોવાથી ધૂમ અને અગ્નિના સંબંધનું સ્મરણ થાય છે અને પછી અગ્નિનું અનુમાન કરે છે, માટે સ્મરણ અને અનુમાનની સિદ્ધિ થાય એ હેતુથી સંસ્કારો અવશ્ય માનવા જોઇએ. ॥ ૪૩ ॥

સંસ્કાર હોવામાં બીજો હેતુ આપે છે.

સમ્ભવેન્ન સ્વતઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સ્વતઃ) એકલા આત્માથીજ (સંભવેત્) સંભવે (ન) નહિ.

અર્થ:—કેવળ આત્માથીજ એટલે સંસ્કારની સહાયતા સિવાય સ્મરણ અને અનુમાન થઇ શકતાં નથી, માટે સંસ્કાર છે અને તેનો આધાર બુદ્ધિ હોવાથી તે મુખ્ય છે. ॥ ૪૪ ॥

હવે ગુણપ્રધાનભાવ સાપેક્ષક છે, તે બતાવે છે.

આપેક્ષિકો ગુણપ્રધાનભાવઃ ક્રિયાવિશેષાત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ક્રિયાવિશેષાત્) ક્રિયાના વિશેષથી (ગુણપ્રધાનભાવઃ) ગુણપણું અને પ્રધાનપણું (આપેક્ષિકઃ) અપેક્ષાએ છે.

અર્થ:—ઇંદ્રિયોના વ્યાપારમાં મનનું પ્રાધાન્ય, મનના વ્યાપારમાં અહંકારનું પ્રાધાન્ય અને અહંકારના વ્યાપારમાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય છે.

મનના સંબંધ સિવાય કેવળ ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી, માટે ઇન્દ્રિયો કરતાં મન મુખ્ય છે. “હું અમુક વિષયમાં સંકલ્પ કરું” એવા અભિમાન સિવાય મન સંકલ્પ કરી શકતું નથી, તેથી મન કરતાં અભિમાન મુખ્ય છે અને “હું અમુકનો નિર્ણય કરું” એવા નિશ્ચયની આશા સિવાય અભિમાન પણ થઈ શકતો નથી અભિમાન કરતાં બુદ્ધિ મુખ્ય છે, માટે એક બીજીની ક્રિયાની અપેક્ષાએ ગુણ પ્રધાનતા છે ॥ ૪૫ ॥

જે પુરૂષનાં કર્મોથી ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે તે ઇન્દ્રિયો તેનેજ ફળ આપે છે બીજાને નહિ, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તત્કર્માર્જિતત્વાત્ તદર્થમભિચેષ્ટા લોકવત્ ॥ ૪૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તત્કર્માર્જિતત્વાત્) અમુકજ પુરૂષનાં કર્મોથી પ્રાપ્ત થયેલાં કરણો હોવાથી (તદર્થમ્) અમુકજ પુરૂષને માટે (અભિચેષ્ટા) ક્રિયા થાય છે (લોકવત્) લૌકિક વ્યવહાર પેટે.

અર્થ:—જેમ વ્યવહારમાં અમુક માણસને લાકડાં ફાડવા માટે કુહાડાની જરૂર છે તેથી તેણે પૈસા ખરીદી કુહાડા લીધા, અને તેથી તે કુહાડો તેજ માણસના લાભને માટે હોય છે તેમ જે પુરૂષના કર્મોથી જે ઇન્દ્રિયો મળી છે તે ઇન્દ્રિયો તેજ પુરૂષના લાભને માટે થાય છે. આ દૃષ્ટાંતથી સમજાય છે કે એકની ઇન્દ્રિયો બીજાને કામ લાગતી નથી. આંધળો માણસ બીજાની આંખથી જોઈ શકતો નથી. ॥ ૪૬ ॥

દૃઢતર બોધને માટે ફરીથી બુદ્ધિની પ્રધાનતા બતાવે છે.

સમાનકર્મયોગે બુદ્ધેઃ પ્રાધાન્યં લોકવલ્લોકવત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સમાનકર્મયોગે) કરણોનો વ્યાપાર સમાન હોવા છતાં (બુદ્ધેઃ) બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય છે (લોકવત્ ૨) વ્યવહાર જેમ થાય છે તેમ.

અર્થ:—જેમ રાજાના નોકરો રાજાની અર્થ સિદ્ધિ માટે એક સરખા કામે લાગે છે છતાં પ્રધાનપદ અમુકનેજ મળે તેમ દરેક કરણોની પ્રવૃત્તિ પુરૂષને માટે હોવા છતાં પ્રધાનપદ બુદ્ધિનેજ છે કારણ કે બુદ્ધિનો સંબંધ આત્મા સાર્થ સૌ કરતા વધારે છે. આ સૂત્રમાં લોકવત્ પદનો બે વખત પ્રયોગ કર્યો છે, તે અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે. ॥ ૪૭ ॥

इति गुर्जरभाषाटीकायुते कापिलसांख्यशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥

પહેલા અને બીજા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય અને તેનાં સાધનનું નિરૂપણ કરે છે.

અવિશેષાદ્ વિશેષારમ્ભઃ ॥ ૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અવિશેષાત્) વિશેષ સહિત પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોથી (વિશેષારમ્ભઃ) વિશેષવાળાં પાંચ સ્થૂળભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અર્થઃ—મહર્ષિ કપિલ સુખ, દુઃખ અને મોહને શાંતત્વ, ધોરત્વ મૂઢત્વ કહે છે અને એ ત્રણેને “ વિશેષ ” એવું નામ આપે છે. પાંચ સૂક્ષ્મભૂત એટલે પાંચ તન્માત્રાઓમાં એ વિશેષ સૂક્ષ્મ રૂપે હોવાથી કોઈ પણ તેનો અનુભવ કરી શકતું નથી, માટે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોને અવિશેષ કહે છે. એ અવિશેષમાંથી વિશેષ સહિત પાંચ મહાભૂતોની રચના થાય છે. મહાભૂતોમાં સુખ, દુઃખ અને મોહ રૂપ જે વિશેષ છે, તેને સર્વ કોઈ અનુભવી શકે છે, માટે તેને વિશેષ કહે છે. ॥ ૧ ॥

હવે શરીરની ઉત્પત્તિ બતાવે છે.

તસ્માच्छરીરસ્ય ॥ ૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તસ્માત્) તેનાથી (શરીરસ્ય) શરીરની.

અર્થઃ—મહત્, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રા, પાંચ મહાભૂત અને અગ્નિ, વાયુ, અકાશ એ ત્રેવીશ જન્ય તત્વોથી શરીરની રચના થાય છે.

હવે જીવનું ગમનાગમન શાથી થાય છે તે બતાવે છે.

તદ્બીજાત્સંસૃતિઃ ॥ ૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તદ્બીજાત્) તે શરીરના કારણથી (સંસૃતિઃ) ગમનાગમન થાય છે.

અર્થઃ—શરીરનાં જે ઉપર બતાવેલાં ત્રેવીશ કારણોને લાઇને જીવનું જીવું આવવું થાય છે. ગમનાગમનરૂપ ક્રિયા જીવમાં સાક્ષાત્ નથી. ॥ ૩ ॥

હવે શરીરની પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્તિની હદ બતાવે છે.

આવિવેકાચ્ચ પ્રવર્તનમવિશેષાણામ્ ॥ ૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ચ) અને (આવિવેકાત્) વિવેકજ્ઞાન થાય ત્યાંસુધીજ (અવિશેષાણામ્) વિશેષરહિત પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોની (પ્રવર્તનમ્) પ્રવૃત્તિ થાય છે.

અર્થ:—પ્રથમ સૂત્રમાં બતાવવામાં આવેલા જે વિશેષો છે, તે જેમની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહ્યા છે એવા જે પાંચ તત્ત્વમાત્રાઓ છે, તેમની શરીર રચવામાં પ્રવૃત્તિ જ્યાંસુધી આત્માને તત્ત્વજ્ઞાન નથી થતું ત્યાંસુધીજ થાય છે. જે આત્માને વિવેક જ્ઞાન થયું હોય છે તેની પ્રત્યે અવિશેષોની શરીર રચવારૂપ પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે. ॥ ૪ ॥

અવિવેકી આત્માને શરીર હોવામાં ઉપભોગને કારણુ તરીકે બતાવે છે.

ઉપભોગાદિતરસ્ય ॥ ૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ઇતરસ્ય) બીજાને (ઉપભોગાત્) ઉપભોગ રૂપ હેતુથી.

અર્થ:—જે જીવને વિવેકજ્ઞાન નથી થયું, તેને ઉપભોગ કરવાનો હોવાથી, તેને ઉદ્દેશીને અવિશેષોની શરીર બનાવવા રૂપ પ્રવૃત્તિ ચાલુજ રહ્યા કરે છે. વિવેકજ્ઞાન થવા પછી ઉપભોગ રહેતો નથી તેથી તે વખતે શરીર પણ બનતું નથી. ॥ ૫ ॥

હવે એ પ્રકારનાં શરીરોનું નિરૂપણ કરે છે.

સમ્પતિ પરિષ્વક્તો દ્વાભ્યામ્ ॥ ૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સમ્પતિ) વર્તમાન દશામાં (દ્વાભ્યામ્) એ શરીરોથી (પરિષ્વક્ત:) સંયુક્ત છે.

અર્થ:—સાંસારિક અવસ્થામાં જીવાત્મા રચૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરથી જોડાયેલો રહે છે. કેટલાક ટીકાકારોએ “ પરિષ્વક્ત ” ને બદલે પરિમુક્ત પાઠ રાખી તેનો અર્થ બદલ કર્યો છે તે ઠીક નથી. કારણુ કે પરિઉપસર્ગ સહિત કુચ્ ધાતુનો અર્થ “ છૂટવું ” થાય છે. ॥ ૬ ॥

હવે રચૂળ શરીરનું લક્ષણ બતાવે છે.

માતાપિતૃજં સ્થૂળં પ્રાયશ્નં ઇતરન્ન તથા ॥ ૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સ્થૂળમ્) સ્થૂળ શરીર (માતાપિતૃજમ્) માતા અને પિતાથી (પ્રાયશ્ન:) ધણેભાગે ઉત્પન્ન થાય છે (ઇતરન્) બીજું (તથા) તેવું (ન) નથી.

અર્થ:—સ્થૂળ શરીર માતાપિતાના રજ્જેવીયંથી બને છે અને સૂક્ષ્મ શરીર તેવી રીતે બનતું નથી. આ સૂત્રમાં “ પ્રાયશ્ન: ” પદ મુખ્યું છે તેનો એવો ભાવાર્થ છે કે સ્થૂળ શરીર કોઈ વખતે રજ્જેવીયંથી નથી પણ બનતું. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જે માનવી તથા પાશવી સૃષ્ટિ બની હતી, તે વખતે મનુષ્ય અને પશુ આદિનાં શરીરો અયોનિજ બન્યાં હતા એમ અનુમાનથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ॥ ૭ ॥

જે શરીરોમાંથી જે ભોગનું કારણ છે તે બતાવે છે.

પૂર્વોત્પત્તેસ્તત્કાર્યત્વં ભોગાદેકસ્ય નેતરસ્ય ॥ ૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પૂર્વોત્પત્તે:) સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં ઉત્પન્ન થયેલા સૂક્ષ્મજ શરીરમાં (તત્કાર્યત્વમ્) સુખ દુઃખ થાય છે. (ભોગાત્) તેમાંજ ભોગ હોવાથી (ઇતરસ્ય) સ્થૂળ શરીરને (ન) ભોગનો સંબંધ ન હોવાથી.

અર્થ:—સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જે સૂક્ષ્મ શરીર ઉત્પન્ન થયું હતું તેજ સુખ દુઃખ ભોગવવાનું કારણ છે, સ્થૂળ શરીર નહિ. પક્ષાધાતાદિ રોગથી ખોટા પડેલા સ્થૂળ શરીરમાં સુખ દુઃખનો અનુભવ થઈ શકતો નથી, માટે સૂક્ષ્મ શરીરનેજ સુખદુઃખનું કારણ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૮ ॥ હવે સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

સપ્તદશૈકં લિङ્ગમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સપ્તદશૈકમ્) સત્તર અને એક અઢાર તત્વોનું (લિङ્ગમ્) સૂક્ષ્મ શરીર બને છે.

અર્થ:—બુદ્ધિ, અહંકાર, અગ્યાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રાઓ મળી અઢાર તત્વોનું સૂક્ષ્મ શરીર બને છે, તેને લિંગશરીર પણ કહે છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુક લખે છે કે “ એકાદશેન્દ્રિયાણિ પચ્ચતન્માત્રાણિ બુદ્ધિશ્ચેતિ સપ્તદશ । અહંકારસ્ય બુદ્ધાવેવાન્તર્ભાવ: ॥ અગ્યાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ

તન્માત્રાઓ અને બુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વોનું લિંગશરીર બને છે. અહંકારનો બુદ્ધિમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે. ” વાયરૂપતિમિશ્ર લખે છે કે “ મહદહક્ષુરૈકાદશેન્દ્રિયપદ્મતન્માષ્ટપર્યન્તમ્, ણ્ણાં સમુદાયઃ સૂક્ષ્મ-શરીરમ્ ” સાંખ્યકારિકા ૪૦ શુભો તત્ત્વકૌમુદી. “ મહત્, અહંકાર, અગ્નિયો ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રા, એઓનો જે સમુદાય છે તે લિંગ શરીર છે. ” વિજ્ઞાન બિશુકે અહંકારનો બુદ્ધિમાં અંતર્ભાવ સાબાટો કર્યો, તે સમજાવતું નથી. ॥ ૯ ॥

સ્થૂળ શરીર માફક લિંગ શરીર પણ દરેક આત્માને હોવાથી અનેક છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

વ્યક્તિભેદઃ કર્મવિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(કર્મવિશેષાત્) કર્મોની વિવિધતાથી (વ્યક્તિ-ભેદઃ) લિંગશરીરરૂપ વ્યક્તિમાં ભેદ છે.

અર્થઃ—આત્માનાં કર્મોને અનુસરીને ઉપર બતાવેલાં અહારતત્ત્વોનો સમુદાયરૂપ લિંગશરીર પ્રત્યેક આત્માદીઠ હોવાથી લિંગશરીરો અનેક છે. લિંગ શરીરો બધાં એક સરખાં હોવા છતાં કર્મોની વિવિધતાને લઈ ભોગમાં વિવિધતા આવે છે, અર્થાત્ લિંગ શરીરો એકજ પ્રકારનાં છે પણ ભોગ એક પ્રકારનો નથી, કારણ કે ભોગનું કારણ કર્મ છે અને તેમાં વિવિધતા છે તેથીજ ભોગમાં પણ વિવિધતા આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે ભોગનું સ્થાન લિંગ શરીર છે, તો પછી સ્થૂળ દેહમાં શરીરત્વ વ્યવહાર કેવી રીતે થાય છે ? ઉત્તર.

તદધિષ્ઠાનાશ્રયે દેહે તદ્વાદાત્ તદ્વાદઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તદધિષ્ઠાનાશ્રયે) તે સૂક્ષ્મ શરીરનું જે અધિષ્ઠાન અને તેના આશ્રય (દેહે) સ્થૂળ દેહમાં (તદ્વાદઃ) શરીરત્વ વ્યવહાર (તદ્વાદાત્) અધિષ્ઠાનમાં શરીરત્વ વ્યવહાર હોવાથી.

અર્થઃ—સ્થૂળ દેહમાં જે શરીરત્વ વ્યવહાર છે તે, લિંગ શરીરના આધારભૂત જે પાંચ ભૂતો છે, તેમાં શરીરત્વ વ્યવહાર હોવાથી સ્થૂળ દેહમાં પણ શરીરત્વ વ્યવહાર થાય છે.

આ સૂત્રથી સમજાય છે કે સાંખ્ય મતમાં ત્રણ પ્રકારનાં શરીરો છે; એક સૂક્ષ્મ, બીજું અધિષ્ઠાન અને ત્રીજું રથૂળ. સાંખ્ય કારિકામાં તથા તત્ત્વ કૌમુદીમાં પણ ત્રણ પ્રકારનાં શરીરો માન્યા છે. સૂક્ષ્મા માતાપિતૃજાઃ સદ્ પ્રમૂતૈસ્ત્રિધા વિશેષાઃ રયુઃ । સૂક્ષ્માસ્તેષાં નિયતા માતાપિતૃજા નિવર્તન્તે ॥ ૩૯ ॥

સૂક્ષ્મશરીર, માતાપિતૃજા શરીર અને મહાબૂતશરીર. માતાપિતૃજા શરીરને પાટકૌશિકશરીર પણ કહે છે કારણ કે, તે શરીર લેખ, લેહિત (લેહી) માંસ, રનાયુ, અસ્થિ (હાડકાં) અને મળ્મળથી બનેલું છે.

તત્ત્વકૌમુદીમાં પણ ત્રણ શરીરો બતાવ્યાં છે. “ સૂક્ષ્મશરીરમેકો વિશેષઃ, માતાપિતૃજો દિતીયઃ, મહાભૂતાનિ તૃતીયઃ । સૂક્ષ્મશરીર પહેલો વિશેષ, માતાપિતૃજા બીજો વિશેષ અને મહાબૂત એ ત્રીજો વિશેષ.

વિજ્ઞાનભિક્ષુકે પણ ત્રણ પ્રકારનાં શરીરો સિદ્ધ કર્યાં છે જુઓ આજ સૂત્ર ઉપર તેમનું ભાષ્ય.

અધિષ્ઠાન શરીર સૂક્ષ્મ શરીરથી કદિપણ જુદું પડતું નથી, તેથી જો તેમને એકજ શરીર કહીએ તો રથૂળ અને સૂક્ષ્મ એ શરીરજ છે. ॥૧૧॥

અધિષ્ઠાન શરીર માનવાની શી જરૂર છે ? ઉત્તર.

ન સ્વાતન્ત્ર્યાત્ તદ્દત્તે છાયાવચ્ચિત્રવચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તત્) અધિષ્ઠાન શરીર (ક્રત્તે) સિવાય (સ્વાતન્ત્ર્યાત્) સ્વતંત્રતાથી લિંગ શરીર રહેતું નથી (છાયાવચ્ચ) છાયા પેઠે (ચ) અને (ચિત્રવચ્ચ) ચિત્ર પેઠે.

અર્થઃ—જેમ છાયા અને ચિત્ર નિરાધાર રહી શકતાં નથી તેમ લિંગ શરીર પણ નિરાધાર રહી શકતું નથી માટે, લિંગશરીરનો આધાર માનવાની જરૂર છે, અને તે આધાર અધિષ્ઠાન શરીરજ છે. જો લિંગ શરીરનો આધાર રથૂળ શરીર માન્યે તો, મૃતશરીરથી જુદા પડતી વખતે લિંગશરીર નિરાધાર રહી ગમનાગમનમાં અસમર્થ થાય, માટે રથૂળ શરીરથી અધિષ્ઠાન શરીર જુદુંજ છે. ॥ ૧૨ ॥

સૂક્ષ્મ શરીરનેજ આત્મા માન્યે તો શી વાંધા ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂર્તત્વેઽપિ ન સંઘાતયોગાત્ તરણિવત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તરણિવત્) સૂર્ય પેઠે. (મૂર્તત્વે) મૂર્ત હોવાથી (અપિ) અને (સંઘાતયોગાત્) અનેક દ્રવ્યોનો સમુહ હોવાથી (ન) આત્મા નથી.

અર્થઃ—મૂર્તિમાન હોવાથી, અને અનેક દ્રવ્યોનો સમુહ હોવાથી જેમ સૂર્ય આત્મા નથી તેમ સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ ઉક્ત બંને હેતુ હોવાથી તે આત્મા નથી. ॥ ૧૩ ॥

લિંગ શરીરનું કયુ પરિમાણ છે ? ઉત્તર.

અણુપરિમાણં ઉત્કૃતિશ્રુતેઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઉત્કૃતિશ્રુતેઃ) લિંગ શરીર કાર્ય હોવાથી (અણુપરિમાણમ્) મધ્યમ પરિમાણવાળું છે.

અર્થઃ—લિંગશરીર અદાર તત્ત્વોનું બનેલું છે, તેથી તે કાર્ય છે, માટે તેનું મધ્યમ પરિમાણ છે. પરિમાણ ત્રણ પ્રકારનાં છે એક સૂક્ષ્મ, બીજું મધ્યમ અને ત્રીજું મહત્. એ ત્રણમાંથી સૂક્ષ્મશરીરનું મધ્યમ પરિમાણ છે. ॥ ૧૪ ॥

મધ્યમ પરિમાણ હોવામાં હેતુ આપે છે.

તદન્નમયત્વશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચ) અને (તદન્નમયત્વશ્ચ) તેમાં અન્નમયત્વનું કથન હોવાથી.

અર્થઃ—“ અન્નમયં हि सौम्य मनः ” ૬-૫ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં લિંગ શરીરને કાર્ય અતાવ્યું છે. જે કાર્ય હોય તેમાં મધ્યમ પરિમાણ જ હોય છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે આ સૂત્રમાં લિંગ શરીરની પ્રવૃત્તિનું પ્રમાણન અતાવે છે.

પુરુષાર્થ સંસૃતિર્લિંગાનાં સૂપકારવદ્રાજઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(રાજઃ) રાજાના (સૂપકારવત્) રસોયા પેઠે (લિંગાનામ્) લિંગશરીરોની (પુરુષાર્થમ્) પુરૂષને માટે (સંસૃતિઃ) પ્રવૃત્તિ છે.

(૧૦૦)

અર્થ:—જેમ રસોયો રાગના ભોજનને માટે સંધવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ લિંગ શરીરો પુરૂષ એટલે જીવાત્માના ઉપભોગ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે સ્થૂળ શરીરનો વિચાર કરે છે.

પાંચભૌતિકો દેહ: ॥ ૧૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પાંચભૌતિક:) પાંચ ભૂતોનું અનેલું (દેહ:) સ્થૂળ શરીર છે.

અર્થ:—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વાયુ અને આકાશ એ પાંચ ભૂતોથો અનેલું સ્થૂળ શરીર છે. ॥ ૧૭ ॥

ખીજા વિદ્વાનોનો મત્ કહે છે.

ચાતુર્ભૌતિકમિત્યેકે ॥ ૧૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(એકે) કેટલાક વિદ્વાનો (ચાતુર્ભૌતિક:) ચાર ભૂતોનું અનેલું છે (હતિ) એમ માને છે.

અર્થ:—કેટલાક વિદ્વાનો શરીરનું કારણ ચાર ભૂતોનેજ માને છે.

એકભૌતિકમિત્યપરે ॥ ૧૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અપરે) ખીજા વિદ્વાનો (એકભૌતિકમ્) એક ભૂતનું અનેલું છે (હતિ) એમ માને છે.

અર્થ:—કેટલાક વિદ્વાનો એકજ ભૂતનું શરીર અન્યું છે એમ માને છે. એઓના મતમાં ખીજાં ચાર ભૂતો શરીરના નિમિત્ત કારણ છે, ઉપાદાન કારણ એકજ છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે ચૈતન્યનો વિચાર કરે છે.

ન સાંસિદ્ધિકં ચૈતન્યં પ્રત્યેકાદૃષ્ટે: ॥ ૨૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સાંસિદ્ધિકમ્) સ્વાભાવિક (ચૈતન્યમ્) ચૈતન્ય (ન) નથી (પ્રત્યેકાદૃષ્ટે:) પ્રત્યેકમાં નહીં હોવાથી,

(૧૦૧)

અર્થ:—શરીરમાં જે ચૈતન્ય છે તે ભૂતોનો સ્વભાવ નથી, કારણકે દરેક ભૂતોમાં ચૈતન્ય જોવામાં આવતું નથી, માટે ભૂતોના સમૂહમાં પણ સ્વાભાવિક ચૈતન્ય નથી. ॥ ૨૦ ॥

પ્રવચ્ચમરણાદ્યભાવશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ચ) અને (પ્રવચ્ચમરણાદ્યભાવ:) ભૂતજન્ય જોટલાં કાર્યો છે તેઓમાં જડત્વનો અને મરણનો અભાવ થાય.

અર્થ:—જો ભૂતોમાં સ્વાભાવિક ચૈતન્યજ્ઞ માનવામાં આવે તો જડ જેવી કોઈ વસ્તુજ્ઞ રહે નહિ, અને મરણ પણ કોઈનું ન થતું જોઈએ કારણ કે, સ્વભાવનો નાશ થતો નથી. મૃતશરીરમાં પણ પાંચ ભૂતો હોવાથી તેમાં પણ ચૈતન્ય હોવુંજ જોઈએ, માટે ચૈતન્ય પાંચ ભૂતોનો સ્વભાવ નથી, ॥ ૨૧ ॥

પ્રત્યેકમાં જે ધર્મ ન હોય તેપણુ તેઓના સમૂહમાં દેખાય છે માટે પાંચ ભૌતિક શરીરમાં જે ચૈતન્ય દેખાય છે તે તેનો સ્વભાવ છે. એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મદશક્તિવચ્ચેત્ પ્રત્યેકપરિદૃષ્ટેસાંહિત્યે તદુદ્ભવઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(મદશક્તિવચ્ચેત્) મદશક્તિપેઠે (પ્રત્યેકપરિદૃષ્ટે) તેના દરેક સૂક્ષ્મ અવયવમાં શક્તિ હોવાથીજ (સાંહિત્યે) સમૂહમાં (તદુદ્ભવઃ) તેનો ઉદ્ભવ થાય છે.

અર્થ:—મદાદિ માદક દ્રવ્યમાં પણ તેના દરેક અવયવમાં માદક શક્તિ જોવામાં આવે છે, તેથીજ તેના સમૂહમાં એટલે મદમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ માદક શક્તિ અનુભવાય છે, પણ શરીરનાં કારણ રૂપ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશમાં ચૈતન્ય શક્તિ જોવામાં આવતી નથી, માટે તેના કાર્યમાં પણ ચૈતન્ય શક્તિ નથી.

“ કારણગુણપૂર્વકો હિ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ” એ વૈશેષિક સૂત્રને આધારે કારણમાં જે ગુણ હોય છે તે કાર્યમાં આવેજ છે. એક તલના દાણામાં તેલ છે તો તેના સમૂહ પણ તેલ છે. એક રેતીના કણમાં તેલ નથી માટે તેના સમૂહમાં પણ તેલ નથી. એ એ અન્વય અને વ્યતિરેક

(૧૦૨)

દર્શાવેલી સિદ્ધ થાય છે કે ચૈતન્ય બનેલો તથા તેમના કાર્યનો સ્વભાવ નથી. ॥ ૨૨ ॥

હવે મુક્તિના હેતુનો વિચાર કરે છે.

જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(જ્ઞાનાત્) જ્ઞાનથી (મુક્તિઃ) મુક્તિ મળે છે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદ જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

બન્ધો વિપર્યયાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વિપર્યયાત્) ઉલટાપણથી (બન્ધઃ) બંધન થાય છે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિ અને પુરુષના અભેદ જ્ઞાનથી બંધન થાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિનેજ પુરુષ અથવા પુરુષનેજ પ્રકૃતિ સમજતી એ અવિચેક જ્ઞાન છે અને તેથી બંધન થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

કુર્વન્નેવેદ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છનં સમાઃ ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरि ॥ ૪૦—૨ યજુ.

“ કર્મો કરતાંજ મનુષ્યે સો વરસ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરવી, એ પ્રમાણે જો તું કરીશ તો કર્મો તને બંધનકારક થશે નહિ, પણ મુક્તિકારક થશે. તથા “ વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ” જ્ઞાન અને કર્મ એ બંને સાથેજ મુક્તિના હેતુ છે. ”

પ્રથમ મંત્રમાં બતાવ્યું છે કે, કર્મ પણ મુક્તિનો હેતુ છે અને બીજામાં બતાવ્યું છે કે જ્ઞાન અને કર્મ બંને મુક્તિના હેતુ છે એટલે એકમાં વિકલ્પ અને બીજામાં સમુચ્ચય છે, તો પછી કેવળ જ્ઞાનજ મુક્તિનો હેતુ છે એમ કેમ માની શકાય ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

નિયતકારણત્વાત્ સમુચ્ચયવિકલ્પૌ ॥ ૨૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નિયતકારણત્વાત્) નિયમથી જે પૂર્વવર્તી હોય તેજ કારણ હોવાથી (સમુચ્ચયવિકલ્પૌ) સમુચ્ચય અને વિકલ્પ (ન) નથી.

અર્થ:—બંધનનું કારણ જે અવિવેક છે તેના નાશનું કારણ વિવેકજ હોય શકે, કર્મ નહીં. કોઈ માણસ રાતે ચંદ્રમાના આછા પ્રકાશને લીધે દૂરથી વૃક્ષના હુંદાને પુરૂષ 'સમજી' ગઈતો હોય તો તેણે પાસે જઈ આહુંહું છે એમ પ્રત્યક્ષ કરી લેવું જોઈએ, તોજ તેનો બચ જાય છે. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથીજ થાય છે, કોઈ કર્મથી નહીં. ઉપરના બે મંત્રોમાં પણ વિકલ્પ કે સમુચ્ચય બતાવ્યો નથી, પણ પ્રથમ મંત્રમાં નિષ્કામ કર્મ બંધનકારક નથી એવો બાવ છે અને બીજા મંત્રમાં કર્મને અંતઃકરણની શુદ્ધિનું કારણ બતાવ્યું છે. જેમ કે “અવિદ્યા મૃત્યુંતીર્ત્વા વિદ્યામૃતમશ્નુતે” કર્મથી મૃત્યુ એટલે રજેશુણ અને તમેશુણ રૂપ અન્તઃકરણની અશુદ્ધિને દૂર કરી જ્ઞાનથી મુક્તિ મેળવે છે.” કર્મો પણ પરમ્પરાથી મુક્તિનાં કારણ થતાં હોય તો તેમાં સાંખ્ય શાસ્ત્ર કારને વાંધો નથી પણ સાક્ષાત્કારણતો વિવેકજ્ઞાનજ છે, માટે ઉક્ત બે મંત્રો સાથે સાંખ્યમતને વિરોધ નથી. ॥ ૨૫ ॥

સમુચ્ચય અને વિકલ્પ ન હોવામાં દૃષ્ટાંત પણ આપે છે.

સ્વપ્નજાગરાભ્યામિવ માયિકામાયિકાભ્યાં નોભયોર્મુક્તિઃ પુરુષસ્ય ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સ્વપ્નજાગરાભ્યામ્ ઇવ) સ્વપ્ન અને જાગર જ્ઞાનની માફક (માયિકાભ્યામ્) પ્રાકૃતિક અને અપ્રાકૃતિક (ઉભયોઃ) બન્નેના સમુચ્ચય કે વિકલ્પથી (પુરુષસ્ય) આત્માની (મુક્તિઃ) મુક્તિ (ન) થતી નથી.

અર્થ:—જેમ સ્વપ્ન અવસ્થામાં જે જ્ઞાન કે કર્મ થાય છે તે અને જાગ્રત્ અવસ્થામાં જે જ્ઞાન કે કર્મ થાય છે તે, એ બન્નેનો સમુચ્ચય કે વિકલ્પ થઈ શકતો નથી, કારણ કે સ્વામિક જ્ઞાન અને કર્મ ખોટાં હોવાથી તેમનો સમુચ્ચય કે વિકલ્પ જાગ્રદવસ્થાનાં જ્ઞાન કે કર્મ સાથે સંભવી શકે નહિ, તેમ જ્ઞાન અને કર્મનો પણ મુક્તિરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામાં સમુચ્ચય કે વિકલ્પ નથી, માટે મુક્તિમેળવવામાં એકલું વિવેક જ્ઞાનજ કારણ છે. ॥ ૨૬ ॥

સ્વપ્નજ્ઞાન જેમ અસત્ય છે તેમ જાગ્રત્ અવસ્થાનું જ્ઞાન પણ અસત્યજ છે, તો પછી અસત્ય જ્ઞાનથી મુક્તિ કેવી રીતે મળી શકે ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(इतरस्य) જાગ્રદવસ્થાના જ્ઞાનનું (અપિ) તે (આત્યન્તિકમ્) અત્યન્ત અસત્યત્વ (ન) નથી.

અર્થઃ—જાગ્રત્ અવસ્થામાં જે જ્ઞાન થાય છે તે સ્વામ્નિક જ્ઞાન પેઠે અસત્ય નથી, નિત્ય ન હોવાથી જે જાગ્રદવસ્થાના જ્ઞાનને અસત્ય કહેવામાં આવે તો પણ તેનું આત્યન્તિક અસત્ય તો કહી સકાયજ નહીં, માટે જાગ્રદવસ્થાનું જ્ઞાન સત્ય છે અને તેથી તે મુક્તિનું કારણ થઈ શકે છે. ॥ ૨૭ ॥

જેમ જ્ઞાન મિથ્યા નથી તેમ સંકલ્પ પણ મિથ્યા નથી. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

संकल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(संकल्पिते) ભાવમાં ક્ત પ્રત્યય છે. સંકલ્પમાં (અપિ) પણ (एवम्) એ પ્રમાણે.

અર્થઃ—જેમ જ્ઞાન મિથ્યા નથી તેમ સંકલ્પ પણ મિથ્યા નથી. સાધારણ માણસોના સંકલ્પો કદાચિત્ ખોટા પડે પણ યોગીઓના સંકલ્પ ખોટા પડતા નથી, તેથી સંકલ્પ પણ સત્ય છે. ॥ ૨૮ ॥

દૃષ્ટાન્ત પણ ઉક્ત પ્રતિજ્ઞામાં આપે છે.

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(भावनोपचयात्) ઉપાસનાના બળથી (शुद्धस्य) શુદ્ધ થયેલા આત્માને (सर्वम्) સર્વ સિદ્ધ થાય છે (प्रकृतिवत्) પ્રકૃતિ પેઠે.

અર્થઃ—જેમ પ્રકૃતિની સર્વ શક્તિઓ સત્ય છે તેમ ઉપાસનાના બળથી વિશુદ્ધ થયેલા આત્માના સર્વ સંકલ્પો સત્ય હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

અહીં સુધી મુક્તિનું સાક્ષાત્કારણ જ્ઞાન છે એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે, હવે જ્ઞાનનાં સાધનો બતાવે છે.

રાગોપહતિર્ધ્યાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(રાગોપહતિઃ) જેનાથી રાગનો નાશ થાય છે તે (ધ્યાનમ્) ધ્યાન છે.

અર્થઃ—વિષયમાં અત્યંત તૃષ્ણા હોવી તેને રાગ કહે છે, એનો નાશ જેનાથી થાય છે, તેને ધ્યાન કહે છે. એ ધ્યાન વિષેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. ॥ ૩૦ ॥

ધ્યાનનું કારણ બતાવે છે.

વૃત્તિનિરોધાત્ તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(વૃત્તિનિરોધાત્) ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી (તત્તિસિદ્ધિઃ) તેની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—જ્યારે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે, ત્યારે ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

હવે ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધનું સાધન બતાવે છે.

ધારણાસનસ્વકર્મણા તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(ધારણાસનસ્વકર્મણા) ધારણા, આસન અને સ્વકર્મથી (તત્તિસિદ્ધિઃ) વૃત્તિનિરોધની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—ધારણા, આસન અને સ્વકર્મથી વૃત્તિનો નિરોધ થાય છે. સ્વકર્મનો અર્થ સૂત્રકાર પોતેજ (૩૫)માં સૂત્રમાં કરશે. ॥ ૩૨ ॥

હવે ધારણાનું લક્ષણ બતાવે છે.

નિરોધઃછર્દિવિધારણાભ્યામ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(છર્દિવિધારણાભ્યામ્) પ્રાણાયામ કરવાથી (નિરોધઃ) ચિત્તનો નિરોધ થાય છે.

અર્થઃ—છર્દિ એટલે રેચક પ્રાણાયામ, વિધારણુ એટલે કુંભક પ્રાણાયામ અને ત્રીજો પ્રાણાયામ પૂરક છે. એનું પણ ગ્રહણ સમજ લેવું. ગીતામાં પણ લખ્યું છે કે—અપાને જુહુતિપ્રાણં પ્રાણેપાનં તથા પરે ॥ પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામ પરાયણાઃ ॥ ગી. ૪-૨૨. એ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામ કરવાથી ચિત્તનો નિરોધ થાય છે. ચિત્તને નાભિ આદિ કોઇપણ ભાગમાં સ્થિર કરવું તેનું નામજ ધારણા છે. યોગસૂત્રમાં પણ લખ્યું છે. દેશબન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ૩-૧. અથ ઉપર બતાવ્યો તેજ છે. ॥ ૩૩ ॥

આસનનું લક્ષણ બતાવે છે.

(૧૦૬)

સ્થિરસુખમાસતમ્ ॥ ૩૪ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(સ્થિરસુખમ્) જેનાથી સ્થિરતા અને સુખ થાય તે (આસનમ્) આસન છે.

અર્થઃ—સાધકને જેનાથી સ્થિરતા અને મનને સુખ થાય, તે આસન કહેવાય છે. અર્થાત્ સાધકે ધ્યાન કરવા એવી રીતે બેસવું કે જેથી પોતાનું શરીર નિશ્ચલ રહે. ॥ ૩૪ ॥

હવે સ્વકર્મનું લક્ષણ બતાવે છે.

સ્વકર્મ સ્વાશ્રમવિહિતકર્માનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૩૫ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(સ્વાશ્રમવિહિતકર્માનુષ્ઠાનમ્) પોત પોતાના આશ્રમમાં જે જે કર્મો બતાવ્યાં છે તે (સ્વકર્મ) સ્વકર્મ કહેવાય છે.

અર્થઃ—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે, તેમાંથી પોતે જે આશ્રમમાં હોય તેમાં જે જે કર્મો સ્મૃતિશાસ્ત્રોથી વિહિત હોય તેમનું બરોબર પાલન કરવું, તે સ્વકર્મ કહેવાય છે. ધારણા, આસન અને સ્વકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી નિરોધની સિદ્ધિ થાય છે ॥૩૫॥ બીજું સાધન બતાવે છે.

વૈરાગ્યાદભ્યાસાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(વૈરાગ્યાત્) વૈરાગ્યથી (ચ્ચ) અને (અભ્યાસાત્) અભ્યાસથી.

અર્થઃ—વૈરાગ્યથી અને અભ્યાસથી પણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ શકે છે. વિષયમાં આસક્તિ નહીં રાખવી તેનું નામ વૈરાગ્ય અને વિષય તરફ જતા મનને વારે વારે અટકાવવું તેનું નામ અભ્યાસ. યોગશાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે “ અભ્યાસવૈરાગ્યભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥ ૧-૧૨ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી ચિત્તનો નિરોધ થાય છે. ” ॥ ૩૬ ॥

ચોવીશમા સૂત્રમાં બતાવ્યું છે કે વિપર્યયથી બંધન થાય છે, માટે વિપર્યયનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો બતાવે છે.

વિપર્યયભેદાઃ પચ્ચ ॥ ૩૭ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(વિપર્યયભેદાઃ) વિપર્યયના ભેદો (પચ્ચ) પાંચ છે.

અર્થ:—વિપર્યયના પાંચ પ્રકારો છે. યોગશાસ્ત્રમાં આ પાંચ વિપર્ય-
યોને કલેશનામ આપ્યું છે. “ અવિદ્યાઽસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ ॥ ”
૨-૩. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ. જડને ચેતન
સમજવું, અનિત્યને નિત્ય સમજવું, સુખને દુઃખ અને દુઃખને સુખ,
અપવિત્રને પવિત્ર અને પવિત્રને અપવિત્ર સમજવું તેનું નામ અવિદ્યા,
આત્મા અને પ્રકૃતિ એકજ છે એમ સમજવું તેનું નામ અસ્મિતા,
પ્રાકૃતિક સુખમાં અતિ આસક્તિ રાખવી તેનું નામ રાગ, દ્વેષનો અર્થ
પ્રસિદ્ધજ છે, મરણનો હમેશાં ત્રાસ રાખવો, અને હું કદિપણુ ન મરું
એવી આશા રાખવી તેનું નામ અભિનિવેશ છે. ॥ ૩૭ ॥

ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ ॥ મુંડક
ઉપનિષદ ૩-૨-૪. અશક્તિવાળા મનુષ્યને મુક્તિ મળી શકતી નથી,
માટે અશક્તિ પણ અંધનનું કારણ છે, તેથી અશક્તિનું સ્વરૂપ અને
તેના ભેદો બતાવે છે.

અશક્તિરષ્ટાવિંશતિધા તુ ॥ ૩૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અશક્તિઃ) અશક્તિ (તુ) તો (અષ્ટાવિંશતિધા)
અઠાવીશ પ્રકારની છે.

અર્થ:—અશક્તિઓ અઠાવીશ પ્રકારની છે. અગ્યાર ઇન્દ્રિયો હોવાથી
અગ્યાર ઇન્દ્રિયોમાં, સિદ્ધિઓ આઠ છે તેથી તેમના આઠ અભાવો, તુષ્ટિ
નવ છે માટે તેમના નવ અભાવો મળી અઠાવીશ પ્રકારની અશક્તિઓ
થાય છે. સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદીમાં વાયરૂપતિ મિત્રે આપ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની
અશક્તિઓ બતાવી છે.

બાધિર્યં કુષ્ઠિતાન્ધત્વં જહતાઽજિગ્રતા તથા ।

મૂકતા કૌણ્યપદ્મગુત્વકૌલ્યોદાવર્ત્તમન્દતા ॥

અહેરાપણું, કોઠ, અંધતા, જડતા, નાસિકા ઇન્દ્રિયનો નાશ, મૂકતા,
હાથનું ભાંગી જવું, લંગડાપણું, નપુંસકતા, ભગંદરાદિ રોગ અને વિચાર
શક્તિનો નાશ. ગૌડપાદવિરચિત સાંખ્યકારિકા ભાષ્યમાં પણ લખ્યું છે કે
“ તત્રૈકાદશેન્દ્રિયવધઃ, બાધિર્યમ્, અન્ધતા, પ્રસુપ્તરૂપજિહ્વિકા,
ઘ્રાણપાકો મૂકતા, કુષ્ઠિત્વં, સ્વાજ્ઞ્યં, ગુદાવર્ત્તઃ કલૈભ્યપુન્માદ
ઈતિ ॥૪૯॥ કારિકાનો અર્થ ઉપર બતાવ્યો તેજ છે. ॥ ૩૮ ॥

હવે તુષ્ટિઓ બતાવે છે.

(૧૦૮)

તુષ્ટિર્નવધા ॥ ૩૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તુષ્ટિ:) તુષ્ટિઓ (નવધા) નવ પ્રકારની છે.
અર્થ:—તુષ્ટિઓ નવ પ્રકારની છે. (૪૩) સૂત્રમાં શાસ્ત્રકાર સ્વયમેવ
ઉક્ત તુષ્ટિઓ ગણાવશે. ॥ ૩૯ ॥
હવે સિદ્ધિઓ બતાવે છે.

સિદ્ધિરષ્ટધા ॥ ૪૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સિદ્ધિ:) સિદ્ધિઓ (અષ્ટધા) આઠ પ્રકારની છે.
અર્થ:—આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ છે. (૪૪) સૂત્રમાં આઠે સિદ્ધિઓ
ગણી બતાવવામાં આવશે. ॥ ૪૦ ॥
વિપર્યયના બીજા બેદો બતાવે છે.

અવાન્તરભેદાઃ પૂર્વવત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પૂર્વવત્) પૂર્વ આચાર્યોએ જેમ બતાવ્યા છે
તેમ (અવાન્તરભેદાઃ) બીજા પણ બેદો છે.

અર્થ:—શાસ્ત્રકારે વિપર્યયના પાંચ બેદો માન્યા છે, તેમના કરતાં
વધારે પણ બેદો છે એમ તેઓ માને છે, પણ તેમણે તેઓ ગણાવ્યા
નથી. સાંખ્યકારિકામાં બીજા બેદો આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે.

ભેદસ્તમસોઽષ્ટવિધો મોહસ્ય ચ દશવિધો મહામોહઃ ।

તામિસ્ત્રોઽષ્ટાદશધા તથા ભવત્યન્ધતામિસ્ત્રઃ ॥ ૪૮ ॥

તમસ, એટલે અવિદ્યા, તેના ૮ બેદો છે, મોહ એટલે અસ્મિતા
તેના બેદો ૮ છે, મહામોહ એટલે રાગ, તેના ૧૦ બેદો છે, તામિસ્ત્ર
એટલે દ્વેષ, તેના ૧૮ બેદો છે અને અંધતામિસ્ત્ર એટલે અભિનિવેશ,
તેના ૧૮ બેદો છે. એ પ્રમાણે બધા મળી ૬૨ બેદો થાય છે. ॥ ૪૧ ॥
અશક્તિના બેદો બતાવે છે.

અશક્તિરસ્યાઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અશક્તિ:) એ પ્રમાણે (અશક્તિરસ્યાઃ) અશક્તિના
પણ બેદો છે.

અર્થ:—એ પ્રકારે અસ્મિતાના પણ બેદો છે, અને તે (૩૮) સૂત્રમાં
બતાવી આપ્યા છે. ॥ ૪૨ ॥

હવે તુષ્ટિના બેદો બતાવે છે.

આધ્યાત્મિકાદિભેદાનવધા તુષ્ટિઃ ॥ ૪૩ ॥

અનિવત્પદાર્થઃ—(આધ્યાત્મિકાદિભેદાત્) આધ્યાત્મિક આદિ ભેદોથી (તુષ્ટિઃ) તુષ્ટિ (નવધા) નવ પ્રકારની છે.

અર્થઃ—ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિક અને પાંચ પ્રકારની ઐન્દ્રિયક તુષ્ટિ મળી નવ પ્રકારની તુષ્ટિઓ થાય છે.

સાંખ્ય કારિકામાં એ નવ પ્રકારની તુષ્ટિઓ આ પ્રમાણે બતાવી છે.

આધ્યાત્મિક્યશ્ચતસ્રઃ પ્રકૃત્યુપાદાનકાલભાગાચ્ચાઃ ।

વાહ્યા વિષયોપરમાત્ પચ્ચ નવ તુષ્ટયોઽભિમતાઃ ॥ ૫૦ ॥

પ્રકૃતિ જ મુક્તિનું હેતુભૂત વિવેક જ્ઞાન આપશે એમ ધારી આત્મ-ચિન્તનમાં સંતોષ માનવો તે પ્રકૃતિ તુષ્ટિ.

સંન્યાસ લક્ષને સંતોષ માનવો એ ઉપાદાન તુષ્ટિ.

સંન્યાસ લક્ષ ધણી વખત સમાધિનું અનુશન કરી સંતોષ માનવો એ કાળતુષ્ટિ.

વિવેક જ્ઞાનની પરમસમાધિરૂપ મેધનામક સમાધિ થયે સંતોષ માનવો એ ભાગતુષ્ટિ. એ ચાર તુષ્ટિઓને આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ કહે છે, અને એમનાં અનુક્રમે અમ્મસ્, સલિલ, ઓઘ અને વૃષ્ટિ એવાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે.

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પાંચ વિષયોમાં અર્જન (પ્રાપ્તિ) રક્ષણ, ક્ષય (નાશ) ભોગ (ઉપભોગ) અને હિંસા રૂપ દોષ જોઈ ઉપરામ પામવો એથી પાંચ ઇન્દ્રિયતુષ્ટિઓ થાય છે.

અર્જનમાં દોષ જોઈ જે તુષ્ટિ થાય છે તે પાર.

રક્ષણમાં દોષ જોઈ જે તુષ્ટિ થાય છે તે સુપાર.

ક્ષયમાં દોષ જોઈ જે તુષ્ટિ થાય છે તે પારાપાર.

ઉપભોગમાં દોષ જોઈ જે તુષ્ટિ થાય છે તે અનુક્તમામ્મસ્.

હિંસામાં દોષ જોઈ જે તુષ્ટિ થાય છે તે ઉક્તમામ્મસ્.

ધન ભેગું કરવામાં દુઃખ છે એમ સમજવું તે અર્જનદોષ, સંચિત ધનનો કોઈપણ રીતે નાશ થશે એમ સમજવું તે ક્ષયદોષ, વિષયના ઉપભોગથી વિષયની તૃણા વધે છે એમ સમજવું તે ભોગદોષ, પ્રાણી-ઓની હિંસા કર્યા સિવાય ઉપભોગ થઈ શકતો નથી એમ સમજવું તે

હિંસાદોષ અને ધનના રક્ષણમાં દોષ જોવો તે રક્ષણ દોષ. એ પ્રમાણે નવ તુષ્ટિઓ થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

હવે સિદ્ધિઓના ભેદો બતાવે છે.

ઝહાદિભિઃ સિદ્ધિઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઝહાદિભિઃ) ઝહ આદિ ભેદોથી (સિદ્ધિઃ) સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની થાય છે.

અર્થઃ—ઝહ આદિ ભેદોથી આઠ પ્રકારની સિદ્ધિ થાય છે. ૧ ઝહ, ૨ શબ્દજ્ઞાન, ૩ અધ્યયન, ૪ ગુરુપ્રાપ્તિ, ૫ બાહ્ય અને આંતરિક શુદ્ધિ, ૬ આધ્યાત્મિક દુઃખનો નાશ, ૭ આદિભૌતિક દુઃખનો નાશ અને ૮ આધિદૈવિક દુઃખનો નાશ. એ આઠ સિદ્ધિઓનાં અનુક્રમે તાર, સુતાર તારતાર, રમ્યક, સદામુદિત, પ્રમોદ, મુદિત અને મોદમાન નામો રાખવામાં આવ્યાં છે.

પૂર્વજન્મના સારા સંસ્કારને લઈ થોડાજ ઉપદેશથી તત્ત્વજ્ઞાન થવું તે ઝહ, પોતે સાક્ષાત્ ગુરુપાસે ભણવાન જતાં ખીજના પાઠ સાંભળવાથી જે તત્ત્વ જ્ઞાન થાય છે તે અધ્યયન.

ગુરુ પોતેજ ઘેર આવી ભણાવી જાય અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય તે ગુરુપ્રાપ્તિ, બાહ્ય સદાચાર અને અંતઃકરણની પવિત્રતાથી જે તત્ત્વજ્ઞાન થાય તે બાહ્ય અને આંતરિક શુદ્ધિ, એ પાંચ સિદ્ધિઓ કહેવાય છે. અને ત્રિવિધ દુઃખનો નાશથી ત્રણ સિદ્ધિઓ થાય છે. એ બધી મળી આઠ સિદ્ધિઓ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

શુ" તપ આદિથી સિદ્ધિ નથી થતી ?

નેતરાદિતરહાનેન વિના ॥ ૪૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(इतरात्) તપ આદિથી (इतरहानेन) ઉપર બતાવેલા વિષયોની નિવૃત્તિ (વિના) સિવાય સિદ્ધિ (ન) થતી નથી.

અર્થઃ—જ્યાંસુધી વિષયોની નિવૃત્તિ થતી નથી ત્યાંસુધી ખરી સિદ્ધિ મળતી નથી, માટે ઝહ આદિથી વિષયોનો નાશ થવા પછી જે સિદ્ધિ થાય છે તેજ ખરી સિદ્ધિ છે. ॥ ૪૫ ॥

હવે આગળ જે ૩-૧૦ સુત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભિન્ન ભિન્ન કર્મોથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સ્થૂળ શરીરો થાય છે તેમનો વિસ્તાર કરે છે.

દેવાદિમહેદાઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—દેવ આદિ ભેદવાળી સૃષ્ટિ છે. કેટલાક દેવ, કેટલાક પિશાચ, કેટલાક ગંધર્વ અને કેટલાક પશુ આદિનાં શરીરોને ધારણ કરનારા જીવો હોય છે. દેવાદિ મનુષ્યોનાજ ભેદો છે. વિદ્વાન્ પુરૂષોને શાસ્ત્રકારોએ દેવ કહ્યા છે. ॥ ૪૬ ॥

આબ્રહ્મસ્તમ્બપર્યન્તં તત્કૃતે સૃષ્ટિરાવિવેકાત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તત્કૃતે) પુરૂષ (આબ્રહ્મસ્તમ્બપર્યન્તમ્) બ્રહ્માથી લઈ સ્થાવર પર્યન્ત જે (સૃષ્ટિઃ) સૃષ્ટિ છે તે (આવિવેકાત્) વિવેક-જ્ઞાન સુધી છે.

અર્થઃ—બ્રહ્માથી લઈ સ્થાવર સુધી જે સૃષ્ટિ બની છે તે, જ્યાંસુધી પુરૂષને વિવેકજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી છે. જે પુરૂષને વિવેક જ્ઞાન થાય છે તેની પ્રત્યે સૃષ્ટિની નિવૃત્તિ થાય છે એટલે વિવેકી પુરૂષની મુક્તિ થાય છે.

ઊર્ધ્વં સત્ત્વવિશાલા ॥ ૪૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સત્ત્વવિશાલા) અધિકસત્ત્વગુણવાળી સૃષ્ટિ (ઊર્ધ્વમ્) ઉત્કૃષ્ટ છે.

અર્થઃ—જેમાં સત્ત્વગુણ વધારે છે તે ઉત્તમ સૃષ્ટિ છે. ॥ ૪૮ ॥

તમોવિશાલા મૂલતઃ ॥ ૪૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તમોવિશાલા) તમોગુણવાળી સૃષ્ટિ (મૂલતઃ) નિકૃષ્ટ છે.

અર્થઃ—જેમાં તમો ગુણ વધારે છે તે નિકૃષ્ટ સૃષ્ટિ કહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

મધ્યે રજોવિશાલા ॥ ૫૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(રજોવિશાલા) રજોગુણવાળી (મધ્યે) મધ્યમ સૃષ્ટિ કહેવાય છે

અર્થઃ—જેમાં રજોગુણ વધારે હોય છે તે મધ્યમ સૃષ્ટિ કહેવાય છે. ગીતાજીમાં પણ લખ્યું છે.

ઊર્ધ્વં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધોગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥ ૧૪-૧૮.

સત્ત્વગુણી ઉત્તમ, રજોગુણી મધ્ય અને તમોગુણી નીચ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૫૦ ॥

સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચના થવામાં હેતુ આપે છે.

કર્મૈવૈચિત્ર્યાત્ પ્રધાનચેષ્ટા ગર્ભદાસવત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(કર્મૈવૈચિત્ર્યાત્) કર્મોની વિચિત્રતા હોવાથી (પ્રધાનચેષ્ટા) વિચિત્ર સૃષ્ટિ રચનામાં પ્રકૃતિની ચેષ્ટા થાય છે (ગર્ભદાસવત્) ગર્ભદાસ પેટે.

અર્થઃ—જે નાનપણથી મરણ પર્યન્ત દાસજ હોય છે, તે દાસના કામમાં પ્રવીણ હોવાથી પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખવા અનેકવિધ ચતુરાઈ વાપરે છે તેમ, પ્રકૃતિ પણ પુરુષને ઉપભોગ કરાવવા માટે અનેકવિધ સૃષ્ટિ રચ્યા કરે છે. ॥ ૫૧ ॥

ઉત્તમ જન્મ મળ્યાછતાં મુક્તિ સિવાય કૃતાર્થતા નથી તે આ સૂત્રમાં ખતાવે છે.

આવૃત્તિસ્તત્રાપ્યુત્તરોત્તરયોનિયોગદ્વેયઃ ॥ ૫૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઉત્તરોત્તરયોનિયોગાત્) ઉત્તમોત્તમ જન્મનો લાભ થવા છતાં (અપિ) પણ (આવૃત્તિઃ) પાછું હલકી યોનિમાં આવવું પડે છે માટે (દ્વેયઃ) ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિની આશા તજવી જોઈએ.

અર્થઃ—ઉત્તમોત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થવાં છતાં પણ ત્યાંથી સાધારણ તથા હલકી યોનિમાં પાછો જન્મ થાય છે, હમેશાં ઉત્તમલોકમાંજ રહી શકાતું નથી. નહુપ આદિ રાજાઓ ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થઈ પાછા નીચ યોનિને પ્રાપ્ત થયા હતા. માટે ઉત્તમ લોક કરતાં મોક્ષની ઇચ્છા રાખવી એજ ઉત્તમ છે. ॥ ૫૨ ॥

સર્વ લોકમાં જન્મ અને મરણનું દુઃખ સમાન છે.

સમાનં જરામરણાદિજં દુઃખમ્ ॥ ૫૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(જરામરણાદિજમ્) જરા અને મરણ આદિનું (દુઃખમ્) દુઃખ (સમાનમ્) સમાન છે.

અર્થઃ—ઉત્તમ યોનિવાળાને અને અધમ યોનિવાળાને ધડપણ અને મરણાદિનું દુઃખ તો એક સરખુંજ છે, માટે ઉત્તમલોક કેવળ સુખમયજ છે એવી આશા રાખવી નહીં. ॥ ૫૩ ॥

પ્રકૃતિમાં લય થવો તે પણ નિઃશ્રેયસ નથી, તે આ સૂત્રમાં ખતાવે છે.

ન કારણલયાત્ કૃતકૃત્યતા મમ્નવદુત્થાનાત્ ॥ ૫૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(કારણલયાત્) કારણમાં લય થવાથી (કૃતકૃત્યતા) કૃતાર્થતા (ન) નથી (મમ્નવત્) હુબકી મારનાર માણસ પેટે (ઉત્થાનાત્) ઉપર આવવાથી.

અર્થ:—પ્રકૃતિ, મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓમાંના કોઈ એક ને ઉપાસ્ય આત્મા સમગ્ર જે ઉપાસના કરે છે, અને ઉપાસના કરતાં કરતાં તન્મય બની જાય છે અને પછી દેહ છૂટ્યા પછી તેમાંજ લીન થાય છે, લીન થયા પછી તે એમ સમજે છે કે મને મોક્ષ મળ્યો છે, પણ થોડા વખત પછી ત્યાંથી તેનું ઉત્થાન થાય છે અને પાછું જન્મ મરણના ફેરમાં પડવું પડે છે. પાણીમાં જેણે ડુબકી મારી છે તે માણસ જેમ પાછો પાણી ઉપર આવે છે તેમ તે પણ પાછો સંસારમાં આવે છે. જેમ દેડકો વર્ષાઋતુ પૂરી થયે માટીમાં તદાકાર થઈને રહે છે અને પછી ફરીથી જ્યારે વૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે તે પાછો જમીન ઉપર આવે છે, તેમ પ્રકૃતિલીન ઉપાસકોને પાછા સંસારમાં આવવું પડે છે. યોગ સૂત્રમાં પણ લખ્યું છે કે “ ભવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્ ” ૧-૧૯ “ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા ઉપાસકો પાછા સંસારમાં આવે છે. ” માટે વિવેકજ્ઞાન સિવાય મુક્તિ મળતી નથી ॥ ૫૪ ॥

પ્રકૃતિ કોઈનું કાર્ય ન હોવાથી સ્વતંત્ર છે, તો પછી પોતાના ઉપાસકને દુઃખ આપવા તે કાર્યરૂપે શામાટે પરિણામ પામે છે ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

અકાર્યત્વેઽપિ તદ્યોગઃ પારવશ્યાત્ ॥ ૫૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અકાર્યત્વે) પ્રકૃતિ કાર્ય ન હોવા છતાં (અપિ) પણ (તદ્યોગઃ) કાર્યત્વનો સંબંધ (પારવશ્યાત્) પરવશતાથી થાય છે.

અર્થ:—જો કે પ્રકૃતિ કોઈનું કાર્ય નથી, છતાં પણ તે સ્વતંત્ર નથી. કિંતુ પુરૂષને આધીન છે. પુરૂષને આધીન હોવાથીજ પ્રકૃતિને પરિણામ પામવો પડે છે. પ્રકૃતિ પોતેજ અસ્વતંત્ર અને જડ હોવાથી પોતાના ઉપાસકને કૃળ આપી શકતી નથી. ॥ ૫૫ ॥

પ્રકૃતિના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણનાર કોઈ સર્વજ્ઞ આત્મા નથી તો પછી તે કયા આત્માને આધીન છે ? ઉત્તર.

સ હિ સર્વવિત્ સર્વકર્તા ॥ ૫૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સઃ) જેને આધીન પ્રકૃતિ છે તે આત્મા (સર્વવિત્) સર્વજ્ઞ અને (સર્વકર્તા) સર્વકર્તા (હિ) જ છે.

અર્થ:—બીજા બધા આત્મા બધે અસર્વજ્ઞ હોય પણ પ્રકૃતિ જેને આધીન છે, તે સર્વજ્ઞ અને સર્વકર્તા છે. ગીતામાં પણ લખ્યું છે કે

“ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥ ૧૬-૧૭.

જેતું નામ પરમાત્મા છે તે ઉત્તમ પુરુષ અન્યજ છે કે જે આ ત્રણે લોકમાં પ્રવિષ્ટ થઈ સર્વને ધારણ કરી રહ્યો છે ” ॥ ૫૬ ॥

તે પુરુષને ઇશ્વર તરીકે બતાવે છે.

ईशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ૫૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ईशेश्वरसिद्धिः) એવા ઇશ્વરની સિદ્ધિ તો (સિદ્ધા) સિદ્ધજ છે.

અર્થઃ—એ પુરુષ ઇશ્વર છે એ તો સિદ્ધજ છે. ઇકોવશી સર્વ મૂનાન્તરાત્મા ૨-૫-૧૨ કડોપનિષદ યતો વા ઇમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે ૩-૧ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ઇત્યાદિ ગ્રંથમાં ઇશ્વરની સિદ્ધિ કરી છે. ॥ ૫૭ ॥

પ્રકૃતિ પોતેજ ભોક્ત્રી નથી, તેથી તેની સૃષ્ટિની પરાર્થતા બતાવે છે.

प्रधानसृष्टिः परार्थ स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्टकुङ्कुमवत् ॥ ૫૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(उष्ट्रकुङ्कुमवत्) કેસરથી લાદેલા ઊંટની માફક (प्रधानसृष्टिः) પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ (स्वतः) પોતે (अभोक्तृत्वात्) ભોક્ત્રી ન હોવા છતાં (अपि) પણ (परार्थम्) પારકાને માટે છે.

અર્થઃ—જેમ કેસરનો ભાર ઊંટ ખીજીને માટે ખેંચે છે તેમ પ્રકૃતિ પોતે ભોક્ત્રી ન હોવા છતાં આત્માને માટે અનેકવિધ કાર્યો ઊંટની માફક પરવશ થઈને કરે છે. ॥ ૫૮ ॥

પ્રકૃતિ અચેતન હોવા છતાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चोष्ठितं प्रधानस्य ॥ ૫૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(अचेतनत्वे) અચેતન હોવા છતાં (अपि) પણ (क्षीरवत्) દૂધની માફક (प्रधानस्य) પ્રકૃતિની (चोष्ठितम्) ચેષ્ટા છે.

અર્થઃ—જેમ દૂધ અચેતન હોવા છતાં ચેતનના સંબંધથી દહીંરૂપે પરિણામ પામે છે તેમ પ્રકૃતિ અચેતન હોવા છતાં પુરુષના સંબંધથી કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે. માણસ જ્યારે દૂધમાં મેળવણુ નાખે છે ત્યારેજ દૂધ દહીંરૂપે પરિણમે છે, તેથી દૂધને દહીં બનવામાં ચેતનની અપેક્ષા છે. ॥ ૫૯ ॥

ખીજું દૃષ્ટાંત આપે છે.

કર્મવદ્દષ્ટેર્વા કાલાદેઃ ॥ ૬૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વા) અથવા (કાલાદેઃ) સમય આદિને (કર્મવદ્દષ્ટેઃ) કર્મવાન પુરુષનો સંબંધ જોવાથી.

અર્થઃ—જેમ શરદઆદિ ઋતુઓને ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવામાં પુરુષના કર્મના સંબંધની જરૂર છે અથાત્ ખેડુનો ખેતરમાં ધાન્ય વાવે છે ત્યારેજ ઋતુઆદિ જડપદાર્થો ધાન્ય પકાવવામાં સમર્થ થાય છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ પુરુષના સંબંધથીજ સૃષ્ટિ રચવામાં સમર્થ થાય છે. ॥ ૬૦ ॥

ફળનું જ્ઞાન પ્રકૃતિને ન હોવાથી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ કેવીરીતે કરી શકે? ઉત્તર.

સ્વભાવાચ્છેષ્ટિતપનભિસંધાનાદ્ ભૂત્યવત્ ॥ ૬૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ભૂત્યવત્) સારા નોકર પેઠે (અનભિસંધાનાત્) અભિસંધાન ન હોવા છતાં (સ્વભાવાત્) સ્વભાવથીજ (ચેષ્ટિતમ્) પ્રવૃત્તિ કરે છે.

અર્થઃ—જેમ સારો નોકર ફળની આશા રાખ્યા સિવાય પોતાના ધણીની વાકરી કરે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ ફળજ્ઞાન સિવાય પુરુષને ભોગ કરાવવા પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૬૧ ॥

પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિમાં બીજી યુક્તિ આપે છે.

કર્માકૃષ્ટેર્વાનાદિતઃ ॥ ૬૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વા) અથવા (અનાદિતઃ) અનાદિકાળથી (કર્માકૃષ્ટેઃ) કર્મનું આકર્ષણ હોવાથી.

અર્થઃ—કર્મ પ્રવાહ રૂપથી અનાદિ છે. હવે જે પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ ન કરે તો કર્મ નિષ્ફળ થઇ જાય. કર્મનું ફળ જીવાત્મા ભોગવે, તે હેતુથી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. સારાંશ એ છે કે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિનો હેતુ કર્મોનો અનાદિ પ્રવાહ પણ છે. ॥ ૬૨ ॥

પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ ક્યારે બંધ પડે છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

વિવિક્તબોધાત્ સૃષ્ટિનિવૃત્તિઃ પ્રધાનસ્ય સૂદવત્ ॥ ૬૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સૂદવત્) રસોડા પેઠે (વિવિક્તબોધાત્) માર્થકય જ્ઞાનથી (પ્રધાનસ્ય) પ્રકૃતિની (સૃષ્ટિનિવૃત્તિઃ) સૃષ્ટિ રચવામાંથી નિવૃત્તિ થાય છે.

અર્થ:—જેમ રસોયો રસોઈ થઈ રહ્યા પછી રસોઈના કાર્યમાંથી મુક્ત થાય છે તેમ, પુરુષને જ્યારે વિવેક જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ બનાવતી બંધ પડે છે. ॥ ૬૨ ॥

કોઈ એક પુરુષને વિવેકજ્ઞાન થવાથી જો પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ બનાવતી બંધ પડે તો, જગતનો પ્રલય થવો જોઈએ અને સર્વ પુરુષો મુક્ત થવા જોઈએ. એ શંકાના નિવારણ માટે આ સૂત્ર છે.

इतर इतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(इतर:) બીજો (इतरवत्) બદ્ધ પુરુષ માફક (तद्दोषात्) અવિવેકરૂપ દોષ હોવાથી

અર્થ:—કોઈ એક પુરુષ વિવેકજ્ઞાનને લઈ મુક્ત થવાં છતાં બધા પુરુષો મુક્ત થઈ શકતા નથી કારણ કે, બીજાઓને અવિવેકજ્ઞાન રૂપ દોષ રહે છે, તેથી તેઓની પ્રત્યે સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ ચાલુજ રહ્યા કરે છે, માટે પ્રલય થતો નથી. ॥ ૬૪ ॥

સૃષ્ટિ નિવૃત્તિ થવાથી જે ફળ મળે છે તે બતાવે છે.

द्वयोरेकतरस्य बौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(द्वयो:) બેઉની (वा) અથવા (एकतरस्य) એકની (औदासीन्यम्) ઉદાસીનતા (अपवर्ग) મુક્તિ છે.

અર્થ:—સૃષ્ટિની નિવૃત્તિ થવાથી બન્નેની જે ઉદાસીનતા છે તેજ અપવર્ગ એટલે મુક્તિ છે, અથવા એકની એટલે આત્માની જે ઉદાસીનતા છે તેજ મુક્તિ છે.

કેટલાક ભોકો પ્રકૃતિનેજ મુક્તિ માને છે, પણ તે શાસ્ત્રકારને ઇષ્ટ નથી કારણ કે સુખ દુઃખનો ઉપભોગ આત્માજ કરે છે માટે આત્માનેજ મુક્તિ માનવી યોગ્ય છે. ॥ ૬૫ ॥

એકની પ્રત્યે પ્રકૃતિ વિરક્ત થવા છતાં બીજાઓ પ્રત્યે વિરક્ત થતી નથી તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે.

अन्यसृष्ट्यपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः॥६६॥

અન્વિતપદાર્થ:—(अन्यसृष्ट्यपरागे) બીજા પ્રત્યે સૃષ્ટિ રચવામાં પ્રકૃતિ વિરક્ત થવાં છતાં (प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य) બ્રહ્મવિષય સર્વમાં જોણે રજ્જુપણું પ્રત્યક્ષ કર્યું છે, તેની પ્રત્યે (उरगः) સાપ (इव) પેડે બચ્ચનક ન હોવા છતાં (विरज्यते) વિરાગ પામતી (न) નથી.

(૧૧૭)

અર્થ:—જેમ કોઈ રજીયુંને સાપ માની ખેંચીતો હોય પણ જ્યારે તે “ આ રજીયું છે ” એમ જાણે છે ત્યારે તે રજીયું (દોરી) તેને જાણ આપનારો થતી નથી, પણ જેઓ ખાનત છે અને નથી સમજ્યા તેમને તો જાણ આપનારી હોય છે તેમ, તત્ત્વજ્ઞાની પ્રત્યે સૃષ્ટિનો વ્યાપાર ન હોવા છતાં અતત્ત્વજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે સૃષ્ટિનો વ્યાપાર રહે છે. ॥ ૬૬ ॥
ખીજી કરણ બતાવે છે.

કર્મનિમિત્તયોગાच्च ॥ ૬૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ચ) અને (કર્મનિમિત્તયોગાત્) કર્મરૂપ નિમિત્ત હોવાથી.

અર્થ:—સૃષ્ટિનાં કારણો જે કર્મો છે તેઓપણ વિદ્યમાન હોવાથી પ્રકૃતિનો વ્યાપાર ચાલુજ રહ્યા કરે છે. ॥ ૬૭ ॥

પ્રકૃતિમાં જે અવિવેક છે તે પણ સૃષ્ટિ બનાવવામાં કારણ છે, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

નૈરપેક્ષ્યેऽપિ પ્રકૃત્યુપકારેऽવિવેકો નિમિત્તમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નૈરપેક્ષ્યે) અપેક્ષા ન હોવા છતાં (અપિ) પણ (પ્રકૃત્યુપકારે) પુરૂષઉપર જે પ્રકૃતિનો ઉપકાર છે તેમાં (અવિવેક:) અવિવેક (નિમિત્તમ્) કારણ છે.

અર્થ:—પુરૂષ ઉપર સૃષ્ટિ બનાવવારૂપ ઉપકાર કરવામાં પ્રકૃતિને કશો સ્વાર્થ નથી, છતાં તેમાં જે અવિવેક એટલે જડતા છે તેને લઈને પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિની જે સૃષ્ટિ છે તે વિવેકજ્ઞાન પૂર્વક નથી અને જે બુદ્ધિ પૂર્વક સૃષ્ટિ છે તે સર્વજ્ઞ અને સર્વકર્તા આત્માને લઈને છે. ॥ ૬૮ ॥

જો પ્રવૃત્તિ જડ પ્રકૃતિનો સ્વભાવજ હોય તો કદિપણ કોઈનીપણ પ્રત્યે નિવૃત્તિ ન થવી જોઈએ, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

નર્તકીવત્પ્રવૃત્તસ્યાપિ નિવૃત્તિચ્ચારિતાર્થ્યાત્ ॥ ૬૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નર્તકીવત્) નટી માફક (પ્રવૃત્તસ્ય) પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રકૃતિની (અપિ) પણ (ચારિતાર્થ્યાત્) કામ પૂર્ણ થવાથી (નિવૃત્તિ:) નિવૃત્તિ થાય છે.

અર્થ:—નાચ કરનારી નટી જેમ સભાને સંતોષ પમાડી નાચતી બંધ પડે છે તેમ, પ્રકૃતિ પુરૂષને વિવેકજ્ઞાન કરાવી નિવૃત્ત થાય છે ॥૫૯॥
પ્રકૃતિ પોતે દુષ્ટરૂપમાં જોવાયથી પણ નિવૃત્તિ કરતી બંધ પડે છે.

દોષબોધેઽપિ નોપસર્પણં પ્રધાનસ્ય કુલવધૂવત્ ॥ ૭૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(દોષબોધે) દોષ જાણવામાં આવ્યા પછી (અપિ) પણ (પ્રધાનસ્ય) પ્રકૃતિનું (ઇપસર્પણમ્) પુરૂષને માટે ચેષ્ટા (ન) થતી નથી (કુલવધૂવત્) કુલીન સ્ત્રી પેઠે.

અર્થઃ—“ પતિએ મારો દોષ જાણ્યો છે ” એમ નિશ્ચયથી જાણનારી કુલીન સ્ત્રી જેમ લજ્જા પામી પતિ પાસે જતી નથી તેમ પ્રકૃતિમાં પરિણામિત્વ દુઃખિત્વાદિ દોષ જાણનાર પુરૂષ પાસે પ્રકૃતિ જતી નથી. ॥૭૦॥

પુરૂષ એતન સ્વરૂપ છે, જે તેને બંધ કે મોક્ષ માનીએ તો તે વિકારી થઈ જાય. એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

નૈકાન્તતો બન્ધમોક્ષૌ પુરુષસ્યાવિવેકાદૃતે ॥ ૭૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અવિવેકાત્) અવિવેક (ઋતે) સિવાય (બન્ધમોક્ષૌ) બંધ અને મોક્ષ નથી. અને અવિવેકથી જે બંધ મોક્ષ છે તે પણ (એકાન્તતઃ) વાસ્તવિક (ન) નથી.

અર્થ—દૂધ અને દહીંમાં જેવો વિકાર થાયછે તેવો વિકાર આત્મામાં બંધ અને મોક્ષ માનવા છતાં પણ સંભવી શકતો નથી. અજ્ઞાનને લઇને પુરૂષમાં માત્ર આભિમાનિક બંધ છે, માટે પુરૂષ વિકારી નથી. ॥ ૭૧ ॥

જે વિવેકવાન નથી તેનેજ વાસ્તવિક બંધ થાય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પ્રકૃતેરાજ્ઞસ્યાત્ સસંજ્ઞત્વાત્ પશુવત્ ॥ ૭૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પશુવત્) પશુપેઠે (સસંજ્ઞત્વાત્) સંગવાળો હોવાથી (આજ્ઞસ્યાત્) પ્રત્યક્ષરીતે (પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિને બંધ છે.

અર્થઃ—જેમ પશુના શરીરને સાક્ષાત્ બંધન હોય છે તેમ આત્મામાં સાક્ષાત્ બંધન નથી, આત્મામાં બંધન જીદા પ્રકારનું છે અને તે અભિમાનપ્રયુક્ત છે. પ્રકૃતિ સસંગ એટલે સત્, રજ્જ અને તમોગુણવાળી હોવાથી તેમાંજ પ્રત્યક્ષ સ્થૂળ બંધન છે. ॥ ૭૨ ॥

હવે બંધન અને મોક્ષનાં સાધનો બતાવે છે.

રૂપૈઃ સસંભિરાત્માનં વદ્નાતિ પ્રધાનં કોશકારવદ્વિમોચયત્યેકરૂપેણ ૭૩

અન્વિતપદાર્થઃ—(કોશકારવત્) કોશીટો બનાવનાર કીડા પેઠે (સસંભિઃ) સાત (રૂપૈઃ) રૂપો વડે (આત્માનમ્) પોતાને (વદ્નાતિ) બાંધે છે અને (એકરૂપેણ) એક રૂપથી (વિમોચયતિ) મુક્ત કરે છે.

અર્થ:—કાશોટા બનાવનાર કીડા જેમ કાશોટા કરીને તેમાં પોતેજ બંધાય છે તેમ પ્રકૃતિમાં રહેલા ધર્મ, વૈરાગ્ય, અશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અવૈશ્વર્ય એ સાત રૂપોથી પોતાને બાંધે છે અને જ્ઞાનથી પોતાને મુક્ત કરે છે. પ્રકૃતિપક્ષમાં સ્થૂળ બંધન આ સૂત્રમાં કહ્યું છે. જે આત્માના આભિમાનિક બંધનપરક અર્થ કરીએ તો આ પ્રમાણે થાય છે:—ઉક્ત સાત ગુણોથી પ્રકૃતિ આત્માને એટલે પુરૂષને બાંધે છે અને વિવેકજ્ઞાનથી તેને મુક્ત કરે છે. ॥ ૭૩ ॥

સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ સુખને માટે તથા દુઃખની નિવૃત્તિ માટે થાય છે. હવે જે તમે અવિવેકજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે પ્રવૃત્તિ બતાવીએ, તે હીક નથી કારણ કે, તે અવિવેક સ્વયં સુખરૂપ કે દુઃખાભાવરૂપ ન હોવાથી તેને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. એ શકાનું સમાધાન કરે છે.

નિમિત્તત્ત્વમવિવેકસ્ય ન દૃષ્ટહાનિઃ ॥ ૭૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અવિવેકસ્ય) અવિવેકને (નિમિત્તત્ત્વમ્) કારણતા છે માટે (દૃષ્ટહાનિઃ) દૃષ્ટ વ્યવહારની હાનિ (ન) થતી નથી.

અર્થ:—અવિવેક સ્વયં દુઃખ નથી પણ દુઃખનું કારણ છે. સુખનું તથા દુઃખનું જે કારણ હોય છે તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભોજન પોતેજ સુખરૂપ નથી પણ સુખનું કારણ છે, માટે ભોજનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. રોગ પોતેજ દુઃખ નથી પણ દુઃખનું કારણ છે તેથી દુઃખના નાશ માટે દુઃખના કારણભૂત રોગની નિવૃત્તિ માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ દુઃખનું નિમિત્ત જે અવિવેકજ્ઞાન છે તેમાં દુઃખનિવૃત્તિ માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે કોઈ પણ પ્રકારનો દૃષ્ટ વિરોધ પ્રવૃત્તિમાં આવતો નથી. ॥ ૭૪ ॥

હવે વિવેક જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રકાર બતાવે છે.

તત્ત્વાભ્યાસાન્નેતિ નેતીતિ ત્યાગાદિવેકસિદ્ધિઃ ॥ ૭૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નેતિ નેતિ) આ નથી આ નથી (ઇતિ) એવા પ્રકારના (તત્ત્વાભ્યાસાત્) તત્ત્વના અભ્યાસથી (ત્યાગાત્) અભિમાનનો ત્યાગ થવાથી (વિવેકસિદ્ધિઃ) વિવેકજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થ:—પ્રકૃતિ પર્યન્ત જડ પદાર્થોમાં આ આત્મા નથી આ આત્મા નથી, એવા પ્રકારના તત્ત્વના અભ્યાસથી જડ સાથે આત્માને જે તાદાત્મ્ય ભાસે છે તેનો ત્યાગ થાય છે અને તેનો ત્યાગ થવાથી અભિમાનનો ત્યાગ થાય છે અને અભિમાનનો ત્યાગ થવાથી વિવેકજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે.

હવે વિવેકજ્ઞાનની ક્રમિકતા બતાવે છે.

અધિકારિપ્રમેદાન્ન નિયમઃ ॥ ૭૬ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(અધિકારિપ્રમેદાન્ન) અધિકારીઓમાં ભેદ હોવાથી (નિયમઃ) નિયમ (ન) નથી.

અર્થ—કેટલાક અધિકારીઓ મન્દ, કેટલાક મધ્યમ અને કેટલાક ઉત્તમ હોવાથી એક સાથે તત્વજ્ઞાન થતું નથી. અથવા એકજ જન્મમાં તત્વજ્ઞાન થવાનો નિયમ નથી. કોઈને જલદી થાય છે અને કોઈને ધીરે થાય છે. ॥ ૭૬ ॥

મધ્યમ વિવેકીને ઉપભોગ ખતાવે છે.

વાધિતાનુવૃત્ત્યા મધ્યમવિવેકતોઽપ્યુપભોગઃ ॥ ૭૭ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(મધ્યમવિવેકતઃ) મધ્યમ વિવેક હોવાથી (અપિ) પણ (વાધિતાનુવૃત્ત્યા) દુઃખાદિની અનુવૃત્તિ હોવાથી (ઉપભોગઃ) ઉપભોગ હોય છે.

અર્થ—જે મધ્યમ વિવેકી હોય છે તેને મધ્યમ વિવેક હોવાથી દુઃખાદિની અનુવૃત્તિ હોય છે. એટલે મધ્યમ વિવેકી પુરૂષને સુખદુઃખનો ઉપભોગ હોય છે. ઉત્તમ વિવેકીને સંપૂર્ણ વિવેક હોવાથી ઉપભોગ નથી હોતો. ॥ ૭૭ ॥

મધ્યમ વિવેકીજ જીવન્મુક્ત થઈ શકે છે, તે ખતાવે છે.

જીવન્મુક્તશ્ચ ॥ ૭૮ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(ચ) અને (જીવન્મુક્તઃ) જીવન્મુક્ત થાય છે.

અર્થ—જે મધ્યમ વિવેકી હોય છે, તેને અભિમાન ન હોવાથી તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ॥ ૭૮ ॥

જીવન્મુક્ત હોવામાં યુક્તિ ખતાવે છે.

ઉપદેશ્યોપદેષ્ટૃત્વાત્ તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૭૯ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(ઉપદેશ્યોપદેષ્ટૃત્વાત્) ઉપદેશ્યને ઉપદેશ આપવાથી (તત્તિસિદ્ધિઃ) મધ્યમ વિવેકી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થ—ઉત્તમ વિવેકી અતિવૈરાગ્યને લઈ ઉપદેશ આપતા નથી અને મંદવિવેકી સ્વયં અજ્ઞાની હોવાથી ઉપદેશ આપી શકતા નથી. માટે જે મધ્યમ વિવેકી હોય છે તેજ ઉપદેશ થઈ શકે છે કારણ કે તેઓ સંપૂર્ણજ્ઞાની અને પરાંપકારવાળી વૃત્તિવાળા હોય છે. માટે મધ્યમવિવેકી પુરૂષ જીવન્મુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭૯ ॥

ખીજે હેતુ આપે છે.

(૧૨૧)

શ્રુતિશ્ચ ॥ ૮૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સ્વ) અને (શ્રુતિ:) વેદનું પ્રમાણ પણ છે.

અર્થ:—જીવન્મુક્ત હોવામાં વેદનું પ્રમાણ પણ છે. “ તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકપ્રકલ્પમનુપદ્યતઃ ॥ યજુર્વેદ ૪૦-૭૦ ” જેને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને મોહ કે શોક નથી. ॥ ૮૦ ॥

જીવન્મુક્ત પુરુષ માનવામાં ન આવે તો શી હાનિ ? ઉત્તર.

ઇતરથાન્ધપરમ્પરા ॥ ૮૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ઇતરથા) બીજી રીતે (અન્ધપરમ્પરા) અંધકારની પરંપરા થાય.

અર્થ:—જો જીવન્મુક્ત ઉપદેશ ન આવે તો અંધપરા થાય. મંદવિવેકી અજ્ઞાની હોવાથી તેમનો ઉપદેશ સર્વથા સત્ય હોતો નથી અને ઉત્તમવિવેકી તીવ્ર વૈરાગ્યને લઇને ઉપદેશ આપતા જ નથી, તે પછી સત્યોપદેશ કેણુ ? માટે ઉપદેશ આપવા માટે જીવન્મુક્ત પુરુષો માનવાજ જોઇએ. મુંડક ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે કે—

“ અવિચાર્યામાન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયંધીરાઃ પણ્ડિતેમન્યમાનાઃ ।

જહ્ન્યમાનાઃ પરિચિન્તિ સૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥ ૧૨-૮.

જે મંદ વિવેકી હોય છે તે જોમ સમજે છે કે અમે જ બુદ્ધિમાન છીએ, તેથી તેઓના ખોટા ઉપદેશથી અંધકારની પરંપરાજ ચાલે છે, ખરે ઉપદેશ મળતો નથી,” માટે મધ્યમ વિવેકીને ઉપદેશક માનવો જ જોઇએ. ॥ ૮૧ ॥

વિવેકજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી વિવેકી પુરુષનું શરીર તરત જ છૂટી જાય છે કે અમુક સમય પછી ? એ સંકાતું સમાધાન કરે છે.

ચક્રમ્પ્રમણવદ્ધૃતશરીરઃ ॥ ૮૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ચક્રમ્પ્રમણવત્) ચક્રના શ્રિમાણ પેડે (ધૃતશરીરઃ) શરીરધારી રહે છે.

અર્થ:—જોમ કુંભારે આકડો ફેરવવાની ક્રિયા મૂકી દીધી હોય છતાં પણ વેગને લઇ અમુક વખત ધુધી તે આકડો ફર્યા કરે છે,

(૧૨૨)

અથવા જેમ ધડીયાળને ચાવી આપ્યા પછી અમુક કલાકો સુધી ધડીયાળ ચાલ્યા કરે છે તેમ, જીવન્મુક્ત પુરુષનું શરીર પ્રારબ્ધ કર્મોને લઈ ચાલ્યા કરે છે. ॥ ૮૨ ॥

શરીર હોવામાં કારણ બતાવે છે.

સંસ્કારલેશતસ્તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૮૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સંસ્કારલેશતઃ) સંસ્કારના લેશથી (તત્સિદ્ધિઃ) શરીર ધારણની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—જે પ્રારબ્ધ કર્મથી આયુષનું નિર્માણ થયું છે, તે થોડું ઘણું બાકી રહેવાથી શરીર રહે છે. પ્રારબ્ધ કર્મ આયુષના ઉપભોગથીજ ક્ષીણ થાય છે. ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે કે “ તસ્ય તાવદેશ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે ” માટે વિવેકજ્ઞાન થવા પછી પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી શરીર રહે છે. ॥ ૮૩ ॥

હવે આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે.

વિવેકાન્નિઃશેષદુઃખનિવૃત્તૌ કૃતકૃત્યતા નેતરાન્નેતરાત્ ॥ ૮૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વિવેકાત્) વિવેકથી (નિઃશેષદુઃખનિવૃત્તૌ) સંપૂર્ણ દુઃખની નિવૃત્તિ થવા પછી (કૃતકૃત્યતા) કૃતાર્થતા થાય છે. (નેતરાત્ ન નેતરાત્ ન) બીજાથી નહિ.

અર્થઃ—વિવેકજ્ઞાનથી બધાં દુઃખોની અત્યંતિક નિવૃત્તિ થવા પછી કૃતકૃત્યતા થાય છે, બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી થતી નથી.

આ સૂત્રમાં “ નેતરાત્ ” પદની આવૃત્તિ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે.

इति गुर्जरभाषाटीकायुते कापिलसंख्यशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

આ અધ્યાયમાં વિવેકજ્ઞાનની સાધક કેટલીક આખ્યાયિકાઓ કહે છે.

રાજપુત્રવત્ તત્ત્વોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તત્ત્વોપદેશાત્) તત્ત્વના ઉપદેશથી (રાજપુત્રવત્) રાજપુત્ર જેડે.

અર્થઃ—આ કેકાણે એક એવી આખ્યાયિકા છે કે, કોઈ એક રાજપુત્ર હતો, તેને તેના પિતાએ કોઈ કારણને લીધે જંગલમાં કાઢી મુક્યો હતો. ત્યાં તે એક બીલને ત્યાં ઉછર્યો, તેથી તે એમ સમજતો હતો કે, “ હું બીલ છું. ” પછી રાજના પ્રધાનને ખબર પડી કે રાજપુત્ર હજી જીવે છે અને તે એક બીલને ત્યાં છે, તેથી તે પ્રધાન તે બીલને ત્યાં ગયો અને રાજપુત્રને સમજાવ્યો કે, “ તું રાજપુત્ર છે, બીલ નથી. ” તેથી તે ચોતાને બીલ માનતો ખંધ પડ્યો અને “ હું રાજપુત્ર છું ” એવું તાત્વિકજ્ઞાન થયું. ”

આ વાત ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે જીવાત્મા કાળો, ધાળો, ગોરો, કાળો, સુખી કે દુઃખી નથી પણ શુદ્ધ ચેતનસ્વરૂપ છે. જો તેને એ તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવનાર કોઈ ગુરુ મળે તો તેને તત્ત્વજ્ઞાન થાય અને મોક્ષનો અધિકારી બને. ॥ ૧ ॥

પિશાચવદન્યાર્થોપદેશોઽપિ ॥ ૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પિશાચવત્) પિશાચ માફક (અન્યાર્થોપદેશો) ખીજાને ઉપદેશ વખતે (અપિ) પણ.

અર્થઃ—કોઈ ગુરુ કોઈ શિષ્યને ઉપદેશ કરતા હતા તે વખતે પાસે ઉભા રહેલા કોઈ પિશાચને પણ તત્ત્વજ્ઞાન થયું. “ પિશ્વિત્તં માંસમત્તિ સ પિશાચઃ. ” જો માંસખાય છે તેને પિશાચ કહે છે. ” આ ઉપરથી એવો બોધ મળે છે કે દરેક માણસે ગુરુપાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવું ॥૨॥

આવૃત્તિરસકૃદુપદેશાત્ ॥ ૩ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(આવૃત્તિઃ) વારે વારે ઉપદેશ સાંભળવો (અસકૃદુપદેશાત્) અનેક વારે ઉપદેશ સાંભળવાનું લખેલું હોવાથી.

અર્થઃ—છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતુએ પિતા પાસેથી વારે વારે ઉપદેશ સાંભળી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યું હતું, માટે જો એકવાર ઉપદેશ સાંભળવાથી તત્ત્વજ્ઞાન ન થાય તો વારે વારે ઉપદેશ સાંભળવો. ॥ ૩ ॥

પિતાપુત્રયવદુભયોદ્દૃષ્ટ્વાત્ ॥ ૪ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(પિતાપુત્રવત્) પિતા અને પુત્ર પેઠે (ઉભયોઃ) બન્ને (દૃષ્ટ્વાત્) જોવાથી.

અર્થઃ—કોઈ માણસ પોતાની ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઘેર મુકી ધન કમાવા માટે પરદેશ ગયો હતો. પાછળથી ઘેર તેની સ્ત્રીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. જ્યારે પુત્ર મોટી ઉંમર થયો ત્યારે તેનો બાપ ઘેર આવ્યો. પિતા અને પુત્ર એક બીજાને ઓળખતા ન હતા, તેથી પુત્રની માએ પુત્રને કહ્યું કે “ આ તારા પિતા છે ” તેથી પિતાએ પુત્રને અને પુત્રે પિતાને ઓળખ્યા. આ આખ્યાયિકાનું એ તાત્પર્ય છે કે ગુરુ સિવાય જ્ઞાન મળી શકતું નથી. ॥ ૪ ॥

શ્યેનવત્ સુખદુઃસ્વી ત્યાગવિયોગાભ્યામ્ ॥ ૫ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(ત્યાગવિયોગાભ્યામ્) ત્યાગ કરવાથી અને વિયોગ થવાથી (સુખદુઃસ્વી) મુશુક્લપુરુષ સુખી અને દુઃખી થાય છે (શ્યેનવત્) શ્યેન પંખી પેઠે.

અર્થઃ—કોઈ એક શ્યેન નામનું પંખી માંસ લઈ ઉડતું હતું, એટલે બીજા પંખીઓએ તેને ઘેરી લીધું, તેથી શ્યેને માંસ છોડી દીધું એટલે બધાં પંખીઓ તેને છોડી ચાલ્યાં ગયાં, જો શ્યેન પંખી માંસને ન છોડત તો તે હેરાન થાત. આ ઉપર એ સાર નીકળે છે કે મુશુક્લપુરુષોએ વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥ ૫ ॥

અહિનિર્વાયિનીવત્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જેમ સાપ કાંચળી છોડી દે છે તેમ મુમુક્ષુ પુરુષોએ વિષયો છોડી દેવા જોઈએ. ॥ ૬ ॥

છિન્નહસ્તદ્વા ॥ ૭ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—(વા) અથવા (છિન્નહસ્તવત્) કપાયલા હાથ પેટે.

અર્થ:—જેનો હાથ કપાયો છે તે માણસ જેમ જુદા પડેલા ભાગ માં મમતા છોડી દે છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષોએ છોડેલા વિષયોમાં મમતા રાખવી નહિ. ॥ ૭ ॥

અસાધનાનુચિન્તનં બન્ધાય ભરતવત્ ॥ ૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અસાધનાનુચિન્તનમ્) જે મુક્તિનાં સાધનો નથી તેમનું ચિન્તન (બન્ધાય) બંધન કારક થાય છે (ભરતવત્) ભરત પેટે.

અર્થ:—જે મોક્ષનાં સાધનો નથી તેમનું ચિન્તન મુમુક્ષુઓને બંધન કારક થાય છે. મુમુક્ષુ રાજર્ષિ ભરતે દાન અને અનાથ હરિણના બચ્ચાનું પોષણ કરી પાળ્યું હતું, પણ પછી તેને તે બચ્ચા ઉપર એટલો બધો પ્રેમ થયો કે તેઓ પોતાનાં મોક્ષસાધનો ઉપર દુર્લક્ષ કરવા માંડ્યા.

ચપલં ચપલે તસ્મિન્ દૂરગં દૂરગામિનિ ।**આસીચ્છેતઃ સમાસક્તં તસ્મિન્ હરિણ પોતકે ॥**

તે બચ્ચાં ઉપર તેને એટલો બધો પ્રેમ થયો કે તે બચ્ચું દૂર જાય તો તેનું મન પણ તેની પાછળ ફર્યા કરતું હતું. એ પ્રેમને લઈ તેઓ મોક્ષ સાધનનું અનુષ્ઠાન કરી શક્યા નહિ. આ ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કે જે મોક્ષનાં સાધનો ન હોય તેઓમાં અતિઆસક્તિ રાખવી નહિ ૮ ॥

બહુભિર્યોગે વિરોધો રાગાદિભિઃ કુમારીશઙ્ખવત્ ॥ ૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(કુમારીશઙ્ખવત્) કુમારીની બંગડીઓ પેટે (બહુભિઃ) ઘણાઓ (યોગે) સાથે (રાગાદિભિઃ) રાગ થવાથી (વિરોધઃ) વિરોધ થાય છે.

અર્થ:—મુમુક્ષુ પુરુષોએ વિષયી પુરુષોનો સંગ કરવો નહિ. તેમાં આ એક કુમારીનું દષ્ટાંત છે.

“કોઇ એક બ્રાહ્મણને ત્યાં નેની દીકરીનું માથું નાખવા તેનાં સગાં આવ્યાં હતાં. તે બ્રાહ્મણની દીકરી તે વખતે ડાંગર ખાંડતી હતી પણ હાથમાં કાચની તેણે ઘણી બંગડીઓ પહેરી હતી તેથી બહુ અવાજ થતો હતો, અને બહાર બેઠેલાં સગાં તે અવાજ સાંભળતાં હતાં, તેથી તે કન્યાએ શરમાઇ બંને હાથમાં એક એક બંગડી રહેવા દઇ બીજી બધી કહાડી નાંખી, તેથી અવાજ થતો બંધ પડ્યો.” આ ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કે ધણાનો સંગ મુમુક્ષુને હાનિકારક છે. ॥ ૯ ॥

દ્વાભ્યામપિ તથૈવ ॥ ૧૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(દ્વાભ્યામ્) બેથી (અપિ) પણ (તથૈવ) તેજ પ્રમાણે.

અર્થ:—મે જણુ સાથે હોય તો પણ રાગાદિક થવાનો સંભવ રહે છે, માટે મુમુક્ષુએ એકલાજ રહી યોગ સાધવો. ॥ ૧૦ ॥

નિરાશઃ સુખી પિફ્ફલાવત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નિરાશઃ) જેણે આશા તજી દીધી છે તે (સુખી) સુખી થાય છે (પિફ્ફલાવત્) પિંગળા પેડે.

અર્થ:—મુમુક્ષુ પુરૂષોએ સાંસારિક વિષયોની આશા છોડી દેવી જોઇએ. આ ઠેકાણે એક પિંગળા નામની વેશ્યાની કથા છે.

“કોઇ એક પિંગળા નામની વેશ્યા કોઇ એક ગ્રેમીની શોધમાં હતી, ઘણા દિવસો વીત્યા છતાં, તેને તે ગ્રેમી મળ્યો નહિ, તેથી તેણે તેની આશા છોડી દીધી અને સુખી થઇ, પછી તેણે કહ્યું કે.

उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम् ।

अन्तिकं रमणं सन्तं नैनमभ्यगमं पुरा ॥ ૧ ॥

एकस्थूणं नवद्वार मपिधास्याभ्यगारकम् ।

का हि कान्तमिहायान्त मयं कान्तेति मंस्यते ॥ ૨ ॥

अकामां कामरूपेण धूर्त्ता नरकसूषिणः

न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥ ૩ ॥

अनर्थो हि भवेदर्धो देवात्पूर्वकृतेन वा

संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ૪ ॥

सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।

आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिफ्फला ॥ ૫ ॥

મહાભારત શાં૦ મો૦ અ. ૧૭૪-૧૮-શ્લોક ૬૨.

“ પ્રેમીને માટે ગાંડા જેવી બનેલી મેં પ્રેમીને માટે ઘણી રાહ જોધ,
પણ અંતઃકરણમાં જે અંતર્યામી ભગવાન રૂપી પ્રેમીને મેં આજ દિવસ
સુધી જોળખ્યા નહિ. ॥ ૧ ॥

ઈંદ્રિયોરૂપી જેને દાર છે તેવા આ શરીરને હું મોક્ષના સાધન
તરીકે કામે લગાડીશ, અને ઇંદ્રિયો રૂપી દારને બંધ કરીશ જ્યારે
ભગવાન રૂપ પ્રેમી પાસે છે તો પછી આગન્તુકને આ પ્રેમી છે એમ
કોણુ માને ? સાંસારિક પ્રેમીઓ કે જેઓ ધૂર્ત અને નરકમાં લઇ
જનારા છે, તેઓ હવે મને ઠગી શકશે નહિ. ॥ ૩ ॥

દેવયોગથી અનર્થ પણ અર્થ થઇ જાય છે, અર્થાત્ જે પ્રેમીની
હું રાહ જોતી હતી તે ન મળવાથી મને આજે વૈરાગ્ય થયો ॥ ૪ ॥

આશા એ મોટું દુઃખ છે અને નિરાશા એ મોટું સુખ છે,
આજે હું નિરાશ થઇ અને હવે સુખેથી ભગવાનનું ભજન કરીશ. ॥ ૫ ॥

આ ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કે મુમુક્ષુઓએ આશાઓ છોડી
દેવી જોઇએ. ॥ ૧૧ ॥

અનારમ્હેઽપિ પરગૃહે સુખી સર્વવત્ ॥ ૧૨ ॥

(અનારંમે) ગૃહનો આરંભ ન કરે તો (અપિ) પણ (પરગૃહે)
પારકા ઘરમાં વાસ કરવાથી (સુખી) સુખી થાય છે (સર્વવત્) સાપ પેટે.

અર્થ:—મુમુક્ષુ પુરૂષ પોતાને રહેવા માટે ઘર ન બાંધે તો પણ
પારકાનો આશ્રય લઇ સુખી થાય છે જેમ સાપ પોતાને રહેવા માટે
ગમે ત્યાં દર શોધી લે છે તેમ મુમુક્ષુએ ગમે તેનો આશ્રય લઇ રહેવું
જોઇએ. ગૃહ આદિનો વ્યવહાર રાખવાથી મુમુક્ષુ પુરૂષોને અનેક પ્રકારની
ચિન્તા થાય છે અને તેથી યોગ સાધવામાં વિઘ્ન આવે છે, માટે એવી
ઉપાધિથી મુમુક્ષુએ મુક્ત રહેવું જોઇએ. મનુ મહારાજ પણ લખે છે કે.

અનનિરનિકેતઃ સ્યાદ્બ્રામમન્નાર્થમાશ્રયેત્ ।

ઉપેક્ષકોઽસંસુકુકો મુનિર્ભાવસમાહિતઃ ॥ ૧ ॥ મનુ ૬-૪૩.

મુમુક્ષુએ અગ્નિહોત્રાદિ વિધિનો ત્યાગ કરી, ગૃહાશ્રમ રહિત થઇ
ભિક્ષાને માટે ગામમાં આવવું, સર્વ સાંસારિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી
યોગ સાધવામાં સદા તત્પર રહેવું ॥ ૧૨ ॥

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारापादानं षट्पदवत् ॥ १३ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ષટ્પદવત્) ભમરા પેડે (બહુશાસ્ત્રગુરુપાસને) અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને અનેક ગુરુઓનું ઉપાસન કરતાં છતાં (અપિ) પણ (સારાપાદાનમ્) સાર ગહણ કરવો.

અર્થ:—જેમ ભમરા અનેક ધ્રુવોમાંથી રસનું જ ગ્રહણ કરે છે તેમ મુમુક્ષુઓએ અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતાં રહેવું અને અનેક સદ્ગુરુઓનો ઉપદેશ સાંભળતાં રહેવું અને બધે ઠેકાણેથી સાર જ ગ્રહણ કરવો. ॥ ૧૩ ॥

इषुकारवन्मैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(इषुकारवत्) બાણ બનાવનાર પેડે (एकचित्तस्य) એકાગ્રચિત્ત રાખવાથી (समाधिहानिः) સમાધિનો ભંગ (न) થતો નથી.

અર્થ:—જેમ બાણ બનાવનાર લુહાર એકાગ્રચિત્ત થઇ બાણ બનાવે છે તેમ એકાગ્રચિત્ત થઇ યોગનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૧૪ ॥

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(कृतनियमलङ्घनान्) શાસ્ત્રીય નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી (आनर्थक्यम्) અનર્થ થાય છે (लोकवत्) જેમ લોકમાં.

અર્થ:—વૈદ્ય રોગીને પથ્ય પાળવાનું કહે છે અને જો રોગી પથ્ય ન પાળે તો, જેમ તેનો રોગ મટતો નથી, પણ ઉલટો વધે છે તેમ, મોક્ષશાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમો જો મુમુક્ષુ ન પાળે તો તેને સિદ્ધિ મળતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(भेकीवत्) બેકડી પેડે (तद्विस्मरणे) યોગના નિયમોને ભૂલી જવાથી (अपि) પણ યોગની સિદ્ધિ થતી નથી.

અર્થ:—બેકડી નામની કોઇ કન્યાએ કોઇ રાજા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. લગ્ન કરતી વખતે રાજાએ કહ્યું હતું કે “જે નિયમો સપ્તપદીમાં જતાવવામાં આયા છે તે પ્રમાણે જો તું નહીં વર્તે તો હું તારો ત્યાગ કરીશ.” બેકડીએ એ વાત સ્વીકારી હતી, પણ અમુક સમય વીત્યા બાદ

ભેડી તે વાત ભૂલી ગયું અને સ્વચ્છંદે વર્તવા માંડી, તેથી રાજાએ તેનો ત્યાગ કર્યો અને તે દુઃખી થયું. આ ઉપરથી એ સાર લેવાનો છે કે મુમુક્ષુઓએ પોતેના પાળવાના નિયમો કદિપણ ભૂલવા નહીં ॥ ૧૬ ॥

નોપદેશશ્રવણેऽપિ કૃતકૃત્યતા પરમર્શાદિતે વિરોચનવત્ ॥૧૭॥

અનિવતપદાર્થઃ—(વિરોચનવત્) વિરોચન પેઠે (ઉપદેશશ્રવણે) ઉદ્દેશનું શ્રવણ કરવા છતાં (અપિ) પણ (પરમર્શાત્) મનન (ક્રતે) સિવાય (કૃતકૃત્યતા) સિદ્ધિ (ન) મળતી નથી.

અર્થઃ—ઉપદેશનું કેવળ શ્રવણ કરવાથીજ સિદ્ધિ થતી નથી, પણ શ્રવણ કર્યા પછી મનન કરવું જોઈએ. જો મનન ન કરે તો ઉપદેશ નકામો થાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કથા છે કે ઇંદ્ર અને વિરોચન બન્ને ગુરૂપાસે ભણવા ગયા હતા. ઇંદ્ર મનનશીલ હોવાથી તેણે સિદ્ધિ મેળવી પણ વિરોચનમાં મનન શક્તિનો અભાવ હોવાથી તે સિદ્ધિ મેળવી શક્યો નહિ. ॥ ૧૭ ॥

દૃષ્ટસ્તયોરિન્દ્રસ્ય ॥ ૧૮ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(તયોઃ) તે બેમાંથી (ઇન્દ્રસ્ય) ઇંદ્રને (દૃષ્ટઃ) સિદ્ધિ જોવામાં આવી.

અર્થઃ—મનન કરવાથી ઇન્દ્રે આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિ મેળવી હતી, પણ વિરોચન મેળવી શક્યો નહિ કારણ કે તેણે મનન કર્યું ન હતું ॥૧૮॥

પ્રણતિબ્રહ્મચર્યોપસર્પણાનિ કૃત્વા સિદ્ધિર્બહુકાલાત્ તદ્વત્ ॥ ૧૯ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(તદ્વત્) ઇંદ્ર પેઠે (પ્રણતિબ્રહ્મચર્યોપસર્પણાનિ) અભિવાદન, બ્રહ્મચર્યપાલન અને ગુરૂની આજ્ઞા ધારણ (કૃત્વા) કરી (બહુકાલાત્) લાંબે વખતે સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—ઇંદ્રે ગુરૂને નિત્ય અભિવાદન કરવાથી, બ્રહ્મચર્યપાળવાથી અને ગુરૂની આજ્ઞા માનવાથી ઘણો સમય વીત્યા બાદ સિદ્ધિ મેળવી

હતી. આ બધી વાત છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સવિસ્તર લખી છે, માટે ત્યાં જોઈ લેવી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે કે—

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ૫-૨૩.

“ જોને પરમાત્મા ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા છે અને ગુરુ ઉપર પણ તેવીજ શ્રદ્ધા છે, તેનેજ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ” આ કથાથી એવો સાર નિકળે છે કે બ્રહ્મચર્યનું પાલન અને ગુરુનું સેવન મુમુક્ષુએ અવશ્ય કરવું જોઈએ, તથા સિદ્ધિ મેળવવામાં ઉતાવળ ન કરવી, ધૈર્યથી જ્યાં સુધી સિદ્ધિ ન મળે ત્યાંસુધી યોગાનુષ્ઠાન કરતાંજ રહેવું ॥ ૧૯ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ ૨૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(વામદેવવત્) વામદેવ પેઠે (કાલનિયમ:) સમયનો નિયમ (ન) નથી

અર્થ:—વામદેવને જેમ લાંબે વખતે સિદ્ધિ મળી તેમ, બધાને લાંબે વખતે જ સિદ્ધિ મળે છે એવો કોઈ નિયમ નથી. ઉત્તમ સંસ્કારીને જલદી પણ સિદ્ધિ મળી શકે છે, માટે સમયનો નિયમ નથી.

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्ययेण यज्ञोपासकानामिव ॥ ૨૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અધ્યસ્તરૂપોપાસનાત્) ગુરુ આદિજ્ઞાન આપનારમાં ઇશ્વરતત્ત્વબુદ્ધિથી ઉપાસના કરવાથી (પારમ્યેણ) પરંપરાથી (યજ્ઞોપાસકનામ્ ઇવ) યજ્ઞ કરનારની માફક સિદ્ધિ મળે છે.

અર્થ:—ગુરુ જ્ઞાન આપનાર હોવાથી તેમને ઇશ્વરતત્ત્વ ગણી તેમની ઉપાસના એટલે સેવા કરવાથી વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જેમ યજ્ઞ કરનારાઓ યજ્ઞદ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરી સિદ્ધિ મેળવે છે તેમ મુમુક્ષુઓએ ગુરુપાસેથી જ્ઞાન મેળવી સિદ્ધિ મેળવી જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

इतरलाभेऽप्यवृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(પંચાગ્નિયોગતઃ) પાંચ અગ્નિવિદ્યાથી જણાય છે કે (જન્મશ્રુતેઃ) પુનર્જન્મ થવાથી (इतरलाभे) ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થવા છતાં (अपि) પણ (आवृत्तिः) પુનરાગમન થાય છે.

અર્થઃ—છાંદોગ્યના પાંચમા પ્રપાઠકમાં પંચાગ્નિવિદ્યા પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે અગ્નિહોત્રાદિતું ફળ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ છે કારણ કે તે લોકમાંથી પાછા સંસારમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થવું ઉપનિષદમાં લખવામાં આવ્યું છે. મુક્તિ તો તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય મળી શકતી જ નથી માટે, મોક્ષાર્થીએ તત્ત્વજ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઈએ. ॥૨૨॥

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(विरक्तस्य) વૈરાગ્યવાન પુરુષનું (हेयहानम्) તજવા યોગ્યનું તજવું અને (उपादेयोपादानम्) આલ્સ ગ્રહણ કરવું (हंसक्षीरवत्) હંસ અને ક્ષીરના ન્યાય જેવું હોય છે.

અર્થ—દૂધથી મળેલા પાણીમાંથી હંસ જેમ દૂધનું જ ગ્રહણ કરે છે અને પાણીને છોડી દે છે તેમ, વૈરાગ્યવાન પુરુષ પ્રકૃત્યાદિ જડ પદાર્થ-માંથી આત્મતત્ત્વ શોધી લે છે અને જડ પદાર્થોને આત્માથી તદન અલગ ગણી છોડી દે છે, પણ જે પુરુષો વૈરાગ્યવાન નથી હોતા તેઓ, જેમ કાગડાઓ દૂધ અને પાણીનો વિભાગ કરી શકતા નથી તેમ, જડ અને ચેતનનો વિવેક કરી શકતા નથી.

लब्धातिशयाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

અન્યતપદાર્થઃ—(वा) અથવા (लब्धातिशयात्) મેળવેલા અતિ-શયથી (तद्वत्) હંસ પેડે.

અર્થઃ—જેમ હંસમાં ક્ષીરનીરનો વિવેક કરવાની શક્તિ સ્વાભાવિક હોય છે તેમ, યોગીઓને મોગના અળથી જડ અને ચેતનનો વિવેક કરવાની શક્તિ હોય છે.

ન કામચારિત્વં રાગોપહતે શુકવત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(શુકવત્) પોપટ પેઠે (રાગોપહતે) જે પુરૂષના રાગાદિ દોષો દૂર થયા છે તેમાં પણ (કામચારિત્વમ્) કામચાર (ન) નથી.

અર્થ:—જેમ પોપટ પોતાનું ઉત્તમ રૂપ જાણી મરજી આવે તેમ અમે ત્યાં ઉડતો ફરતો નથી, પણ બંધનનાં કારણોથી દૂર જ રહે છે તેમ, જે પુરૂષ વીતરાગ થયો હોય તેણે જગતમાં ફાવે તેમ પ્રતિષ્ઠા નહીં મનુ મહારાજ પણ લખે છે કે:—

“ બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી વિદ્વાનેને પણ ખેંચી લે છે.” કઠોપ-નિષદ્માં પણ લખ્યું છે કે.

પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતુળત્સ્વયંભૂ

સ્તસ્માત્પરાઙ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ॥

કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષ

દાદૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥ ૨-૧

પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયો વિષયમુખી બનાવી છે, તેથી જીવાત્માએ વિષય તરફ જ વળે છે, કોઇ ધૈર્યવાન વિદ્વાન પુરૂષ જ મુમુક્ષુ થઈ સમાધિદ્વારા મોક્ષ મેળવી શકે છે.

આ સૂત્રથી બોધ મળે છે કે વિદ્વાન થવા છતાં મુમુક્ષુએ હમેશાં સંયમી જ રહેવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

ગુણયોગાદ્ બદ્ધઃ શુકવત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ગુણયોગાત્) ગુણોના સંબંધમાં આવવાથી મુમુક્ષુ પુરૂષ (બદ્ધઃ) બદ્ધ થાય છે (શુકવત્) પોપટ પેઠે.

અર્થ:—જેમ પોપટ જાળમાં સપડાવાથી બંધાય જાય છે તેમ, એવી પણ વિષય રૂપી જાળમાં આવવાથી અયોગ્ય કાર્યમાં સપડાય

(૧૩૩)

જામ છે, માટે ચોગીઓએ રાગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોથી દૂર રહેવું. ॥ ૨૬ ॥

ન ભોગાદ્ રાગશાન્તિર્મુનિવત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વિત પદાર્થ :— (મુનિવત્) મુનિ પેઠે (ભોગાત્) ભોગથી (રાગશાન્તિઃ) રાગની શાન્તિ થઇ શકતી (ન) નથી.

અર્થ :—જેમ સૌભરી મુનિએ રાજકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું અને ઘણા દિવસ સુધી સુખ ભોગવ્યું, પણ તેને રાગની શાન્તિ થઇ નહિ; માટે મુમુક્ષુઓએ ભોગથી રાગની શાન્તિની આશા રાખવી નહિ. મનુ મહારાજ પણ લખે છે કે :—

ન જાતુકામઃ કામાના મુપભોગેન શામ્યતિ ॥

હવિષા કૃષ્ણવસ્ત્રેભૂય યવામિવધતે ॥ ૨-૧૪.

રાગ વિષયના ઉપભોગથી શાન્ત નથી થતો પણ ઉલટો જેમ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી અગ્નિ વધે છે તેમ વિષયોપભોગથી રાગ વધે છે. ॥ ૨૭ ॥

દોષદર્શનોદુભયોઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ :— (ઉભયોઃ) બન્નેમાં (દોષદર્શનાત્) દોષ જોવાથી.

અર્થ :—પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોમાં દોષ જોવાથી મુમુક્ષુને વૈરાગ્ય થાય છે અને તેથી રાગની શાન્તિ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

ન મલિનચેતસ્યુપદેશબીજમરોહોઽજવત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ :— (અજવત્) રાજા અજ પેઠે (મલિનચેતસિ) રાગ દોષથી દૂષિત થયેલા અંતઃકરણમાં (ઉપદેશચીઝમરોહઃ) ઉપદેશ રૂપી બીજનું ઉગવું (ન) થતું નથી.

અર્થ :—જેમ સ્ત્રીના વિયોગથી મૂઠાં બનેલા રાજા અજને વશિષ્ઠ મુનિએ ઘણાજ ઉપદેશ આપ્યો, પણ તે તેના અંતઃકરણમાં ફેલ્યો નહિ;

તેમ જે મુમુક્ષુનું અંતઃકરણ મલિન હોય છે તેના અંતઃકરણમાં સદ્બોધ ઉતરતો નથી. કવિરાજ ભવભૂતિએ પણ લખ્યું છે કે :—

વિતરતિ ગુરુઃપ્રાજ્ઞે વિદ્યાં યથૈવ તથા જડે ॥

ન સ્વલુ તયોર્જ્ઞાને શક્તિં કરોત્યપહન્તિ વા ॥

મવતિ હિ પુનર્મૂયાન્ મેદઃ ફલં પ્રતિ તદ્યથા ॥

પ્રમવતિ શુચિર્વિમ્બોદ્ગ્રાહે મર્ણિર્ન મૃદાં ચયઃ ॥ ૪ ॥

ઉત્તર રામ ચરિત્ર. ૨-૪.

ગુરુ બુદ્ધિમાનુ અને મૂર્ખ શિષ્યોને એકજ રીતે બણાવે છે, કોઇનામાં શક્તિ વધારતા કે ઘટાડતા નથી, છતાં પણ પરિણામમાં ફરક પડે છે, અર્થાત એક વિદ્વાન થાય છે, અને બીજો તો મૂર્ખજ રહે છે, દર્પણ જેમ બિંબનું અહણુ કરવા શક્તિમાન હોય છે તેમ માટીનું ઢેકું બિંબનું અહણુ કરવામાં શક્તિમાન હોતું નથી, અર્થાત્ શુદ્ધ અંતઃકરણમાંજ ઉપદેશ સફળ થાય છે. ॥૨૯॥

આભાસમાત્રમપિ મલિનદર્પણવત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ— (આભાસમાત્રમ્) થોડું જ્ઞાન (અપિ) પ (મલિનદર્પણવત્) મેલા દર્પણ પેડે.

અર્થઃ—જેનું અંતઃકરણ રાગાદિ દોષોથી દૂષિત હોય છે, તેના અંતઃકરણમાં ઉપદેશનો લેશ પણ ઉતરતો નથી, જેમ મલિન દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી તેમ મેલા અંતઃકરણમાં જ્ઞાન થતું નથી. ॥ ૩૦ ॥

ન તજ્જસ્યાપિ તદ્રૂપતા પક્કજવત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ— (તજ્જસ્ય) ઉપદેશથી મલિન ચિત્તમાં કદાચિત્ જ્ઞાન થાય (અપિ) તો પણ (તદ્રૂપતા) ઉપદેશને અનુસરતું (ન) થતું નથી (પક્કજવત્)

અર્થઃ—જેમ પંકજ (કમળ) પોતાના બીજને અનુસાર ખ્યાતિ મેળવતું નથી, પણ પંક (કાદવ) ના સંગથી પંકજ જ નામ મેળવે છે

(૧૩૫)

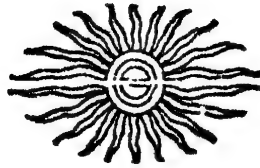
તેમ, મહિન મનવાળા શિષ્યને જે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, અને તેનાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે, અંતઃકરણના મેલથી મહિન થઇ ઉપદેશને અનુકુળ હોતું નથી. ॥ ૩૧ ॥

ન ભૂતયોગે ऽપિ કૃતકૃત્યતોપાસ્યાસિદ્ધિવદુપાસ્યાસિદ્ધિવત્ ॥૩૨॥

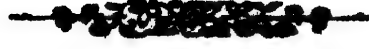
અન્વિતપદાર્થ :-- (ઉપાસ્યાસિદ્ધિવત્ ૨) ગુરુની ઉપાસનાથી જેમ સિદ્ધિ મળે છે, તેમ (ભૂતયોગે) પ્રકૃતિના સંબંધથી (કૃતકૃત્યતા) સિદ્ધિ (ન) મળતી નથી.

અર્થ :--ઉપાસનીય ગુરુની ઉપાસના કરી જ્ઞાન મેળવી જેમ સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે, તેમ, પ્રકૃતિ તથા તેનાં કાર્યોની ઉપાસના કરવાથી સિદ્ધિ મેળવી શકાતી નથી, અર્થાત્ પ્રકૃતિની ઉપાસનાથી ગમે તેટલું ઐશ્વર્ય મળે પણ વિવેક જ્ઞાનથી જે સિદ્ધિ મળે છે તેની તુલ્ય એક પણ સિદ્ધિ નથી. વિવેક જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે અને તે દુઃખના સંસ્પર્શથી રહિત હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

इति गुर्जरभाषाटीकायुते कापिलसांख्यशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

અથ પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ॥

શાસ્ત્રનો જે નિરૂપણીય વિષય હતો તે ચાર આધ્યાયમાં પૂર્ણ કર્યો છે, હવે જે અપોગ્ય મનો છે તેમનું ખંડન કરે છે.

અન્યની શરૂઆતમાં મંગળ શામાટે કરવું? એવો જે લોકોનો આક્ષેપ છે તેઓનું સમાધાન કરે છે.

મङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्फलदर्शनात् श्रुतितश्चेति ॥ ૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ— (શિષ્ટાચારાત્) શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર હોવાથી (ફલદર્શનાત્) સમાપ્તિરૂપ ફળ અથવા વિદ્વંતનો અભાવ રૂપ ફળ જોવાથી (ચ) અને (શ્રુતિતઃ) ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં મંગળાચરણ હોવાથી.

અર્થઃ—શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર છે તેથી, વિદ્વંત દૂર થાય છે અર્થાત્ મંગળાચરણ કરવાથી અંતઃકરણમાં શુદ્ધવૃત્તિ જાગવાથી સારી યુક્તિઓ સૂજે છે, અને તેથી અન્ય લખવામાં આવતી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે અને તેથી આર્ષ ગ્રંથોમાં મંગળાચરણ કરેલું હોવાથી અન્યની શરૂઆતમાં મંગળાચરણ કરવું યોગ્ય છે. આ શાસ્ત્રના પ્રથમ સૂત્રમાં અથ શબ્દથી મંગળાચરણ કર્યું છે, તે આજ ભાવથી છે. ॥ ૧ ॥

ઇશ્વર સર્વનો અધિષ્ઠાતા હોવાથી તેજ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવશે, માટે ફળના હેતુથી મંગળાચરણ કરવું નકામું છે. તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર આપે છે.

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ ૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ— (ઈશ્વરાધિષ્ઠિતે) કેવળ ઇશ્વરના અધિષ્ઠાનથી જ (ફલનિષ્પત્તિઃ) ફળની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી, (કર્મણા) કર્મથી (તત્સિદ્ધે) તેની સિદ્ધિ થવાથી.

અર્થઃ—ઇશ્વર સર્વના અધિષ્ઠાતા હોવાથી અન્યની સમાપ્તિરૂપ

ફળ પણુ ઇશ્વરથી જ અધિષ્ઠિત છે, પણુ કર્મ સિવાય ઇશ્વર ફળ આપતો નથી. અન્ય સમાપ્તિમાં અન્ય લખનારનાં કર્મો એટલે ઉત્તમ જ્ઞાન, અન્ય લખવાની શક્તિ, પ્રતિભા અને અનેક અંથોનું મનન પૂર્વક વાચન આદિ પણુ કારણ છે. જેમ સુખ દુઃખરૂપ ફળ ઇશ્વરને સ્વાધીન છે, પણુ કર્મ હોય તો જ સુખ દુઃખ મળે છે તેમ, અન્ય લખવાની શક્તિ હોય તો જ સમાપ્તિ થાય છે. મંગળાચરણ તો વિદ્વાન્ભાવરૂપ ફળ આપે છે, એટલે વિદ્વન્ દૂર કરે છે, અને શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે. અંથકર્તામાં જે ઉપર બતાવેલાં કારણો ન હોય અને કેવળ મંગળાચરણ કયું હોય તો અન્ય સમાપ્તિની આશા રાખી શકાય નહિ, માટે પુરૂષકર્મસાપેક્ષ ઇશ્વર અધિષ્ઠાતા છે. ॥ ૨ ॥

હવે ઇશ્વરનું અધિષ્ઠાન જેવા પ્રકારનું છે, તે પ્રકાર આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

સ્વોપકારાદધિષ્ઠાનં લોકકત્ ॥ ૩ ॥

અન્યવિતપદાર્થઃ-- (સ્વોપકારાત્) સ્વ એટલે પ્રકૃતિ ઉપર ઉપકાર કરવાથી (અધિષ્ઠાનમ્) સ્વામિત્વ સિદ્ધિ થાય છે (લોકકત્) જેમ વ્યવહારમાં.

અર્થઃ--સ્વ શબ્દના ચાર અર્થ થાય છે (સ્વ) પોતે, પોતાનું, ધન અને જ્ઞાતિ. એમાંથી આ ઠેકાણે ખીજો અર્થ લેવો એજ યોગ્ય છે. પોતાનું એટલે ઇશ્વરને આધીન જે પ્રકૃતિ છે, તેને ઇશ્વર પોતાના સંબંધથી કાર્ય તરફ વળણવાળી કરે છે, તે જ ઇશ્વરનો પ્રકૃતિ ઉપર ઉપકાર છે, અને એ ઉપકારથી જ પ્રકૃતિ ઉપર ઇશ્વરનું અધિષ્ઠાન છે. લોકસુખક જેમ પોતાના સંબંધથી લોકમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ. અને તેથી મહદાદિ કાર્યો બને છે, એ જ ઇશ્વરનો પ્રકૃતિ ઉપર ઉપકાર છે. ઇશ્વર પ્રકૃતિ પાસેથી કોઇપણ પ્રકારના ફળની ઇચ્છા રાખતો નથી. ॥ ૩ ॥

જે ફળની ઇચ્છા રાખી અધિષ્ઠાતા થાય તો શો વાંધો ?

લોકવદિતરથા ॥ ૪ ॥

અન્યવિતપદાર્થઃ-- (હિતરથા) જે ફળની ઇચ્છા રાખી ઇશ્વર

પ્રકૃતિને કાર્યોન્મુખી કરે તો (લોકવત્) લૌકિક અધિષ્ઠાતા જેવો થાય.

અર્થ :—સંસારમાં જેમ અધિષ્ઠાતા કૃષ્ણની ઇચ્છા રાખી અમુક ઉપર અધિષ્ઠાન રાખે છે, તેથી તે સુખદુઃખના ભાગી છે તેમ જો, ઇશ્વર ફલેચ્છુ થઇ અધિષ્ઠાતા થાય તો તે પણ સુખદુઃખ વાળો થઇ જાય. પ્રજા રાજાને જ્યાં સુધી કર આપે છે, ત્યાં સુધીજ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે અને જો ન આપે તો તે રક્ષણ કરતો નથી, તે સુખદુઃખનો ભોક્તા છે, તથા લૌકિક અધિષ્ઠાતા જેમ અપૂર્ણ ઇચ્છવાળા હોય છે તેમ જો ઇશ્વરને ફલેચ્છુ માનીએ તો તેને પણ અપૂર્ણ ઇચ્છવાળો માનવો જોઈએ, અને ઇશ્વર તો પૂર્ણ કામ છે, માટે ઇશ્વર કૃષ્ણની ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય સર્વ સંસારનો અધિષ્ઠાતા છે. ॥ ૪ ॥

ત્યારે ઇશ્વરને કેવો માનવો.

પારિભાષિકો વા ॥ ૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ :— (પારિભાષિક :) પારિભાષિક (વા) જ.

અર્થ :—આ સૂત્રમાં વા નો અર્થ ઈવ એટલે ચોક્કસ કરવો મહાદેવ મટે પણ એજ અર્થ કર્યો છે. ઇશ્વરને પારિભાષિક જ માનવો જોઈએ, એટલે જે પોતાના સંબંધથી પ્રકૃતિને કાર્યકારિણી બનાવે છે; જે સર્વત્ર, સર્વશક્તિમાન અને સર્વ કર્તા છે તે જ ઇશ્વર છે, તથા યોગશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જે કલેશકર્મવિપાકાદિથી રહિત છે તે જ ઇશ્વર છે. લૌકિક ઇશ્વર જેવો નહિ. ॥ ૫ ॥

જો ઇશ્વરને અધિષ્ઠાતા માનશે તો તેને રાગવાન પણ માનવો પડશે કારણ કે રાગ શિવાય કોઈપણ અધિષ્ઠાતા હોતો નથી, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

ન રાગાદૃતે તત્સિદ્ધિઃ પ્રતિનિયતકારણત્વાત્ ॥ ૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ :— (રાગાત્) રાગથી જ (તત્સિદ્ધિ) અધિષ્ઠાનની સિદ્ધિ (ન) થતી નથી, કિન્તુ (પ્રતિનિયતકારણત્વાત્) રાગરૂપ કારણ (ક્રતે) સિવાય પણ અધિષ્ઠાનની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થ:—અધિષ્ઠાન પ્રત્યે જેમ રાગ કારણ છે તેમ અરાગ પણ કારણ છે, તેથી ઇશ્વરમાં રાગ ન હોવા છતાં અધિષ્ઠાન સિદ્ધ થઈ શકે છે. સંસારિક પુરુષો રાગથી અધિષ્ઠાન કરે છે, અને ઇશ્વર પૂર્ણકામ હોવાથી રાગ સિવાય સંસાર ઉપર અધિષ્ઠાન રાખે છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જનક આદિ જીવનમુક્ત રાજર્ષિઓને રાગ ન હોતો છતાં પણ તેઓનાં રાજ્ય ઉપર અધિષ્ઠાન અને પ્રવૃત્તિ હતાં. મહાભારત શાંતિપર્વ ૩૨૦-૨૫.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજી પણ કહે છે કે “ ન મે પાર્થાસ્તિ કર્ત્તવ્યં ત્રિષુલોકેષુ કિંચન । નાનવાસમવાસવ્યં વર્ત્તં યવચ્ચ કર્મણિ ॥ ગી. ૩-૨૨ હે અર્જુન, ત્રણે લોકમાં મારે કશું પણ કરવાનું નથી, કશું પણ મેળવવાનું નથી, છતાં પણ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છું.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસત્તત્ત્વિકીર્ણુ લોકર્સન્નહમ્ ॥ ગી. ૩-૨૫

“ જેમ અજ્ઞાની માણસો રાગવાન થઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ જ્ઞાની માણસ લોકસંગ્રહ કરવાના હેતુથી રાગરહિત થઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ” આ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રવૃત્તિ રાગથીજ થાય છે એવો કોઈ નિયમ નથી, માટે જગત્ ઉપર ઇશ્વરનું અધિષ્ઠાન રાગપ્રયુક્ત નથી. ॥ ૬ ॥

ઇશ્વરને રાગ માનવાથી દોષ બતાવે છે.

તદ્યોગેઽપિ ન નિત્યમુક્તઃ ॥ ૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અપિ) અને (તદ્યોગો) રાગનો સંબંધ માનીએ તો (નિત્યમુક્તઃ) નિત્યમુક્ત (ન) રહે નહિ.

“ગર્હાસમુચ્ચયપ્રદત્તશઙ્કાસંભાવનાસ્વપિ” અમરકોષ

અર્થ:—એ પ્રમાણથી અપિ તો અર્થ સમુચ્ચય થાય છે. માટે આ સૂત્રમાં અપિ તો અર્થ “અને” કર્યો છે.

જો ઇશ્વરમાં રાગ માનીએ તો તે નિત્ય મુક્ત રહી શકે નહિ. “ શુદ્ધમપાપવિદ્મ્ ” યજુ. ૪૦-૮ એ મંત્રમાં ઇશ્વરને સદા રાગાદિ દોષોથી રહિત માન્યો છે. ॥ ૭ ॥

(૧૪૦)

હવે જે શોકો ઇશ્વરને જગત્નું ઉપાદાન કારણ માને છે તેમના મતનું ખંડન કરે છે.

પ્રધાનશક્તિયોગાદેત્સજ્ઞાપત્તિઃ ॥ ૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચેત્) જે (પ્રધાનશક્તિયોગાત્) પ્રધાનમાં જે શક્તિ છે તેનો સંબંધ ઇશ્વરમાં માનીએ તો (સજ્ઞાપત્તિઃ) સંગ એટલે પરિણામરૂપ દોષ આવે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિમાં જે ઉપાદાન શક્તિ છે તે જે ઇશ્વરમાં માનીએ તો ઇશ્વર પરિણામી અને વિકારી થાય અને વિકારી થવાથી નિત્ય નહી રહે માટે ઇશ્વરમાં પ્રકૃતિશક્તિનો યોગ નથી. ॥ ૮ ॥

ઉપાદાન કારણ સિવાય ઇશ્વરમાં સર્વ ઐશ્વર્ય કેવી રીતે આવશે ?

ઉત્તરઃ—

સત્તામાત્રાદેત્ સર્વૈશ્વર્યમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચેત્) જે (સર્વૈશ્વર્યમ્) સર્વ ઐશ્વર્ય કહો તો તે (સત્તામાત્રાત્) કેવળ સત્તાથી.

અર્થઃ—જે કહો કે ઉપાદાન કારણ સિવાય ઇશ્વરમાં સર્વૈશ્વર્ય કેવી રીતે આવી શકે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, ઇશ્વર કેવળ પોતાની સત્તાથી જ સર્વૈશ્વર્યવાન છે. ઇશ્વરના સંબંધથી પ્રકૃતિ કાર્યોન્મુખી અને છે તેથી જ પ્રકૃતિ ઉપર ઇશ્વરની સત્તા અને સર્વૈશ્વર્ય છે. ॥ ૯ ॥

ઇશ્વરને ઉપાદાન કારણ માનવામાં કોઇપણ પ્રમાણ નથી, તે આ ત્રણ સૂત્રોથી બતાવે છે.

પ્રમાણાભાવાન્ન તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦ ॥,

અન્વિતપદાર્થઃ—(પ્રમાણામાવાત્) પ્રમાણ ન હોવાથી (તત્તિસિદ્ધિઃ) ઇશ્વરમાં જગત્ની ઉપાદાનતાની સિદ્ધિ (જ) થતી નથી.

અર્થઃ—ઇશ્વર પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી, જગત્ના ઉપાદાન કારણત્વનું ઇશ્વરમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. ॥ ૧૦ ॥

સમ્બન્ધાભાવાભાનુમાનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સમ્બન્ધાભાવાત્) વ્યાપ્તિરપ સંબંધ ન હોવાથી (અનુમાનમ્) અનુમાન (ન) નથી.

અર્થઃ—મહદાદિક કાર્યો અને ઇશ્વર એ બન્નેનો કાર્યકારણ ભાવરૂપ સંબંધ પ્રત્યક્ષ થતો નથી. માટે ઇશ્વરમાં ઉપાદાન કારણત્વનું અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. અગ્નિ અને ધૂમનો કાર્યકારણ ભાવરૂપ સંબંધ રસોડામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તેથી કોઈ ઠેકાણે એકલા ધૂમને જોઈ અગ્નિનું અનુમાન થઈ શકે છે તેમ પંચમહાભૂતોને જોઈ ઇશ્વરમાં ઉપાદાન કારણતાનું અનુમાન થઈ શકતું નથી. ॥ ૧૧ ॥

શ્રુતિરપિ પ્રધાનકાર્યત્વસ્ય ॥ ૧૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(શ્રુતિ) શ્રુતિ (અપિ) પણ (પ્રધાનકાર્યત્વસ્ય) પ્રધાનનું કાર્ય હોવાની છે.

અર્થઃ—ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં પણ પ્રધાનને જ ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણામ્ ।

વૃદ્ધોઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સરૂપાઃ ૪-૫ સ્વેતાશ્વર.

અનાદિ સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણયુક્ત પ્રકૃતિ જ જગત્તું ઉપાદાન કારણ છે. “ તદ્દેદં તર્હ્યવ્યાકૃતમાસીત્તન્નામરૂપાભ્યામેવ વ્યાક્રિયતે ” શ્રુ ૧-૪-૭ પ્રધાન પ્રથમ અવ્યાકૃત એટલે કાચબો જેમ અંગોને સંકેતીને રહે છે તેમ સર્વકાર્યોને પોતામાં સંકેતીને રહ્યું હતું, પછી નામ રૂપથી વ્યક્ત થયું. આ પ્રમાણેથી પ્રકૃતિ જ ઉપાદાન કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ અવિદ્યા પણ નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

નાવિદ્યાશક્તિયોગો નિઃસંકલ્પસ્ય ॥ ૧૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નિઃસંકલ્પસ્ય) અજ્ઞાન આદિથી રહિત બ્રહ્મને (અવિદ્યાશક્તિયોગઃ) અવિદ્યાનામક શક્તિનો સંબંધ (ન) નથી.

અર્થઃ—બ્રહ્મ અર્થાત્ પરમાત્મામાં અવિદ્યારૂપ શક્તિનો સંબંધ નથી. જ્ઞાનમય પરમાત્મામાં અવિદ્યા માનવી યોગ્ય નથી. “ અતર્હિમ-

(૧૪૨)

સ્તદાકારતાજ્ઞાનમ્ ” વસ્તુને અન્યથા જાણવી ” એ અવિદ્યા કહેવાય છે. અત્રિન્ત બ્રહ્મમાં ઉક્ત પ્રકારનું અજ્ઞાન માનવું એ યોગ્ય નથી. ॥ ૧૩ ॥
બીજો દોષ આપે છે.

તદ્યોગે તત્ત્વિદ્યાવન્યોડન્યાશ્રયત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તદ્યોગે) અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તો (તત્ત્વિદ્યૌ) સૃષ્ટિની સિદ્ધિ થઈ શકવાથી (અન્યોડન્યાશ્રયત્વમ્). અન્યોડન્યાશ્રય દોષ થાય છે.

અર્થઃ—જો બ્રહ્મમાં અવિદ્યા સિદ્ધ થાય તો સૃષ્ટિ થાય અને સૃષ્ટિ થયા પછી બ્રહ્મમાં અવિદ્યા માની શકાય. એ પ્રમાણે માનવાથી અન્યોડન્યાશ્રય દોષ આવે છે, માટે એમ માની શકાય નહિ. ॥ ૧૪ ॥

ન બીજાકુરવત્ સાદિસંસારશ્રુતેઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સાદિસંસારશ્રુતેઃ) સાદિ સંસારનું કથન હોવાથી (બીજાકુરવત્) બીજ અને અંકુરની માફક (ન) માની શકાય નહીં.

અર્થઃ—બીજ અને અંકુરની પેઠે અવિદ્યાથી સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિથી અવિદ્યા એ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી ચાલતું આવે છે, એમ માનીને પણ તમે અન્યોડન્યાશ્રય દોષ દૂર કરી શકશો નહીં, કારણ કે, તમારા મતમાં સૃષ્ટિનો આદિ છે જેમકે:—“યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાતાનિ” જેમાંથી બધાં જૂનો ઉત્પન્ન થાય છે, ઇત્યાદિ પ્રમાણે આપી તમે સૃષ્ટિની શરૂઆત બતાવો છો, તો પછી સૃષ્ટિ અનાદિ કેવી રીતે માની શકાય ? ॥ ૧૫ ॥
અન્ય દોષ આપે છે.

વિદ્યાતોડન્યત્વે બ્રહ્મબાધપ્રસજ્ઞઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વિદ્યાતઃ) વિદ્યાથી (અન્યત્વે) ભિન્ન વસ્તુ સ્વરૂપ માનવાથી (બ્રહ્મબાધપ્રસજ્ઞઃ) બ્રહ્મનો બાધ થવો જોઈએ

અર્થઃ—જો એમ કહો કે જે વિદ્યાથી ભિન્ન વસ્તુસ્વરૂપ હોય તે જ અવિદ્યા છે; તો તમે માનો છો કે જે વિદ્યાથી ભિન્ન હોવાથી તેનો

(૧૪૩)

પણ વિદ્યાથી નાશ થવો જોઈએ. “બ્રહ્મ વિદ્યાયા નાશ્યતે વિદ્યામિશ્રત્વાત્ અવિદ્યાવત્” બ્રહ્મ વિદ્યાથી નાશ પામે છે, વિદ્યાથી ભિન્ન હોવાથી, અવિદ્યા પેડે. એ પ્રમાણે અનુમાન વાક્યનો પણ પ્રયોગ થઈ શકે છે. ॥ ૧૬ ॥

અવાધે નૈષ્કલ્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અવાધે) જે અવિદ્યાનો નાશ ન માનો તો (નૈષ્કલ્યમ્) વિદ્યાની નિષ્ફળતા છે.

અર્થ:—જો વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ ન માનો તો વિદ્યા નકામી છે, કારણ કે અવિદ્યાનો નાશ કરવા માટે જ વિદ્યા મેળવાય છે, અને જો તે અવિદ્યાનો નાશ ન કરે તો વિદ્યા શા માટે મેળવવી ? ॥ ૧૭ ॥

વિદ્યાબાધ્યત્વે જગતોઽપ્યેવમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(વિદ્યાબાધ્યત્વે) જે વિદ્યાથી બાધ માનશે તો (જગત:) જગત્સ્વરૂપ પ્રપંચનું (અપિ) પણ (એવમ્) અવિદ્યાપણું થશે.

અર્થ:—જો વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ માનશે તો જગત્સ્વરૂપ જે પ્રપંચ છે, તેનો પણ તમે વિદ્યાથી બાધ માનો છો, તો જગત્સ્વરૂપ પ્રપંચ પણ અવિદ્યા જ થશે. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ:—જગત્સ્વરૂપે તો અમે અવિદ્યાસ્વરૂપ જ માનીએ છીએ તેમાં શો દોષ છે ? ઉત્તર.

તદ્રૂપત્વે સાદિત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તદ્રૂપત્વે) અવિદ્યા સ્વરૂપ જે પ્રપંચને માનશે તો (સાદિત્વમ્) તેનું સાદિત્વ માનવું પડશે.

અર્થ:—જો તમે જગત્સ્વરૂપ પ્રપંચને અવિદ્યાસ્વરૂપ માનશે તો જગત્ જોમ આદિવાળું છે તેમ અવિદ્યા પણ આદિવાળી થશે, અને અવિદ્યાને તો તમે અનાદિ માનો છો, એ કેવી રીતે બની શકે ? જગત્સ્વરૂપ પ્રપંચ અને અવિદ્યા તમારા મતમાં એક જ વસ્તુ થાય છે તો એક જ વસ્તુને સાદિ

(૧૪૪)

અને અનાદિ માનવી એ ઉન્નત પ્રલાપ સિવાય બીજું શું કહી શકાય ?
માટે બ્રહ્માં અવિદ્યોતો સંબધ માની શકાય નહીં. ॥ ૧૯ ॥

જે લોકો કર્મને નથી માનતા તેઓનો મત અયુક્ત છે, તે આ
સૂત્રથી ખતાવે છે. ધર્મનો અર્થ આ સૂત્રમાં કર્મ સમજવું.

ન ધર્માપલાપઃ પ્રકૃતિકાર્યવૈચિત્ર્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પ્રકૃતિકાર્યવૈચિત્ર્યાત્) પ્રકૃતિનાં કાર્યોની વિવિ-
ધતાથી (ધર્માપલાપઃ) ધર્મનો અપલાપ (ન) થઈ શકતો નથી.

અર્થઃ—પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં જે વિવિધતા છે તે કર્મને લઈ ને છે.
માટે કર્મ એટલે ધર્મનો અપલાપ થઈ શકતો નથી. કર્મને કેટલાક લોકો
ધર્મ અને અદૃષ્ટ પણ કહે છે. ॥ ૨૦ ॥

ધર્મ હોવામાં બીજું પ્રમાણ આપે છે.

શ્રુતિલિંગાદિભિસ્તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(શ્રુતિલિંગાદિભિઃ) શબ્દ અને અનુમાન પ્રમાણોથી
(તત્સિદ્ધિઃ) ધર્મની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—ધર્મ હોવામાં શબ્દ અને અનુમાન બે પ્રમાણ છે. આદિ-
પદથી પ્રત્યક્ષ પણ સમજવું. ધર્મનું પ્રત્યક્ષ તો કેવળ યોગીઓને જ
થાય છે.

ધર્મ હોવામાં શબ્દ પ્રમાણ “ પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ ।
બૃહદારણ્યક ૫-૨-૧૩ પુણ્ય કર્મથી મનુષ્ય પુણ્યવાન થાય છે.

અનુમાન પ્રમાણઃ—કાર્ય સહેતુકમ્, કાદાચિત્કત્વાત્, મોજન-
જન્યતૃપ્તિવત્ । કાર્ય હેતુવાળું છે, ઉત્પત્તિવાળું અને વિનાશી હોવાથી,
જે જે ઉત્પત્તિવાળું અને વિનાશી હોય તે તે સર્વ હેતુવાળું હોય છે,
જેમકે ભોજનથી થતી તૃપ્તિ આ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ
તૃપ્તિનું કારણ ભોજન છે તેમ સાંસારિક સર્વ કાર્યોનું કારણ ધર્મ જ
છે. કોઈ જન્મથી સુખી હોય છે, કોઈ દુઃખી હોય છે આ બધાનું કારણ
ધર્મ જ છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ બ્રહ્મામાં પણ જીવોનાં અદૃષ્ટ જ કારણ
છે. ॥ ૨૧ ॥

કાચ પ્રત્યે કારણ કેટલાં માનવાં? ધર્મને પણ કારણ બતાવો છો, ધર્મને પણ કારણ બતાવો છો, તો શું તેમની અમુક સંખ્યા છે કે નહીં? ઉત્તર

ન નિયમઃ પ્રમાણાન્તરાવકાશાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પ્રમાણાન્તરાવકાશાત્) ખીળ પ્રમાણોનો અવકાશ હોવાથી (નિયમઃ) નિયમ (ન) નથી.

અર્થઃ—કાર્ય પ્રત્યે ઉપાદાન કારણ તો એકજ હોય છે, પણ નિમિત્ત કારણ અને સહકારી કારણોનો નિયમ હોતો નથી જેમ ઘડો બનાવવામાં ઉપાદાન કારણ માટી એકજ છે પણ નિમિત્ત કારણ તો કુંભાર, ચાકડો દંડ આદિ અનેક છે, કાળ આકાશ આદિ સહકારી કારણો પણ અનેક છે. ॥ ૨૨ ॥
જે યુક્તિ ધર્મ માનવામાં છે તેજ અધર્મ માનવામાં બતાવે છે.

ઉભયત્રાપ્યેવમ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઉભયત્ર) બન્નેમાં (અપિ) પણ (एवम्) એ પ્રમાણ છે.

અર્થઃ—જેમ ધર્મમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન હોવાથી તેનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી તેમ અધર્મમાં પણ લૌકિક પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી, અધર્મમાં પણ અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણ છે. ॥ ૨૩ ॥

ધર્મ અને અધર્મ બન્ને જુદાજ સામાટે માનવા એકજ કેમ ન માનવા? ઉત્તર

અર્થાત્સિદ્ધિશ્ચેત્સમાનમુભયોઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અર્થાત્) એકને માનવાથી ખીળની (ચેત્) જો (સિદ્ધિઃ) સિદ્ધિ થતી હોય તો (ઉભયોઃ) બન્નેમાં (સમાનમ્) સમાનતા.

અર્થઃ—ધર્મનો અભાવરૂપજ અધર્મ છે, એમ માનવાથી અધર્મની પણ સિદ્ધિ થઈ જશે, એટલે જો ધર્મ ન હોય તે અધર્મ તેનો ઉત્તર એ છે કે ત્યારે અધર્મનો અભાવજ ધર્મ માનીએ, ધર્મ અભય સામાટે

માનવો જોઈએ? માટે એમ માની શકાય નહીં. ધર્મ અને અધર્મ બન્ને જુદીજ વસ્તુઓ છે. એકને માનવાથી બન્નેની સિધ્ધિ થઈ શકે નહીં ॥ ૨૪ ॥

ધર્મ અને અધર્મ આદિ ધર્મો પુરૂષના માનવા કે અંતઃકરણનાં? જે પુરૂષના માનીએ તો તેને પરિણામી માનવો જોઈએ એ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

અન્તઃકરણધર્મત્વં ધર્માદીનામ્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ધર્માદીનામ્) ધર્મ આદિ (અન્તઃકરણધર્મત્વમ્) અંતઃકરણના ધર્મો છે.

અર્થઃ—ધર્મ, અધર્મ, સુખ દુઃખ આદિ બુદ્ધિના ધર્મો છે, પુરૂષના નહીં પુરૂષમાં તો માત્ર તેનો ભોગ છે. એ વાત ચિદવસ્તાનો મોગઃ ૧-૧૦૪ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે ॥ ૨૫ ॥

ત્યારે શું આત્મામાં સુખ દુઃખનો ખીલકુલ આભાસ પણ થતો નથી? ઉત્તર

ગુણાદીનાં ચ નાત્યન્તવાધઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ગુણાદીનામ્) સત્ત્વ આદિ ગુણો તથા તેમના ધર્મોનો (અત્યન્તવાધઃ) અત્યંત વાધ (ન ચ) નથીજ

અર્થઃ—સુખ દુઃખ આદિનો આત્મામાં અત્યંત અભાવ નથી, બુદ્ધિનો સંબંધ આત્મા સાથે છે, તેથી બુદ્ધિના જે સુખ દુઃખ આદિ ધર્મો છે તેનો આભાસ આત્મામાં પણ થાય છે. આત્મામાં સાક્ષાત્સુખ દુઃખ આદિ ધર્મોની ઉત્પત્તિ નથી. રફટિક પાસે જે લાલ પુષ્પ રાખ્યું હોય તો રફટિક પણ લાલ દેખાય છે, પણ ખરી રીતે જેતાં લાલ ગુણુ રફટિકનો નથી, પણ રફટિકની સાથે સંબંધ રાખનાર જે લાલ ફુલ છે, તેનો છે, તેવીજ રીતે આત્મા સાથે સંબંધ રાખનારી બુદ્ધિના ધર્મો આત્મામાં ભાસે છે, માટે સુખ દુઃખ આદિ ગુણોનો આત્મામાં આભાસ પણ નથી એમ કહી શકાય નહિ, અર્થાત્ ગુણોનો આત્મામાં અત્યંત અભાવ નથી ॥ ૨૬ ॥

સુખ દુઃખનો અભાવરૂપ નથી પણ એક અતિરિક્ત પદાર્થ છે, માટે સુખની સિદ્ધિ કરે છે.

પञ्चावयवयोगાત્ સુખસંવિત્તિઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પञ्चाવયવયોગાત્) પાંચ અવયવોના સંબંધમાં (સુખસંવિત્તિઃ) સુખના અન્વયનો નિશ્ચય થાય છે.

અર્થઃ—કોઈપણ પદાર્થ સમજવાને તથા સમજાવવાને પાંચ અવયવ વાક્ય ઉપયોગી છે. તે પાંચ અવયવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન. સાધ્યવાળા સ્થાનનો નિર્દેશ કરનાર જે વાક્ય તે પ્રતિજ્ઞા, કારણ વાક્ય પાંચમી વિભક્તિવાળું જે વાક્ય તે હેતુ, વ્યાપ્તિ ખતાવનાર જે વાક્ય તે ઉદાહરણ, વ્યાપ્તિવાળા હેતુને ખતાવનાર જે વાક્ય તે ઉપનય, હેતુ અને સાધ્યયુક્ત સ્થાનનો નિર્દેશ કરનાર જે વાક્ય તે નિગમન.

પર્વત અગ્નિવાળો છે, (પ્રતિજ્ઞા) ધૂમવાળો હોવાથી, (હેતુ.) જે જે ધૂમવાળું સ્થાન હોય તે તે અગ્નિવાળું હોય, જેમકે રસોડું, (ઉદાહરણ) અગ્નિ નિરૂપિત વ્યાપ્તિ યુક્ત ધૂમવાળું આ સ્થાન છે, (ઉપનય) તેથી આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, (નિગમન) આ પ્રકારનાં પાંચ વાક્યોને અવયવ વાક્યો કહે છે અને તે અનુમાન કરવામાં ઉપયોગી છે સુખનું અનુમાન ઉક્ત પાંચ વાક્યોથી થાય છે. જેમકે સુખં સત્, અર્થક્રિયાકારિત્વાત્, યત્ યત્ અર્થક્રિયા કારિ તત્ તત્ સત્, તથાચ સુખમ્. તસ્માત્ સુખમ્ સત્ સુખ સત્ય છે, અર્થક્રિયાકારી હોવાથી, જે જે અર્થક્રિયા કરી હોય તે તે સત્ હોય છે, જેમકે ઘટ, તથા સુખ પણ અર્થક્રિયાકારી છે માટે સુખ પણ સત્ય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે સુખ અભાવરૂપ નથી પણ એક અતિરિક્ત પદાર્થ છે. ॥ ૨૭ ॥

એ પદાર્થોને એક સાથે એકજ વખત જોવાથી તે એની વ્યાપ્તિ બાંધી શકાતી નથી તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

ન સકૃદ્ ગ્રહણાત્ સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સકૃત્) એક વખત (ગ્રહણાત્) જોવાથી (સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ) વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થતી (ન) નથી.

અર્થ:—એ પદાર્થોને એક વખત એકસાથે જોવાથી તેમની વ્યપ્તિ બધામ નહીં કોઇ વખત દેવદત્તના ધર ઉપર કાગડાને એટલે જોઇ એવું અનુમાન બાંધી શકાય નહીં કે જે જે ધર ઉપર કાગડો બેઠો હોય તે તે દેવદત્તનુંજ ધર હોવું જોઇએ. ॥ ૨૮ ॥

હવે વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

નિયતધર્મસાહિત્યમ્ભયોરેકતરસ્ય વા વ્યાપ્તિઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ઉમયોઃ) સાધ્ય અને સાધનનો (નિયત ધર્મસાહિત્યમ્) નિશ્ચિત સહચાર (વ્યાપ્તિઃ) વ્યાપ્તિ છે અને તે (ઉમયોઃ) બન્નેનો (વા) અથવા (એકતરસ્ય) એકનો છે.

અર્થ:—એ પદાર્થનો અવ્યભિચરિત જે સંબંધ છે તેને વ્યાપ્તિ કહે છે. ધૂમ અગ્નિ સિવાય કદિપણ થઇ શકતો નથી માટે ધૂમનો અગ્નિ સાથે અવ્યભિચરિત સંબંધ છે. એ વ્યાપ્તિ કોઇ ઠેકાણે સાધ્ય અને સાધન બન્નેમાં રહે છે અને કોઇ ઠેકાણે માત્ર સાધનમાંજ રહે છે. પૃથિવી ગન્ધગત્વાત્ આ ઠેકાણે બન્નેમાં વ્યાપ્તિ છે. ગિરિર્વદ્ધિમાન્ ધૂમાત્ એ ઠેકાણે માત્ર ધૂમમાં જ વ્યાપ્તિ છે. જ્યારે બન્નેમાં વ્યાપ્તિ હોય છે ત્યારે સમવ્યાપ્તિ કહેવાય છે, અને જ્યારે એકમાં વ્યાપ્તિ હોય છે ત્યારે વિષમવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. ॥ ૨૯ ॥

વ્યાપ્તિમાં પદાર્થાન્તરત્વનો નિષેધ કરે છે.

ન તત્ત્વાન્તરં વસ્તુકલ્પનાપસક્તેઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તત્ત્વાન્તરમ્) અવ્યભિચરિત સંબંધથી અતિરિક્ત વ્યાપ્તિ (ન) નથી (વસ્તુકલ્પનાપસક્તેઃ) વસ્તુની કલ્પના કરવાથી

અર્થ:—અવ્યભિચરિત સંબંધ રૂપ જે વ્યાપ્તિ છે, તે સાધ્ય અને સાધનથી અતિરિક્ત નથી. જે વસ્તુઓ પ્રમાણસિદ્ધ છે તેમનાથીજ અર્થ સિદ્ધ થાય છે તો પછી તેમનાથી અતિરિક્ત માનવાની શી જરૂર છે ? ॥ ૩૦ ॥

હવે શ્રીજી આચાર્યોનો મત કહે છે.

નિજશક્ત્યુદ્ભવમિત્યાચાર્યઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નિજશક્ત્યુદ્ભવમ્) પોતાની શક્તિની પ્રકટતા (હિતિ) એમ (આચાર્યાઃ) આચાર્યોનું માનવું છે.

અર્થઃ—કેટલાક આચાર્યો વ્યાપ્તિને વસ્તુની સ્વભાવિક શક્તિ માને છે અને તે શક્તિ સાધ્ય અને સાધનને સાથે જોવાથી પ્રકટ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥
પંચશિષ્ય આચાર્યનો મત બતાવે છે.

આધેયશક્તિયોગ ઇતિ પञ्चशिखः ॥ ૩૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(આધેયશક્તિયોગઃ) આધેયની શક્તિનેજ વ્યાપ્તિ (હિતિ પञ्ચशिखः) પંચશિષ્ય આચાર્ય માને છે.

અર્થઃ—પંચશિષ્ય આચાર્ય વ્યાપ્તિનો જે આધાર છે તે આધારની આધરતાનેજ વ્યાપ્તિ કહે છે. ॥ ૩૨ ॥

ન સ્વરૂપશક્તિર્નિયમઃ પુનર્વાદપ્રસક્તેઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સ્વરૂપશક્તિઃ) સ્વરૂપ શક્તિ (નિયમઃ) વ્યાપ્તિ (ન) નહીં, (પુનર્વાદપ્રસક્તેઃ) પુનરુક્તિ દોષ આવવાથી.

અર્થઃ—પદાર્થનું જે સ્વરૂપ છે તેજ વ્યાપ્તિ નથી, અર્થાત અગ્નિ નિરૂપિત ધૂમમાં જે વ્યાપ્તિ છે તે ધૂમસ્વરૂપ નથી, જે ધૂમ સ્વરૂપ માનીએ તો પુનરુક્તિ દોષ આવે, જેમકે ધૂમ વ્યાપ્ય છે. એ પ્રયોગમાં ધૂમ વ્યાપ્યથી પુનરુક્ત થાય છે કારણ કે જે અર્થ ધૂમથી સમજાય છે તેજ અર્થ વ્યાપ્યથી સમજાય છે, માટે પુનરુક્તિ દોષ દૂર કરવા માટે વ્યાપ્તિને વ્યાપ્ય સ્વરૂપથી અતિરિક્ત માનવી જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

વિશેષણાનર્થક્યપ્રસક્તેઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—જે વ્યાપ્તિને વ્યાપ્ય સ્વરૂપ માનીએ તો વ્યાપ્યને વિશેષણ આપી શકાય નહીં, કારણ કે પુનરુક્તિ દોષ આવે છે. ઉદાહરણ ઉપરના સૂત્રમાં બતાવી આપ્યું છે.

પલ્લવાદિષ્વનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૫ ॥

(ચ) અને (પલ્લવાદિષુ) પાંદડાં આદિમાં (અનુપપત્તેઃ) અસિદ્ધિ થવાથી

અર્થ:—ઝાડ સાથે લાગેલાં પાંદડાંને જોઇ વૃક્ષતું અનુમાન થવાથી પાંદડાંમાં વૃક્ષનિરૂપિત વ્યાપ્ય જે પાંદડાં છે, તેમનામાં રહેલી વ્યાપ્તિ જે વ્યાપ્ય સ્વરૂપ એટલે પાંદડાં સ્વરૂપ હોય તો, રસ્તામાં પડેલાં પાંદડાથી પણ વૃક્ષતું અનુમાન થવું જોઇએ, પણ એ પાંદડાથી વૃક્ષતું અનુમાન થવું નથી માટે વ્યાપ્તિ વ્યાપ્યસ્વરૂપ નથી. જે આધેયશક્તિને વ્યાપ્તિ માનીએ તો ઉક્તદોષ આવતો નથી કારણ કે રસ્તામાં પડેલાં પાંદડાં વૃક્ષનાં આધેય ન હોવાથી તેમાં વ્યાપ્તિ નથી અને તેથી અનુમાન થવું નથી, માટે વ્યાપ્યથી વ્યાપ્તિને અતિરિક્ત માનવી જોઇએ. ॥ ૧૩૫ ॥

આધેયશક્તિસિદ્ધૌ નિજશક્તિયોગઃ સમાનન્યાયાત્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વિત પદાર્થ:—(આધેયશક્તિસિદ્ધૌ) આધેય શક્તિ વ્યાપ્તિરૂપે સિદ્ધ થવાથી (નિજશક્તિયોગઃ) નિજ શક્તિ સ્વરૂપ વ્યાપ્તિ પણ સિદ્ધ થાય છે. (સમાનન્યાયાત્) બંનેમાં સમાનયુક્તિ હોવાથી

અર્થ:—આધેયશક્તિ અને નિજશક્તિ બંનેનો એકજ અર્થ છે, માટે આધેય શક્તિરૂપ વ્યાપ્તિ થવાથી નિજ શક્તિરૂપ વ્યાપ્તિ પણ સિદ્ધ થાય છે. આધેય શક્તિરૂપ વ્યાપ્તિ માનવામાં આવેછે, તેજ યુક્તિએ નિજ-શક્તિરૂપ વ્યાપ્તિ માનવામાં છે, માટે બંનેમાં એક સરખોજ ન્યાય છે. ॥ ૩૬ ॥

હવે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો વિચાર કરે છે.

વાચ્યવાચકભાવઃ સમ્બન્ધઃ શબ્દાર્થયોઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(શબ્દાર્થયોઃ) શબ્દ અને અર્થનો (વાચ્યવાચકભાવઃ) વાચ્યવાચકભાવ (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે.

અર્થ:—શબ્દ અને અર્થનો વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે. શબ્દ વાચક છે અને અર્થ વાચ્ય છે. શબ્દમાં વાચકતા શક્તિ અને અર્થમાં વાચ્યતા શક્તિ છે, એ શક્તિજ બંનેનો સંબંધ છે. અમુક શબ્દનો

અમુકજ અર્થ છે એવા જ્ઞાનથી અર્થનું રમરણ થાય છે. જે માય શબ્દનો અર્થ અમુક પશુ છે, એવું જ્ઞાન પ્રથમ ન હોયતો ગાય શબ્દથી ગાયરૂપ અર્થનું જ્ઞાન થાય નહીં. શબ્દ અને અર્થનો જે સંબંધ છે તે સંયોગ કે તાદાત્મ્ય નથી, પણ વાચકતા કે વાચ્યતા રૂપજ છે. ॥ ૩૭ ॥
હવે સંબંધ જ્ઞાનનો ઉપાય બતાવે છે.

ત્રિભિઃ સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ--(ત્રિભિઃ) ત્રણ ઉપયોગથી (સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ) સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થ.—આપ્ત પુરૂષના વાક્યથી, વિદ્વાન્ પુરૂષોના વ્યવહારથી અને પ્રસિધ્ધપદના સામાનાધિકરણથી શબ્દ અને અર્થના સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે. યથાર્થજ્ઞાનીને આપ્ત કહે છે, તેના ઉપદેશથી શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, જેને ગાય શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન નથી તે માણસ ગાય શબ્દના અર્થને જાણનાર માણસોના વ્યવહારથી જાણી શકે છે કે અમુક અર્થનું નામ ગાય છે. “કમળમાં મધુકર રસ ચુસે છે” આ ઉદાહરણમાં કમળ સાથે મધુકરનો સંબંધ હોવાથી મધુકરનો અર્થ ભ્રમર થાય છે એવું જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે ભ્રમર સિવાય કમળનો રસ ખીજો કોણ ચુસી શકે? ॥ ૩૮ ॥

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે, વિદ્વાન્ પુરૂષોના વ્યવહારથી જે શક્તિ જ્ઞાન થાય છે તે તો ક્રિયાવિશિષ્ટજ અર્થમાં થાય છે. તેઓના મતનું ખાંડન કરે છે.

ન કાર્યે નિયમ ઉભયથા દર્શનાત્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ--(ઉભયર્થદર્શનાત્) કાર્ય અને અકાર્ય બન્નેમાં શક્તિજ્ઞાન થવાથી (કાર્યે) કાર્યમાંજ એટલે ક્રિયાવિશિષ્ટમાંજ શક્તિ છે એવો (નિયમઃ) નિયમ (ન) નથી

અર્થઃ—ગાય લાવ, ગાય લઇજા. ઇત્યાદિ વ્યવહારથી જે શક્તિ જ્ઞાન થાય છે, તે શક્તિ લાવવારૂપ ક્રિયાવિશિષ્ટજ ગાયમાં થાય છે એવો

ક્રાંતિ નિયમ નથી. કિયારહિત ગાયમાં પણ શક્તિજ્ઞાન થાય છે, મારે વિદ્વાન પુરુષોના વ્યવહારથી જે શક્તિજ્ઞાન થાય છે તે શક્તિ કાર્યમાં અને અકાર્યમાં પણ છે સંક્ષેપ શારીરક બાળ્યમાં સર્વજ્ઞાતમુનિ પણ લખે છે કે

તસ્માદસંગતમિદં યદુશન્તિ કેચિન્ ।
 કાર્યાન્વિતાર્થવિષયૈવ તુ શબ્દશક્તિઃ ॥
 તન્ન પ્રયોગમભિચોક્ત્ય તથા પ્રતીતિઃ ।
 કલ્પ્યેતિ ઘર્ષિતનિજેષ્ટવિઘાતદ્વેતાઃ ॥ ૧-૩૫૬

બાવાર્થ ઉપર બતાવ્યો છે. ॥ ૩૯ ॥

હવે વૈદિક શબ્દશક્તિના જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવે છે.

લોકે વ્યુત્પન્નસ્ય વેદાર્થપ્રતીતિઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્વિતપદ્યર્થઃ—(લોકે) લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં (વ્યુત્પન્નસ્ય) વ્યુત્પન્ન પુરુષને (વેદાર્થપ્રતીતિઃ) વેદ્યર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થઃ—લૌકિક સંસ્કૃત શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જેને સારી રીતે આવડે છે, તથા જેણે શબ્દ શક્તિનું જ્ઞાન ઉત્તમ રીતે મેળવ્યું છે તેને વેદના અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. લૌકિક સંસ્કૃત શબ્દોની તથા વૈદિક સંસ્કૃત શબ્દોની શક્તિ એકજ પ્રકારની છે. શબ્દ શક્તિ બાણુવાના જે ઉપાયો લૌકિક ભાષામાં છે તેજ ઉપાયો વૈદિક ભાષામાં છે. ॥ ૪૦ ॥

હવે ઉક્ત સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષકારની શંકા બતાવે છે.

ન ત્રિભિરપૌરુષેયત્વાદ્વેદસ્ય તદર્થસ્યાતીન્દ્રિયત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

(ત્રિભિઃ) આપ્ત પુરુષના વાક્યથી, વિદ્વાન પુરુષોના વ્યવહારથી અને પ્રસિદ્ધપદના સામાનાધિકરણથી (ન) વૈદિક શબ્દોની શક્તિનું જ્ઞાન થતું નથી. (વેદસ્ય) વેદ (અપૌરુષેયત્વાત્) અપૌરુષેય હોવાથી અને (તદર્થસ્ય) તેના અર્થો (અતીન્દ્રિયત્વાત્) અતીન્દ્રિય હોવાથી.

અર્થ:—સૂત્ર ૩૮ માં બતાવેલા શક્તિજ્ઞાનના ત્રણ ઉપાયોથી વૈદિક શબ્દોની શક્તિ બળથી શકાતી નથી, કારણ કે વેદ અપૌરુષેય હોવાથી તે આપત પુરુષનો ઉપદેશ હોય શકે નહિ, અને વેદના અર્થો અતીન્દ્રિય હોવાથી તેમાં વિદ્વાનોનો બ્યવહાર અને પ્રસિદ્ધ પદ્ધતું સામાનાધિકરણ પણ સંભવી શકે નહીં; માટે લોકવ્યુત્પન્ન પુરુષને વેદના અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એ કથન અસંગત છે. ॥ ૪૧ ॥

હવે ઉક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે. વેદના બધા અર્થો અતીન્દ્રિય છે એ મતનું પ્રથમ ખંડન કરે છે.

ન, યજ્ઞાદેઃ સ્વરૂપતો ધર્મત્વં વૈશિષ્ટ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ન) ઉક્ત શંકા ઠીક નથી, (યજ્ઞાદેઃ) યજ્ઞ આદિ (સ્વરૂપતઃ) સ્વરૂપે જ (ધર્મત્વમ્) ધર્મ છે (વૈશિષ્ટ્યાત્) પ્રકૃષ્ટ ફળદાયક હોવાથી.

અર્થ:—વેદના સર્વ અર્થો અતીન્દ્રિય હોવાથી શક્તિજ્ઞાન થઈ શકતું નથી એ જે શંકા કરી તે ઠીક નથી કારણ કે, વેદપ્રતિપાદિત યજ્ઞ યાગ આદિ પ્રત્યક્ષ છે અને યજ્ઞ યાગ આદિ પોતે જ ધર્મ છે. યજ્ઞજન્ય અતીન્દ્રિય અપૂર્વનામક કોઈ પદાર્થ નથી, માટે યજ્ઞ યાગાદિ જ ધર્મ હોવાથી ધર્મ અતીન્દ્રિય નથી. ॥ ૪૨ ॥

હવે બીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

નિજશક્તિર્વ્યુત્પત્ત્યા વ્યવચ્છિદ્યતે ॥ ૪૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નિજશક્તિઃ) સ્વાભાવિક શક્તિ (વ્યુત્પત્ત્યા) વ્યુત્પત્તિથી (વ્યવચ્છિદ્યતે) સમજાવી શકાય છે.

અર્થ:—વેદ અપૌરુષેય હોવા છતાં પણ વૈદિક શબ્દોની જે સ્વાભાવિક ઓટસે નિત્ય શક્તિ છે તેને ઋષિ મહર્ષિઓ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા શિષ્યોને સમજાવી શકે છે, માટે વેદને કોઈ પુરુષ વિશેષનો ઉપદેશ માનવાનો જરૂર નથી. ॥ ૪૩ ॥

(૧૫૪)

વેદના બધા અર્થો બંને અતીન્દ્રિય ન હોય પણ જે જે અતીન્દ્રિય અર્થો છે તેમાં શક્તિમંદ કેવી રીતે થશે ?

યોગ્યાયોગ્યેષુ પ્રતીતિજનકત્વાત્ તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(યોગ્યાયોગ્યેષુ) પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ પદાર્થોમાં (પ્રતીતિજનકત્વાત્) પદનિષ્ઠ પ્રતીતિજનકત્વ રૂપ સામાન્ય ધર્મથી (તત્સિદ્ધિઃ) શક્તિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઇ શકે છે.

અર્થઃ—જેટલાં પદો છે તે બધાં અર્થજ્ઞાનનાં ઉત્પાદક હોય છે, માટે પદોમાં (શબ્દોમાં) પ્રતીતિજનકત્વ રૂપ સામાન્ય ધર્મ છે, તેથી સામાન્ય ધર્મરૂપે સર્વ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ અર્થોનો બોધ વૈદિક પદોથી થઇ શકે છે. જે અર્થો અતીન્દ્રિય છે તેમનું અનુમાનદ્વારા તથા યોગજ ધર્મદ્વારા વિશેષરૂપે પણ શક્તિજ્ઞાન થઇ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમકે આત્મા. આત્મા એ પદ અમુક અર્થનું અવશ્ય વાચક છે, પછી પરાર્થ-ત્વાદિ અનુમાનથી આત્માનો અર્થ ચેતન છે એમ નિર્ણય કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આત્મા શબ્દનો ખાસ વિશેષ અર્થમાં શક્તિમંદ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

હવે જે લોકો એમ માને છે કે વેદ કદિપણ ઉત્પન્ન થયા નથી, તેથી નિત્ય છે તેઓના મતનું ખંડન કરે છે.

ન નિત્યત્વં વેદાનાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(કાર્યત્વશ્રુતેઃ) કાર્ય હોવાથી (વેદાનામ્) વેદોની (નિત્યત્વમ્) નિત્યતા (ન) નથી.

અર્થઃ—“તસ્માદ્વક્તાત્સર્વહુતક્રત્ત્વઃ સામાનિ જહિરે યજ્ઞઃ” ૩૧-૧ “એ પરમાત્માથી ઋગાદિ ચારે વેદો ઉત્પન્ન થયા.” ઇત્યાદિ મંત્રોથી રૂપરૂઢ જણાય છે કે વેદોની ઉત્પત્તિ છે. જેની ઉત્પત્તિ હોય છે તે નિત્ય હોય શકે નહિ માટે વેદ કાર્ય છે. ॥ ૪૫ ॥

(૧૫૫)

હવે વેદ પૌરુષ્ય કેમ નથી, તેનો વિચાર કરે છે.

ન પૌરુષેયત્વં તત્કર્તુઃ પુરુષસ્યાભાવાત્ ॥ ૪૬ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(તત્કર્તુઃ) વેદનો રચનાર (પુરુષસ્ય) કોઈ જીવાત્મા (અભાવાત્) ન હોવાથી (પૌરુષેયત્વમ્) પૌરુષેય (ન) નથી.

અર્થઃ—વેદોનો રચનાર કોઈ જીવાત્મા ન હોવાથી તે પૌરુષેય એટલે પુરુષના રચેલા નથી. વેદોમાં પ્રકૃતિ, આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું વર્ણન આવે છે, તેનું જ્ઞાન અલ્પજ્ઞ જીવાત્મામાં ન હોવાથી કોઈ પણ જીવાત્મા વેદનો રચનાર નથી ॥ ૪૬ ॥

બીજો હેતુ આપે છે.

મુક્તામુક્તયોરયોગ્યત્વાત્ ॥ ૪૭ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(મુક્તામુક્તયોઃ) મુક્ત અને બદ્ધમાં (અયોગ્યત્વાત્) અયોગ્યતા હોવાથી.

અર્થઃ—મુક્ત જીવમાં અને બદ્ધ જીવમાં વેદ બતાવવાની યોગ્યતા ન હોવાથી બદ્ધ કે મુક્ત જીવ વેદનો રચનાર થઈ શકે નહીં. ભાવાર્થ એ છે કે જીવાત્મા બદ્ધ છે તે અજ્ઞાની હોવાથી વેદ કેવી રીતે બતાવી શકે ? અને મુક્ત જીવાત્મા શરીર રહિત હોવાથી વેદનો રચનાર કેવી રીતે થઈ શકે ? વળી બીજી શંકા એ છે કે વિવેકજ્ઞાનથી મુક્ત થવાય છે અને તે વિવેકજ્ઞાન વેદમાંથી મેળવાય છે. વેદની ઉત્પત્તિમાં મુક્તાત્મા કારણ, મુક્ત થવામાં વિવેકજ્ઞાન કારણ અને વિવેકજ્ઞાન થવામાં વેદ કારણ; એ પ્રમાણે ચક્રક નામનો દોષ આવે છે; માટે વેદ પૌરુષેય નથી. ॥ ૪૭ ॥

હવે વેદ નિત્ય છે કે અનિત્ય તેની ઉપર વિચાર કરે છે.

નાપૌરુષેયત્વાભિત્યત્વમકુરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

અનિવતપદાર્થઃ—(અપૌરુષેયત્વાત્) પૌરુષેય ન હોવાથી (નિત્યત્વમ્) નિત્યતા (ન) સિદ્ધ થતી નથી (અકુરાદિવત્) અકુરાદિ પેઠે.

અર્થ:—જેમ અંકુરો પુરુષનિર્મિત ન હોવા છતાં નિત્ય ફરતાં નથી, તેમ વેદો અપૌરુષેય હોવા છતાં નિત્ય ફરતા નથી. આજ અધ્યાયના ૪-૫ સૂત્રમાં વેદની ઉત્પત્તિ બતાવી છે. વેદનો રચનાર કોઈ જીવાત્મા ન હોવા છતાં સર્વાંગ અને સર્વ કર્તા ઇશ્વરે વેદો બનાવ્યા છે. જીવાત્માની અપેક્ષાએ વેદને અપૌરુષેય કહ્યા છે. પ્રત્યેક સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં વેદ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે વેદ અનિત્ય છે પણ પ્રવાહરૂપે તો તે નિત્ય છે. સાંખ્ય મતમાં કોઈપણ વસ્તુનો અત્યન્ત નાશ થતોજ નથી માત્ર આવિર્ભાવ તિરોભાવ જ થયા કરેછે માટે વેદના પણ આવિર્ભાવ તિરોભાવ થયા કરેછે. ॥ ૪૮ ॥

જેમ વેદનો કર્તા કોઈ જીવાત્મા નથી તેમ અંકુરાદિનો કર્તા પણ કોઈ જીવાત્મા નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તેષામપિ તદ્યોગે દૃષ્ટબાધાદિપ્રસક્તિઃ ॥ ૪૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તેષામ્) અંકુરાદિને (અપિ) પણ (તદ્યોગે) મનુષ્યકર્તૃકત્વનો સંબંધ માનવામાં આવે તો (દૃષ્ટબાધાદિપ્રસક્તિઃ) દૃષ્ટબાધ આદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થશે.

અર્થ:—અંકુરાદિમાં મનુષ્યકર્તૃકત્વનો સાક્ષાત્ બાધ છે, કારણ કે તેમનો કર્તા કોઈપણ મનુષ્ય જોવામાં આવતો નથી. જો મનુષ્ય કર્તા હોય તો તે શરીરી હોવાથી દૃષ્ટિગોચર થવો જોઈએ, પણ થતો નથી માટે અંકુરાદિ અમનુષ્યકર્તૃક છે. ॥ ૪૯ ॥

હવે પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વ બંધુવાનો પ્રકાર બતાવે છે.

યસ્મિન્નદૃષ્ટેઽપિ કૃતબુદ્ધિરુપજાયતે તત્પૌરુષેયમ્ ॥ ૫૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(યસ્મિન્) જે (અદૃષ્ટે) અદૃષ્ટમાં (અપિ) પણ (કૃતબુદ્ધિઃ) કાર્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય (તત્) તે (પૌરુષેયમ્) પૌરુષેય બંધુવું.

અર્થ:—કર્તા અદૃષ્ટ હોય છતાં પણ કોઈ અન્ય જોવાથી એમ માલુમ પડે કે આનો રચનાર કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષ અવશ્ય છે તો, તેને

(૧૫૭)

પૌરુષેય જાણવો. મહાભારત રામાયણ આદિ જોવાથી એમ નિઃસંદેહ પ્રતીતિ થાયછે કે આનો રચનાર કોઈ બુદ્ધિમાન માણસ છે માટે તે પૌરુષેય છે. વેદ જોવાથી એવી પ્રતીતિ થતી નથી કે આનો રચનાર કોઈ પુરુષ છે માટે તે અપૌરુષેય છે, કારણ કે વેદ પ્રતિપાદિત અતીન્દ્રિય વિષયોનું યથાર્થજ્ઞાન મનુષ્યમાં સંભવી શકે નહિ ॥ ૫૦ ॥

હવે વેદના સ્વતઃપ્રામાણ્યનો વિચાર કરે છે.

નિજશક્ત્યભિવ્યક્તેઃ સ્વતઃ પ્રામાણ્યમ્ ॥ ૫૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નિજશક્ત્યભિવ્યક્તેઃ) પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિની અભિવ્યક્તિથી (સ્વતઃ પ્રામાણ્યમ્) વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે.

અર્થઃ—વેદની જ્ઞાનજનક સામગ્રી રૂપ સ્વાભાવિક શક્તિથી જ વેદનું પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે માટે વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે, એટલે વેદના જ્ઞાનની સત્યતા માટે કોઈ અન્ય ગ્રંથની અપેક્ષા રાખવી પડતી નથી. જેમ સૂર્યને પ્રકાશિત થવામાં કોઈ પ્રકાશાન્તરની જરૂર પડતી નથી તેમ વેદના પ્રામાણ્યને ગ્રંથાન્તરની જરૂર પડતી નથી માટે વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે. ॥ ૫૧ ॥

હવે અસત્પ્ર્યાતિનું ખંડન કરે છે.

નાસતઃ સ્વાનં નૃશૃજ્જવત્ ॥ ૫૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નૃશૃજ્જવત્) નરશૃંગ પેઠે (અસત્) અવિદ્યમાન પદાર્થની (સ્વાનમ્) પ્રતીતિ (ન) થતી નથી.

અર્થઃ—નરશૃંગ અવિદ્યમાન હોવાથી જેમ તેની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ અવિદ્યમાન વસ્તુની કદિપણ પ્રતીતિ થતી નથી.

છીપમાં જ્યારે રૂપાનો ભ્રમ થાય છે ત્યારે છીપમાં “આ રૂપું છું” એવું અસત્ય જ્ઞાન થાયછે. એવે સ્થળે કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે છીપમાં જે રૂપાનો અત્યંતાભાવ છે તે જ રૂપું અસત્ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. સાંખ્ય-શાસ્ત્રકાર માને છે કે છીપમાં રૂપાનો અત્યંત અભાવ હોવાથી અસત્ રૂપું ભ્રમજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. ॥ ૫૨ ॥

(૧૫૮)

હવે સત્પ્રખ્યાતિનું ખંડન કરે છે.

ન સતો વાચદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સત:) સત્યથી (ન) જ્ઞાન થતું નથી (વાચ-
દર્શનાત્) બાધ થવાથી.

અર્થ:—છીપમાં “ આ રૂપું છે. ” એ જે જ્ઞાન થાય છે, તેને સત્ય
રૂપું પણ ઉત્પન્ન કરતું નથી કારણ કે, જે સત્ય રૂપાએ ઉત્પન્ન કર્યું
હોય તો તેનો બાધ થવો ન જોઈએ. ઉક્ત સ્થળે તો “ આ રૂપું નથી ”
એવો બાધ પછીથી થાય છે, રૂપાનો વિષય કરનાર “ આ રૂપું છે ”
એવું જ્ઞાન અસત્ય કેમ થઈ શકે ? ॥ ૫૩ ॥

હવે અનિર્વચનીય પ્ર્યાતિનું ખંડન કરે છે.

નાનિર્વચનીયસ્ય તદ્ભાવાત્ ॥ ૫૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તદ્ભાવાત્) તેનો અભાવ હોવાથી (અનિ-
ર્વચનીયસ્ય) સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણની પ્રતીતિ (ન) થતી નથી.

અર્થ:—જો કહો કે ઉક્ત સ્થળે સત્ય અને અસત્યથી જે જુદા જ
પ્રકારનું અનિર્વચનીય રૂપું છે તે જ અસત્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તો તે
ઠીક નથી કારણ કે એવો અનિર્વચનીય કોઈ પદાર્થ જ નથી, માટે
અનિર્વચનીય પ્ર્યાતિ પણ નથી. ॥ ૫૪ ॥

નાન્યથાખ્યાતિઃ સ્વવચોવ્યાઘાતાત્ ॥ ૫૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સ્વવચોવ્યાઘાતાત્) પોતાના વચનમાં જ વિરોધ
આવવાથી (અન્યથાખ્યાતિઃ) અન્યથા પ્ર્યાતિ (ન) નથી.

અર્થ:—“ આ રૂપું છે ” એવા જ્ઞાનમાં છીપ પોતે જ રજતસ્વરૂપે
ભાસી શકતી નથી. અન્ય વસ્તુ અન્ય આકારે ભાસતી નથી એમ એક
વખત માની, બીજા સ્થળમાં અન્ય વસ્તુ અન્ય આકારે ભાસે છે એમ

(૧૫૬)

માનવું એ પોતાનું વચન પોતાના જ વચનનું ખંડન કરવું હોવાથી સ્વ-
વચ્ચોબ્ધાત નામક દોષ આવે છે, માટે અન્યથાખ્યાતિ પણ માનવી
યોગ્ય નથી. ॥ ૫૫ ॥

હવે પોતાનો મત બતાવે છે.

સદસત્ક્યાતિર્વાધાવાધાત્ ॥ ૫૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(વાધાવાધાત્) બાધ થાય છે અને બાધ નથી
પણ થતો તેથી (સદસત્ક્યાતિઃ) સદસત્ખ્યાતિ છે.

અર્થ:—ઉક્ત સ્થળમાં “ આ રૂપું છે ” એ જ્ઞાન પુરોવર્તી પદાર્થનો
વિષય કરે છે તેથી સત્ છે, અને દુકાનમાં રૂપું સત્ય છે તેના
સંસર્ગનો આ ઠેકાણે વિષય કરે છે તેથી અસત્ છે, માટે છીપમાં “ આ
રૂપું છે ” એ જ્ઞાનને સદસત્ખ્યાતિ માનવી એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૫૬ ॥

હવે શબ્દ ઉપર વિચાર કરે છે.

સંસ્કૃત વૈયાકરણો કબાદિ વર્ણોથી અતિરિક્ત એક અખંડ શબ્દ
માને છે અને તેજ અર્થબોધક હોવાથી તેને તેઓ રફોટ નામ આપેછે.
“સ્ફુટતિ અર્થો યસ્માત્ સ સ્ફોટઃ” જેનાથી અર્થનો રફોટ એટલે બોધ
થાય તે રફોટ” એ પ્રમાણે તેની વ્યુત્પત્તિ કરે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રકાર
રફોટનામક શબ્દને માનતા નથી માટે લખે છે કે—

પ્રતીત્યપ્રતીતિભ્યાં ન સ્ફોટાત્મકઃ શબ્દઃ ॥ ૫૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પ્રતીત્યપ્રતીતિભ્યામ્) પ્રતીતિ થવાથી અને ન
થવાથી (સ્ફોટાત્મકઃ) રફોટ સ્વરૂપ (શબ્દઃ) શબ્દ (ન) નથી.

અર્થ:—“ધટ” એ શબ્દમાં જે વર્ણો અનુક્રમે ગોઠવાયા છે તેના-
થીજ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તમે માનેલા રફોટનામક શબ્દથી નહીં,
માટે રફોટનામક છૂ, જ, દ્, જ એ ચાર વર્ણોથી જુદો અખંડ કોઇ
શબ્દ નથી. જે કે છૂ આદિ પ્રત્યેક વર્ણમાં ધટરૂપ અર્થને જણાવવાની
શક્તિ નથી પણ, ઉક્ત ચાર વર્ણોથી શબ્દાર્થના સંબંધનું સ્મરણ થાય
છે અને તેથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે એમ માનવામાં કશો દોષ આવતો
નથી. ॥ ૫૭ ॥

હવે શબ્દની નિત્યતા અનિત્યતા ઉપર વિચાર કરે છે.

ન શબ્દનિત્યત્વં કાર્યતાપ્રતીતિઃ ॥ ૫૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(કાર્યતાપ્રતીતિઃ) કાર્ય હોવાથી (શબ્દનિત્યત્વમ્) શબ્દ નિત્ય (જ) નથી.

અર્થઃ—ગ ઉત્પન્ન થયો, ગ નષ્ટ થયો એવી પ્રતીતિ થવાથી શબ્દ કાર્ય છે એવું અનુમાન થાય છે અને કાર્ય હોવાથી શબ્દ નિત્ય નથી, જે નિત્ય હોય તો તેમાં ઉત્પત્તિ કે નાશનું જ્ઞાન ન થવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥ શબ્દને નિત્ય માનનારાઓની શંકા ખતાવે છે.

પૂર્વસિદ્ધસત્ત્વસ્યાભિવ્યક્તિર્દોષેનેવ ઘટસ્ય ॥ ૫૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(દોષેન દ્વ) જેમ દોષથી (ઘટસ્ય) ઘડાની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેમ (પૂર્વસિદ્ધસત્ત્વસ્ય) પૂર્વથી જ જેની સત્તા હતી તે જ શબ્દની (અભિવ્યક્તિઃ) અભિવ્યક્તિ થાય છે.

અર્થઃ—શબ્દની ઉત્પત્તિ નથી, પણ જે શબ્દ વિદ્યમાન હોય છે તેની જ અભિવ્યક્તિ એટલે પ્રકટતા થાય છે. જેમ અંધકારમાં ઘડો વિદ્યમાન જ હોય છે પણ અંધારાને લઇ દેખાતો નથી અને દોષો કરવાથી દેખાય છે, તેમ વિદ્યમાન શબ્દ જ પ્રકટ થાય છે માટે શબ્દ અનિત્ય નથી, કિન્તુ નિત્ય છે. ॥ ૫૯ ॥

હવે એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે.

સત્કાર્યસિદ્ધાન્તએત્તિસિદ્ધસાધનમ્ ॥ ૬૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચેત્) જે (સત્કાર્યસિદ્ધાન્તઃ) સત્કાર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે માનતા હો તો (સિદ્ધસાધનમ્) સિદ્ધનું જ સાધન છે.

અર્થઃ—જે તમે અનાગત (ભાવિ) અવસ્થા છોડી કાર્યનું વર્તમાન અવસ્થામાં આવવું એને જ અભિવ્યક્તિ કહેતા હો તો તે સત્કાર્યવાદ થયો અને તે પ્રમાણે તો અમે સર્વ પદાર્થને નિત્ય માનીએ છીએ માટે એવી રીતે શબ્દની નિત્યતા અમને ઇષ્ટ છે, પણ જે તમે માનતા હો કે, શબ્દ તો સર્વથા વિદ્યમાન જ છે, માત્ર તેનું જ્ઞાન થવું

(૧૬૧)

એ જ અભિવ્યક્તિ છે, તો તે ઠીક નથી. કારણ કે, શબ્દની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. શબ્દ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રયત્ન પણ કરવો પડે છે, જો તે સર્વથા વિદ્યમાન જ હોય તો તેની ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્ન શા સાર જોઈએ ? માટે શબ્દ સર્વથા અત્યન્ત નિત્ય નથી. ॥ ૬૦ ॥

હવે અદ્વૈત મતનું નિરાકરણ કરે છે.

નાદૈતમાત્માનો લિङ्ગાત્ તદ્વેદમતીતેઃ ॥ ૬૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(લિङ્ગાત્) સુખ દુઃખ આદિ હેતુઓથી (તદ્વેદ-પ્રતીતેઃ) આત્મામાં ભેદજ્ઞાન થવાથી (આત્મનઃ) આત્માનું (અદ્વૈતમ્) અદ્વૈત (ન) નથી.

અર્થઃ—કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ બાળક, કોઈ જીવાન અને કોઈ ધરડો હોવાથી જણાય છે કે આત્મા એક જ નથી. જો આત્મા એક જ હોત તો સર્વત્ર એક જ પ્રકાર હોત, પણ એમ જોવામાં આવતું નથી માટે આત્માઓ અનેક છે. ॥ ૬૧ ॥

જડ સાથે પણ આત્માનું અદ્વૈત નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

નાનાત્મનાપિ પ્રત્યક્ષબાધાત્ ॥ ૬૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પ્રત્યક્ષબાધાત્) પ્રત્યક્ષ બાધ હોવાથી (અનાત્મના) જડ સાથે (અપિ) પણ (ન) અદ્વૈત એટલે એકતા નથી.

અર્થઃ—ઘટ પટાદિ જડ પદાર્થોમાં સુખ દુઃખનો ભોગ જોવામાં આવતો નથી, અર્થાત્ ઘડો સુખી, દુઃખી, જ્ઞાની કે મૂર્ખ છે એવું કોઈને પણ જ્ઞાન થતું નથી, માટે ઘટાદિ જડ પદાર્થો સાથે પણ આત્માની એકતા નથી. ॥ ૬૨ ॥

નોમાભ્યાં તેનૈવ ॥ ૬૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નોમાભ્યામ્) સજ્જાતીય અને વિજ્જાતીય સાથે (તેન) ઉપર બતાવેલા હેતુદ્વયથી (એવ) જ (ન) એકતા નથી.

અર્થઃ—જડ સાથે પ્રત્યક્ષ બાધ જોવાથી અને આત્માઓમાં સુખ દુઃખાદિનું વૈષમ્ય જોવાથી આત્મામાં સજ્જાતીય કે વિજ્જાતીય અદ્વૈત નથી. ॥ ૬૩ ॥

(૧૬૨)

તો પછી “ આત્મૈવેદં સર્વમ્ ” આ બધું આત્મા જ છે (છાંદો-
ગ્ય ૭-૨૫ ૨) ઇત્યાદિ આર્ષ વાક્યનો અર્થ શો ?

ઉત્તર:—

અન્યપરત્વમવિવેકાનાં તત્ર ॥ ૬૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તત્ર) ઉક્ત વાક્યમાં જે અદ્વૈત કહ્યું છે તે
(અવિવેકાનામ્) જેઓને વિવેક જ્ઞાન નથી થયું તેઓને માટે
(અન્યપરત્વમ્) લાક્ષણિક પ્રયોગ કર્યો છે.

અર્થ:—જેઓને પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વિવેક જ્ઞાન નથી થયું તેઓનું
મન ઉપાસનામાં સ્થિર થાય એ હેતુથી એકતા બતાવવામાં આવી છે.
આ બધું આત્મા જ છે એમ સમજીને ઉપાસના કરનારના મનમાં બીજી
વસ્તુનો ઉપાસ્ય તરીકે આભાસ ન થવાથી મન સ્થિર થાય છે. ઉપાસનાને
ખાતર જે એકતા બતાવી છે તે વાસ્તવિક એકતા સમજાવી નહીં. ઉપા-
સકનું મન જ્યારે સ્થિર થઇ જાય છે ત્યારે તેને ભેદ જણાવવામાં આવે
છે. જેમકે

યન્મનસા ન મનુતે યેનાહુર્મનો મતમ્ ।

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદ મુપાસતે ॥

કેનોપનિષદ્.

જેની યોગી લોકો ઉપાસના કરે છે, જે મનથી જાણી શકાતું નથી
પણ જે મનને જાણે છે તેને જ તું બ્રહ્મ સમજ પણ હું ન આ જે
જડ વર્ગ છે તે બ્રહ્મ નથી. ” ॥ ૬૪ ॥

હવે આત્મા કે અવિદ્યા જગત્નું ઉપાદાન કારણ નથી તે આ
સૂત્રમાં બતાવે છે.

નાત્માવિદ્યા નોભયં જગદુપાદાનકારણં નિઃસંકૃત્વાત્ ॥ ૬૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(આત્મા) આત્મા (અવિદ્યા) અવિદ્યા અથવા
(ઉમયમ્) બન્ને મળીને પણ (જગદુપાદાનકારણમ્) જગત્નું ઉપાદાન
કારણ (ન) નથી (નિઃસંકૃત્વાત્) આત્મા સંગ રહિત હોવાથી,

અર્થ:—આત્મા પરિણામનો સંગી ન હોવાથી જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી, અવિદ્યા અભાવ સ્વરૂપ હોવાથી અથવા અસત્ય સ્વરૂપ હોવાથી જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી. આત્મામાં અવિદ્યાનો સંગ ન હોવાથી અવિદ્યા અને આત્મા બન્ને મળીને પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકતાં નથી, માટે પ્રકૃતિને જ જગતનું ઉપાદાન કારણ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૬૫ ॥

હવે જીવાત્માની આનંદરૂપતાનું નિરાકરણ કરે છે.

નૈકસ્યાનન્દચિદ્રૂપત્વે દ્વયોર્ભેદાત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(દ્વયોઃ) જીવાત્મા અને પરમાત્માનો (ભેદાત્) ભેદ હોવાથી (एकस्य) જીવાત્માને (आनन्दचिद्रूपत्वे) આનંદ અને ચિદ્રૂપતા (ન) નથી.

અર્થ:—પરમાત્મા અને જીવાત્મામાં ભેદ હોવાથી જીવાત્મા આનંદરૂપ અને ચિદ્રૂપ નથી. જીવાત્મા સદ્રૂપ અને ચિદ્રૂપ છે, પરમાત્મા સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છે, અને પ્રકૃતિ કેવળ સદ્રૂપ છે. ॥ ૬૬ ॥

ત્યારે જીવાત્મામાં જે આનંદની પ્રતીતિ થાય છે તેનો શો અર્થ ?

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ૬૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(दुःखनिवृत्तेः) દુઃખની નિવૃત્તિ થવાથી (गौणः) ગૌણ છે.

અર્થ:—જીવાત્મામાં આનંદવિષયક જે પ્રયોગ થાય છે તે દુઃખ નિવૃત્તિમાં થાય છે. અમુક માણસ અત્યારે આનંદમાં છે તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે તેને દુઃખ નથી. કોઈ રોગી જ્યારે સારો થાય છે ત્યારે તે કહે છે કે હવે “ હું સુખી થયો. ” એનો અર્થ એ જ છે કે હવે એને રોગજન્ય દુઃખ નથી, માટે જીવાત્મામાં આનંદ શબ્દનો પ્રયોગ દુઃખનિવૃત્તિપરક હોવાથી લાક્ષણિક છે, ॥ ૬૭ ॥

બીજી યુક્તિ કહે છે.

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ૬૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(मन्दानाम्) જેઓને વિવેક જ્ઞાન નથી થયું તેઓ પ્રત્યે (विमुक्तिप्रशंसा) મુક્તિની પ્રશંસા કરી છે.

અર્થ:—મુક્તિ અવસ્થામાં જીવાત્માને આનંદ સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, તે તો અવિવેકી મુરખોને માત્ર પ્રભાસના માટે છે. ભેદ નિત્ય હોવાથી જીવાત્મા કદિપણ આનંદ સ્વરૂપ નથી. ॥ ૬૮ ॥

હવે મનના પરિભાણનો વિચાર કરે છે.

ન વ્યાપકત્વં મનસઃ કરણત્વાદિન્દ્રિયત્વાચ્ચ ॥ ૬૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(કરણત્વાત્) કરણ હોવાથી (ઇન્દ્રિયત્વાત્ ચ) અને ઇન્દ્રિય હોવાથી (મનસઃ) મનની (વ્યાપકત્વમ્) વ્યાપકતા (ન) નથી.

અર્થ:—કરણ અને ઇન્દ્રિય હોવાથી મન વ્યાપક નથી. કાડવા રૂપક્રિયામાં કુહાડો કરણ હોવાથી જેમ વ્યાપક નથી તથા, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જેમ વ્યાપક નથી તેમ, કરણસ્વરૂપ અને ઇન્દ્રિયસ્વરૂપ મન પણ વ્યાપક નથી. ॥ ૬૯ ॥

બીજો હેતુ આપે છે.

સક્રિયત્વાદ્ ગતિશ્રુતેશ્ચ ॥ ૭૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સક્રિયત્વાત્) ક્રિયાવાન હોવાથી (ચ) અને (ગતિશ્રુતેઃ) ગતિ હોવાથી.

અર્થ:—મનમાં ક્રિયા હોવાથી અને ગતિ હોવાથી તે વ્યાપક નથી જે જે ક્રિયાવાળું તથા ગતિવાળું હોય તે વ્યાપક હોય શકે નહીં. મનમાં ગતિ હોવાનું છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં લખ્યું છે. ॥ ૭૦ ॥

ન નિર્ભાગત્વં તદ્યોગાદ્ ઘટવત્ ॥ ૭૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તદ્યોગાત્) અવયવોનો સંબંધ હોવાથી (નિર્ભાગત્વમ્) નિરવયવ (ન) નથી (ઘટવત્) ઘટ પેડે.

અર્થ:—મનમાં અવયવો હોવાથી તે નિરવયવ એટલે આણુ પરિભાણ વાળું નથી અર્થાત્ સાવયવ ઘટ જેમ મધ્યમ પરિભાણ વાળો છે તેમ સાવયવ મન પણ મધ્યમ પરિભાણવાળું છે. ॥ ૭૧ ॥

હવે નિત્ય અને અનિત્યનો વિવેક કરે છે.

પ્રકૃતિપુરુષયોરન્યત્ સર્વમનિત્યમ્ ॥ ૭૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પ્રકૃતિપુરુષયો:) પ્રકૃતિ અને પુરુષથી (અન્યત્) બીજું (સર્વમ્) બધું (અનિત્યમ્) અનિત્ય છે.

અર્થ:—પ્રકૃતિ અને પુરુષ સિવાય બીજા બધા પદાર્થો અનિત્ય છે. આ સૂત્રમાં પુરુષપદથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને સમજવા, માટે પરમાત્મા, જીવાત્મા, પ્રકૃતિ એ ત્રણ પદાર્થોજ નિત્યછે, બીજા બધા સાવચવ અનિત્ય છે. ॥ ૭૨ ॥

હવે પુરુષતું નિરવચવપણું બતાવે છે.

ન ભાગલાભો ભોગિનો નિર્ભાગત્વશ્રુતે: ॥ ૭૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નિર્ભાગત્વશ્રુતે:) આત્મા નિરવચવ છે એમ આર્ષ અન્યોમાં લખેલું હોવાથી (ભોગિન:) આત્માને (ભાગલામ:) અવચવનો યોગ (ન) નથી.

અર્થ:—પુરુષ સાવચવ નથી કારણકે આર્ષ અન્યોમાં તેને નિરવચવ કહ્યું છે. અશરીરં શરીરેષુ । કઠોપનિષદ ૨-૨૦, ન જીવો સ્થિયતે । છા. ૬-૧૧-૩ કત્યાદિ, અને સાવચવ ન હોવાથી તે નિત્ય છે. ॥ ૭૩ ॥

હવે મુક્તિનો વિચાર કરે છે.

નાનન્દાભિવ્યક્તિર્મુક્તિર્નિર્ધર્મત્વાત્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નિર્ધર્મત્વાત્) જીવનો ધર્મ આનંદ ન હોવાથી (આનન્દાભિવ્યક્તિ:) આનંદની અભિવ્યક્તિ એ (મુક્તિ:) મુક્તિ (ન) નથી.

અર્થો:—કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે જીવાત્મામાં આનંદ સ્વાભાવિક છે પણ સાંસારિક અવસ્થામાં તે અનેક વાસનાથી યુક્ત હોવાથી તેને આનંદની અભિવ્યક્તિ થતી નથી પણ જ્યારે તે મુક્ત થાયછે ત્યારે તેમાં આનંદ પ્રકટ થાયછે. સાંખ્ય શાસ્ત્રકાર કહેછે કે એ મત ઠીક નથી કારણકે, આનંદ એ જીવનો સ્વભાવ નથી. જો

જીવનો આનન્દ સ્વભાવ હોયતો જેમ તેમાં ચૈતન્ય નિત્ય પ્રકટજ રહેછે તેમ આનન્દ પણ નિત્ય પ્રકટજ રહેવો જોઈએ માટે જીવાત્મામાં આનન્દની અભિવ્યક્તિ એ મુક્તિ નથી. ॥ ૭૪ ॥

અન્ય મતનું ખંડન કરેછે

ન વિશેષગુણોચ્છિત્તિસ્તદ્વત્ ॥ ૭૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(વિશેષગુણોચ્છિત્તિ:) વિશેષ ગુણોનો નાશ (ન) મુક્તિ નથી (તદ્વત્) તેની પેઠે.

અર્થ:—જ્ઞાનાદિ ઔપાધિક વિશેષ ગુણોનો નાશ થવો એ પણ મુક્તિ નથી, જેમ આનન્દની અભિવ્યક્તિ મુક્તિ નથી તેમ વિશેષ ગુણોનો નાશ પણ આત્માનો ધર્મ ન હોવાથી તે પણ મુક્તિ થઈ શકે નહિ. ॥ ૭૫ ॥

ન વિશેષગતિર્નિષ્ક્રિયસ્ય ॥ ૭૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નિષ્ક્રિયસ્ય) ક્રિયા રહિત આત્માને (વિશેષ ગતિ:) ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થવી એ પણ મુક્તિ (ન) નથી

અર્થ:—જીવાત્માને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થવી તે પણ મુક્તિ નથી. ॥ ૭૬ ॥

નાકારોપરાગોચ્છિત્તિ: ક્ષણિકત્વાદિદોષાત્ ॥ ૭૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ક્ષણિકત્વાદિદોષાત્) ક્ષણિકત્વ આદિ દોષોથી (આકારોપરાગોચ્છિત્તિ:) વાસના રૂપ સંબંધનો નાશ (ન) મુક્તિ નથી.

અર્થ:—ઔદ્ધના મત પ્રમાણે વાસનાના સંબંધનો નાશ થવો તે પણ મુક્તિ નથી, કારણ કે તેના મતમાં સર્વ ક્ષણિક હોવાથી વાસનાના સંબંધનો નાશ પણ ક્ષણિક જ થશે અને તેથી મુક્તિ પણ ક્ષણિક જ થઈ જશે માટે તે પરમપુરુષાર્થ કહી શકાય નહીં. ॥ ૭૭ ॥

ન સર્વોચ્છિત્તિરપુરુષાર્થત્વાદિદોષાત્ ॥ ૭૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અપુરુષાર્થત્વાદિદોષાત્) અપુરુષાર્થતા રૂપ દોષ આવવાથી (સર્વોચ્છિત્તિ:) સર્વનો ઉચ્છેદ થવો તે પણ (ન) મુક્તિ નથી

(૧૬૭)

અર્થ:--ઔધો માને છે કે જ્ઞાન સ્વરૂપ જ આત્મા છે અને જ્ઞાનનો નાશ થવો તે મુક્તિ છે. સાંખ્યશાસ્ત્રકાર કહે છે કે તે ઠીક નથી કારણ કે, પોતાનો નાશ થવો એ મુક્તિ નથી, કારણ કે પોતેજ જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે મુક્તિ ભોગવનાર કોણ ? ॥ ૭૮ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(एवम्) એ પ્રમાણે (शून्यम्) શૂન્ય (अपि) પણ મુક્તિ નથી.

અર્થ:--સર્વ શૂન્ય એ પણ મુક્તિ નથી. ઔધોના મતમાં કોઈ પણ રીતે મોક્ષ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ॥ ૭૯ ॥

संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशलाभोऽपि ॥ ८० ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(च) અને (संयोगः) સંયોગ (वियोगान्ताः) વિયોગવાળા હોવાથી (देशलाभः) દેશ વિશેષનો લાભ થવો (अपि) તે પણ મુક્તિ (न) નથી.

અર્થ:--સારા દેશની અથવા કોઈપણ દ્રવ્યની પ્રાપ્ત થવી તે પણ મુક્તિ નથી કારણ કે જેની જેની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનો તેનો અવસ્થા વિયોગ થાય છે. ॥ ૮૦ ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(भागस्य) જીવનો (भागियोगः) ઇશ્વરમાં લય થવો તે (न) મુક્તિ નથી,

અર્થ:--જે લોકો એમ માને છે કે જીવ ઇશ્વરનો ભાગ છે અને તે ભાગનો ભાગવાન ઇશ્વરમાં લય થવો તે જ મુક્તિ છે. તેઓનું માનવું પણ ઠીક નથી કારણ કે, ઇશ્વર નિરવયવ હોવાથી તેનો ભાગ થઈ શકતો નથી માટે જીવનો ઇશ્વરમાં લય થવો એ મુક્તિ કહેવાય નહિ. ॥ ૮૧ ॥

નાળિમાદિયોગોઽપ્યવશ્યંભાવિત્વાત્તદુચ્છિત્તિરિતરયોગવત્ ॥ ૮૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અળિમાદિયોગઃ) અળિમાદિ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ (અપિ) પણ (ન) મુક્તિ થઇ શકતી નથી (ઇતરયોગવત્) અન્ય ઐશ્વર્યની માફક (તદુચ્છિત્તેઃ) તેનો વિનાશ (અવશ્યંભાવિત્વાત્) અવશ્ય થવાથી.

અર્થઃ—જેમ બીજા ઐશ્વર્યનો નાશ અવશ્ય થાય છે તેમ અળિમા, મહિમા પ્રકાશ આદિ આઠ સિદ્ધિઓનો પણ નાશ અવશ્ય થાય છે માટે સિદ્ધિઓ પણ મુક્તિ થઇ શકતી નથી. ॥ ૮૨ ॥

નેન્દ્રાદિપદયોગોઽપિ તદ્વત્ ॥ ૮૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તદ્વત્) તે પ્રમાણે (નેન્દ્રાદિપદયોગઃ) ઇન્દ્ર આદિના અધિકારની પ્રાપ્તિ (અપિ) પણ (ન) મુક્તિ થઇ શકતી નથી.

અર્થઃ—ઇન્દ્ર આદિનો જે અધિકાર છે તેની પ્રાપ્તિ થતી તે પણ મુક્તિ નથી કારણ કે તેપણ અવશ્ય વિનાશી છે. ॥ ૮૩ ॥

હવે ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિક હોવાનું ખંડન કરે છે.

ન મૂતપ્રકૃતિત્વમિન્દ્રિયાણામાહકારિકત્વશ્રુતેઃ ॥ ૮૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(આહકારિકત્વશ્રુતેઃ) અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થવાથી (ઇન્દ્રિયાણામ્) ઇન્દ્રિયોની (મૂતપ્રકૃતિત્વમ્) ભૂતોમાંથી ઉત્પત્તિ (ન) નથી.

અર્થઃ—ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાન કારણ અહંકાર જ છે, પાંચ મહા-ભૂતો નહીં. ॥ ૮૪ ॥

હવે મુક્તિના અયોગ્ય ઉપાયોનું ખંડન કરે છે.

ન વદ્વપદાર્થનિયમસ્તદ્બોધાન્મુક્તિઃ ॥ ૮૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વદ્વપદાર્થનિયમઃ) જ જુ પદાર્થો છે એવો નિયમ (ન) નથી તથા (તદ્બોધાત્) તેના બોધથી (મુક્તિઃ) મુક્તિ થાય છે એવો

પણુ નિયમ નથી.

અર્થ:—જેઓ એમ કહે છે કે દ્રવ્ય, ગુણ, કમ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ જ પદાર્થો છે અને તેને જાણવાથી મુક્તિ મળે છે, તે ખોટું છે, કારણ કે છ જ પદાર્થો છે એવો કોઇ નિયમ નથી. છ કરતાં વધારે પણ શક્તિ આદિ પદાર્થો છે, માટે છ જ પદાર્થના જ્ઞાનને મુક્તિનો ઉપાય માનવો તે ઠીક નથી. ॥ ૮૫ ॥

ષોડશાદિષ્વપ્યેવમ્ ॥ ૮૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(એવમ્) એ પ્રમાણે (ષોડશાદિષુ) સોળ પદાર્થોમાં (અપિ) પણ જાણવું.

અર્થ:—પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતર્ક, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ અને નિઃસહસ્થાન એ સોળ પદાર્થો જાણવાથી મુક્તિ મળે છે એમ જે નેયાયિકનું માનવું છે તે પણ ઠીક નથી, કારણ કે પદાર્થો સોળ જ છે એવો કોઇ નિયમ નથી. ॥ ૮૬ ॥

હવે અણુઓની નિત્યતાનું ખંડન કરે છે.

નાણુનિત્યતા તત્કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૮૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તત્કાર્યત્વશ્રુતેઃ) અણુઓમાં કાર્યતા હોવાથી (અણુનિત્યતા) અણુઓ નિત્ય (જ) નથી.

અર્થ:—અણુઓમાં કાર્યતા હોવાથી તે નિત્ય નથી. “અઞ્ઞયો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ” મનુસ્મૃતિ. એ પ્રમાણથી અણુઓમાં કાર્યતા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૮૭ ॥

ન નિર્માગત્વં કાર્યત્વાત્ ॥ ૮૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(કાર્યત્વાત્) કાર્ય હોવાથી (નિર્માગત્વમ્) અણુઓ નિરવયવ (જ) નથી.

અર્થ:—અણુઓમાં કાર્યત્વ હોવાથી તે નિરવયવ નથી પણ સાવયવ છે ॥ ૮૮ ॥

(૧૭૦)

હવે જે લોકો વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ થવામાં રૂપને કારણ માને છે તેમના મતનું ખંડન કરે છે.

ન રૂપનિબન્ધાત્ પ્રત્યક્ષનિયમઃ ॥ ૮૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(રૂપનિબન્ધાત્) રૂપને લઇને જ (પ્રત્યક્ષનિયમઃ) પ્રત્યક્ષ થાય છે એવો નિયમ (ન) નથી.

અર્થઃ—વસ્તુમાં રૂપ હોય તો જ તેનું પ્રત્યક્ષ થાય એવો કોઇ નિયમ નથી, કારણ કે આણુઓમાં રૂપ છે પણ તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, આત્મામાં રૂપ નથી છતાં પણ તેનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે, માટે બાહ્યેન્દ્રિય-જન્ય પ્રત્યક્ષમાં જ ઉદ્ભૂતરૂપ અને મહત્ત્વને કારણ માનવું ઠીક છે સર્વત્ર નહિ. ॥ ૮૯ ॥

હવે પરિમાણની ચાર સંખ્યાનું ખંડન કરે છે.

ન પરિમાણચાતુર્વિધ્યં દ્વાભ્યાં તદ્યોગાત્ ॥ ૯૦ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(દ્વાભ્યામ્) બે પરિમાણ માનવાથી જ (તદ્યોગાત્) વ્યવહારની સિદ્ધિ થવાથી (પરિમાણચાતુર્વિધ્યમ્) પરિમાણ ચાર (ન) નથી.

અર્થઃ—નૈયાયિકો કહે છે, કે આણુ (નાનું), મહત્ (મોટું), દીર્ઘ અને દુરવ એ ચાર પરિમાણો છે, પણ તે માનવું ઠીક નથી. કારણ કે આણુ અને મહત્ બેજ પરિમાણો માનવાથી વ્યવહાર સિદ્ધિ થઇ શકે છે. દુરવ અને દીર્ઘ તો આણુ અને મહત્નાજ ભેદો છે, માટે બે પરિમાણો માનવા ઠીક છે. ॥ ૯૦ ॥

હવે સામાન્ય રૂપ જાતિની સિદ્ધિ કરે છે.

અનિત્યત્વેऽપિ સ્થિરતાયોગાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાનં સામાન્યસ્ય ॥ ૯૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અનિત્યત્વે) વ્યક્તિઓ અનિત્ય હોવા છતાં (અપિ) પણ (સામાન્યસ્ય) સામાન્યની (સ્થિરતાયોગાત્) સ્થિરતા હોવાથી (પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્) પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે.

અર્થ:—મવાદિ વ્યક્તિઓ અનિત્ય છે, છતાં પણ “આ ગાય છે, આ ગાય છે,” એવી જે સામાન્યાકાર બુદ્ધિ થાય છે, તે સામાન્યરૂપ જાતિને સિદ્ધ કરે છે, ધારો કે કોઈને સિંહ કોને કહેવો તે ખર નથી, પણ તેને સંગ્રહસ્થાનમાં લઈ જઈ સિંહ બતાવી કહ્યું કે આ સિંહ છે. પછી તે માણસ અન્યસ્થળે બીજા સિંહને જોઈ કહે છે, કે આ સિંહ છે, એ જે તેને જ્ઞાન થાય છે તે શાથી થાય છે? પ્રથમ સિંહમાં જે સિંહત્વનું પ્રત્યક્ષ કયું હતું તેજ સિંહત્વરૂપ જાતિ આ સિંહમાં પણ હોવાથી તેને ઉક્તજ્ઞાન થાય છે, માટે અનુગત બુદ્ધિ જ સામાન્યરૂપ જાતિની સાધક છે. ॥ ૯૧ ॥

ન તદપલાપસ્તસ્માત્ ॥ ૯૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તસ્માત્) અનુગતજ્ઞાન થવાથી (તદપલાપ:) સામાન્યરૂપ જાતિ નથી એમ (ન) કહી શકાય નહીં.

અર્થ:—અનુગતજ્ઞાન થવાથી સામાન્યરૂપ જાતિનો નિષેધ કરી શકાય નહીં. ॥ ૯૨ ॥

એ સામાન્યને જે અતદ્વ્યાવૃત્તિરૂપ, એટલે આવ્યક્તિ સિંહેતર નથી, એવી બુદ્ધિનું કારણ મानीએ તો સામાન્યને બિન્ન પદાર્થ માનવો પડે નહીં, કારણ કે એવી બુદ્ધિનું કારણ અન્યોન્યાભાવજ છે, માટે સામાન્યને અન્યોન્યાભાવ રૂપ માનીએ તો શે વાંધો ? ઉત્તર

નાન્યનિવૃત્તિરૂપં ભાવપ્રતીતે: ॥ ૯૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અન્યનિવૃત્તિરૂપમ્) અન્યોન્યાભાવરૂપ (ન) નથી (ભાવપ્રતીતે:) ભાવરૂપની પ્રતીતિ થવાથી.

અર્થ:—સિંહમાં “આ સિંહેતર વ્યક્તિ નથી, અશ્વમાં આ અશ્વેતર વ્યક્તિ નથી, ઘટમાં “આ ઘટેતર વ્યક્તિ નથી” એવી અભાવ વિષયક પ્રતીતિ થતી નથી, પણ આ સિંહ છે, આ અશ્વ છે, આ ઘટ છે, એવી ભાવ વિષયક પ્રતીતિ થાય છે, માટે સામાન્યને અન્યોન્યાભાવરૂપ માની શકાય નહીં ॥ ૯૩ ॥

હવે સાદૃશ્યનો વિચાર કરે છે

ન તત્ત્વાન્તરે સાદૃશ્યં પ્રત્યક્ષોપલબ્ધેઃ ॥ ૯૪ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(પ્રત્યક્ષોપલબ્ધેઃ) પ્રત્યક્ષ પદાર્થનીજ ઉપલબ્ધિ થવાથી (સાદૃશ્યમ્) સાદૃશ્ય (તત્ત્વાન્તરમ્) કોઇ અતિરિક્ત તત્ત્વ(જ) નથી.

અર્થઃ—ફટકડી સાકર જેવી દેખાય છે, અહીં ફટકડીમાં જે સાકરનું સાદૃશ્ય છે તે ફટકડીથી કોઇ અતિરિક્ત પદાર્થ નથી, માટે સાદૃશ્ય સદૃશ વસ્તુનું સ્વરૂપજ છે. ॥ ૯૪ ॥

ખીજો હેતુ આપે છે.

નિજશક્ત્યભિવ્યક્તિર્વા વૈશિષ્ટ્યાત્ તદુપલબ્ધેઃ ॥ ૯૫ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(વા) અથવા (વૈશિષ્ટ્યાત્) શક્તિના સંબંધથી (તદુપલબ્ધેઃ) સાદૃશ્ય જ્ઞાનની સિધ્ધિ થવાથી (નિજશક્ત્યભિવ્યક્તિઃ) પદાર્થમાં રહેલી શક્તિજ સાદૃશ્ય છે.

અર્થઃ—દરેક પદાર્થમાં શક્તિ છે, અને તે શક્તિ એક આકાર-વાળી શક્તિ જોયા પછી તેવાજ આકારવાળી અન્ય વ્યક્તિ જોવાથી આ વ્યક્તિ પૂર્વદૃષ્ટ વ્યક્તિ જેવી છે એવી બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે પદાર્થમાં રહેલી અમુક પ્રકારની શક્તિથી અતિરિક્ત કોઇ સાદૃશ્ય નામક પદાર્થ નથી ॥ ૯૫ ॥

ત્રીજો હેતુ આપે છે.

ન સંજ્ઞાસંશ્લિસમ્બન્ધોઽપિ ॥ ૯૬ ॥

અન્યિતપદાર્થઃ—(સંજ્ઞાસંશ્લિસમ્બન્ધઃ) શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ (અપિ) પણ (જ) સાદૃશ્ય નથી.

અર્થઃ—જે સાદૃશ્ય છે તે શબ્દ અને અર્થના સંબંધ સ્વરૂપ પણ નથી. કારણ કે ફટકડોનું નામ નહીં જાણનારને પણ આ સાકર જેવો પદાર્થ છે એવું જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૯૬ ॥

હવે નૈયાયિકોએ માનેલા સમવાયનામક નિત્ય સંબંધનું ખંડન કરે છે.

ન સમ્બન્ધનિત્યતોભયાનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સમ્બન્ધનિત્યત્વાત્) બન્ને સંબંધીઓ અનિત્ય હોવાથી (સમ્બન્ધનિત્યતા) સંબંધની નિત્યતા (ન) નથી.

અર્થઃ—નૈયાયિકો માને છે કે ઘટ અને ઘટના રૂપનો એટલે દ્રવ્ય અને શુદ્ધનો સંબંધ નિત્ય છે અને તેજ સમવાય સંબંધ છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ઘટ અને ઘટનું રૂપ એટલે બન્ને સંબંધીઓ અનિત્ય હોવાથી સંબંધ નિત્ય હોય શકે નહીં, માટે કોઇ પણ સંબંધ નિત્ય નથી. ॥૮૭॥

હવે સંબંધની અનાદિતાનું ખંડન કરે છે.

નાજઃ સમ્બન્ધો ધર્મિગ્રાહકમાનવાધાત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ધર્મિગ્રાહકમાનવાધાત્) અનાદિ સંબંધ માનવામાં કોઇ પણ પ્રમાણુ ન હોવાથી (નાજઃ) અનાદિ (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ (ન) નથી.

અર્થઃ—અનાદિ સંબંધ માનવામાં કોઇ પણ પ્રમાણુ ન હોવાથી સંબંધ અનાદિ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી. પૃથક્ વસ્તુઓને જે જેડે તેજ સંબંધ કહી શકાય. પરમાણુ અને પરમાણુત્વ એ બે પદાર્થો કોઇપણ વખતે જુદા હતાજ નહીં તો તેનું જોડાણ કેવી રીતે માનવું? માટે અનાદિ કોઇ સંબંધજ નથી. ॥૮૮॥

ત્યારે શું સમવાય સંબંધ નથી? ઉત્તર

ન સમવાયોઽસ્તિ પ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પ્રમાણાભાવાત્) પ્રમાણુ ન હોવાથી (સમવાયઃ) સમવાય (ન) નથી.

અર્થઃ—પ્રમાણુ ન હોવાથી સમવાય નામક કોઇ પણ સંબંધ નથી. ॥૮૯॥

(૧૭૪)

ઉભયત્રાન્યથાસિદ્ધેર્ન પ્રત્યક્ષમનુમાનં વા ॥ ૧૦૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:— (ઉભયત્ર) બન્ને ઠેકાણે (અન્યથાસિદ્ધેઃ) બીજી રીતે સિદ્ધ થવાથી (પ્રત્યક્ષમ) પ્રત્યક્ષ (વા) અથવા (મનુમાનમ) અનુમાન (ન) નથી.

અર્થ:—ગુણ અને ગુણીનું જે વિશિષ્ટ જ્ઞાન થાય છે તે સ્વરૂપ સંબંધને લઇને થાય છે. “શુક્લો ઘટઃ સફેદ ઘડો” એવું જે વિશેષણ અને વિશેષ્યના સંબંધને વિષય કરનાર જ્ઞાન થાય છે, તે સંબંધ સ્વરૂપ સંબંધ જ છે. જેમ નૈયાયિકના મતમાં વસ્તુના સમવાયથી જોડાયેલ સુતર છે, એ ઠેકાણે સમવાય અને સુતરને જોડનાર સ્વરૂપથી અતિરિક્ત કોઇ સંબંધ નથી તેમ સફેદ ઘડો, ગાય જાય છે છતાંદિ ગુણ ગુણી અને ક્રિયા ક્રિયાવાનનો સંબંધ સ્વરૂપ જ છે. ॥ ૧૦૦ ॥

હવે ક્રિયા પ્રત્યક્ષનો વિષય છેકે નહીં તેનો વિચાર કરે છે.

નાનુમેયત્વમેવ ક્રિયાયા નેદિષ્ટસ્ય તત્તદ્વતોરેવાપરોક્ષપ્રતીતિઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ક્રિયાયાઃ) ક્રિયાનું (અનુમેયત્વમ્) અનુમેય-પણું (એવ) જ (ન) નથી (નેદિષ્ટસ્ય) અતિસમીપસ્થ માણસને (તત્તદ્વતોઃ) ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનું (અપરોક્ષપ્રતીતિઃ) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાથી.

અર્થ:—ક્રિયા અનુમાન પ્રમાણથી જ જાણી શકાય છે એવો કોઇ નિયમ નથી, કારણ કે ક્રિયાવાળી વસ્તુ પાસે ઉભા રહેલા માણસને ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. દોડતી ગાડી પાસે ઉભા રહેલા માણસને ગાડી અને ગાડીમાં થતી ક્રિયાનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેથી જ તે કહે છે કે ગાડી દોડે છે. પૃથ્વી, ચંદ્ર, તારા આદિમાં જે ક્રિયા થાય છે તે પ્રત્યક્ષ ન થવાથી તેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે માટે સર્વ ક્રિયા અનુમેય જ છે એવો નિયમ નથી. ॥ ૧૦૧ ॥

(૧૭૫)

હવે શરીરનો વિચાર કરે છે.

ન પાञ्चભૌતિકં શરીરં બહુનામુપાદાનાયોગાત્ ॥ ૧૦૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(બહુનામ્) અનેક વસ્તુઓ (ઉપાદાનાયોગાત્) ઉપાદાન કારણ ન થવાથી (શરીરમ્) શરીર (પાञ્ચભૌતિકમ્) પાંચ-ભૌતિક (ન) નથી.

અર્થ:—શરીરમાં પાંચે મહાભૂતો ઉપાદાન કારણ થઈ શકતાં નથી, માટે શરીરનું ઉપાદાન કારણ પૃથ્વીજ છે અને ખીન્ન ચાર સહાયક તરીકે છે. ॥ ૧૦૨ ॥

ન સ્થૂળમિતિ નિયમ આતિવાહિકસ્યાપિ વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૦૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(આતિવાહિકસ્ય) લિંગ શરીરની (વિદ્યમાનત્વાત્) વિદ્યમાનતા હોવાથી શરીર (સ્થૂળમ્) સ્થૂળ જ છે (इति) એવો (નિયમ:) નિયમ (ન) નથી.

અર્થ:—લિંગ શરીર પણ હોવાથી સ્થૂળ શરીર જ છે એવો કોઈ નિયમ નથી. લિંગ શરીરની સિદ્ધિ આગળ કરી આવ્યા છીએ ॥ ૧૦૩ ॥

હવે ઇન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે ? ઇન્દ્રિયોનો વિષય સાથે સંબંધ થાય છે કે નહીં ?

નાપ્રાપ્તપ્રકાશકત્વમિન્દ્રિયાણામપ્રાપ્તેઃ સર્વપ્રાપ્તેર્વા ॥ ૧૦૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(इन्द्रियाणाम्) ઇન્દ્રિયોની (અપ્રાપ્તપ્રકાશકત્વમ્) વિષય સાથે પ્રાપ્ત થયા સિવાય પ્રકાશકતા (ન) ન થઈ શકે, (અપ્રાપ્તેઃ) જે પ્રાપ્ત થયા સિવાય જ્ઞાન થાય તો (સર્વપ્રાપ્તેઃ વા) સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું જ નોંધ્યું.

અર્થ:—જે ઇન્દ્રિયોને વિષય સાથે સંબંધ થયા સિવાય વિષયનું જ્ઞાન કરાવનારી માનીએ તો તે બની શકે નહિ, કારણ કે સૂર્યનો પ્રકાશ

જો પદાર્થ ઉપર ન પડે તો તે પદાર્થ પ્રકાશિત થતો નથી, તેમ જો ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ વિષય સાથે ન માનીએ તો વિષયનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. ખીજો દોષ એ છે કે જો ઇન્દ્રિયો વિષય સાથે સંબંધ પામ્યા સિવાય જ્ઞાન કરાવે તો દુનીયામાં જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધીનું જ્ઞાન થવું જોઈએ અને સર્વ જીવાત્માઓ સર્વજ્ઞ થવા જોઈએ, પણ એમ બનતું નથી માટે ઇન્દ્રિયો વિષય સાથે સંબંધ પામીને જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવે છે. ॥ ૧૦૪ ॥

न तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥

અન્યિતપદાર્થ:—(તેજોપસર્પણાત્) તેજનો ફેલાવ થવાથી (ચક્ષુઃ) આંખ (તૈજસમ્) તેજનું કાર્ય (ન) નથી (વૃત્તિતઃ) વૃત્તિથી (તત્સિદ્ધેઃ) તેની સિદ્ધિ થવાથી.

અર્થ:—જેમ સૂર્ય દૂર હોવા છતાં પોતાના પ્રકાશને ફેલાવી પદાર્થો ને પ્રકાશિત કરે છે તેમ ચક્ષુ દૂર રહેલા પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે માટે ચક્ષુનો પ્રકાશ વિષયના ઠેકાણા સુધી ફેલાવો જોઈએ અને એ પ્રમાણે તેજનો ફેલાવ થવાથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજનું કાર્ય હોવું જોઈએ. એ શંકાનો શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે ચક્ષુ પોતાની વૃત્તિથીજ દૂરસ્થિત પદાર્થના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. ચક્ષુનું તેજ વિષયના દેશ સુધી જતું નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયો તો અહંકારનું કાર્ય છે, તે તેજનું કાર્ય કેમ માની શકાય? દૂર સ્થિત પદાર્થનું આંખમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જ્ઞાન થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયો અને વિષયનો સંબંધ થવાથી જ જ્ઞાન થાય છે. ॥૧૦૫॥

હવે વૃત્તિ માનવામાં અનુમાન પ્રમાણ બતાવે છે.

પ્રાપ્તાર્થપ્રકાશલિપ્તાદ્ વૃત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

અન્યિતપદાર્થ:—(પ્રાપ્તાર્થપ્રકાશલિપ્તાત્) પદાર્થનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થવાથી જ્ઞાન થાય છે માટે તે જ્ઞાન રૂપ હેતુથી (વૃત્તિસિદ્ધિઃ) વૃત્તિની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થ:—પ્રાપ્ત પદાર્થના જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ વૃત્તિ હોવામાં પ્રમાણ છે. વસ્તુ સમીપ હોય, છતાં પણ ઇન્દ્રિયની વૃત્તિ તે વસ્તુના આકારમાં

(૧૭૭)

પરિણત ન થાય તો જ્ઞાન થતું નથી માટે વૃત્તિ છે એમ અનુમાન થાય છે. વિષયનું ઇન્દ્રિયમાં પ્રતિબિંબ પડવું તે જ્ઞાન અને પ્રતિબિંબ આહક જે શક્તિ છે તે જ વૃત્તિ છે, આંધળા માણસની આંખમાંથી તે શક્તિરૂપ વૃત્તિ નષ્ટ થવાથી તે જોઈ શકતો નથી. ॥ ૧૦૬ ॥

એ વૃત્તિ દ્રવ્ય છે કે ગુણ ? ઉત્તર.

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति ॥ १०७ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(માગગુણાભ્યામ્) ભાગ અને ગુણથી (વૃત્તિ:) વૃત્તિ (તત્ત્વાન્તરમ્) જુદી જ વસ્તુ છે અને તે (સમ્બન્ધાર્થમ્) બાહ્ય પદાર્થના સંબંધ કરવા માટે (સર્પતિ ઇતિ) પરિણામ પામે છે.

અર્થ:—જેમ અગ્નિનો તણુજો અગ્નિનો એક ભાગ છે તેમ વૃત્તિ ઇન્દ્રિયનો અમુક ભાગ નથી, તેમ ગુણ પણ નથી. વૃત્તિ તો એક જુદી જ શક્તિ છે અને તે વિષયના જ્ઞાન કરાવવા માટે પરિણામરૂપે વર્તે છે. જેનાથી ઇન્દ્રિય વિષયોને પ્રતિબિંબરૂપે ગ્રહણ કરે છે તે જ વૃત્તિ છે, તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિને પણ વૃત્તિ છે. ॥ ૧૦૭ ॥

વૃત્તિ દ્રવ્યરૂપે નથી તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

न द्रव्यनियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તદ્યોગાત્) ક્રિયાનો સંબંધ હોવાથી (દ્રવ્ય-નિયમ:) વૃત્તિ દ્રવ્ય છે એવો નિયમ (ન) નથી.

અર્થ:—જેમાં ક્રિયા હોય તે દ્રવ્ય જ હોય એવી પરિભાષા અમારા મતમાં નથી માટે વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં માનેલાં નવ દ્રવ્યોમાંથી પાંચ ક્રિયાવાળાં દ્રવ્યોમાંનું એક દ્રવ્ય જ વૃત્તિ છે એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ॥ ૧૦૮ ॥

સર્વાત્ર ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાન કારણ અહંકાર જ છે તે આ સૂત્રમાં ખતાવે છે.

न देशभेदेऽयन्योपादानताऽस्मदादिबनियमः ॥ १०९ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અસ્મદાદિબત્) આપણી ઇન્દ્રિયોની પેઠે (નિયમ:)

(૧૭૮)

અહંકારજન્યતાનો નિયમ છે માટે (દેશમેદે) બીજા દેશમાં (અધિ)
પથુ (અન્યોપાદાનતા) બીજું ઉપાદાન કારણ (જ) નથી.

અર્થ:—જેમ આપણી ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાન કારણ અહંકાર છે તેમ
લોકાન્તરમાં અને દેશાન્તરમાં પથુ ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાન કારણ અહંકાર જ
છે એમ સમજવું. ॥ ૧૦૯ ॥

શરીરનું ઉપાદાન કારણ માત્ર એક મહાભૂત છે તો શરીરને પાંચ-
ભૌતિક કેમ કહેવાય છે ? ઉત્તર.

નિમિત્તવ્યપદેશાત્તદવ્યપદેશઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(નિમિત્તવ્યપદેશાત્) નિમિત્તને લઇને કથન હોવાથી
(તદવ્યપદેશઃ) પાંચ ભૌતિક કહેવાનો વ્યવહાર પડી ગયો છે.

અર્થ:—શરીરનું ઉપાદાન કારણ તો માત્ર એક જ મહાભૂત છે
પથુ બીજા ચાર નિમિત્ત કારણ હોવાથી પાંચ ભૌતિક કહેવાનો વ્યવહાર છે,
તેથી એમ નહીં સમજવું કે શરીરનાં પાંચ ઉપાદાન કારણ છે. ॥ ૧૧૦ ॥
હવે શરીરના પ્રકારો બતાવે છે.

ઉષ્મજાળજજરાયુજોદ્વિજ્જસાંકલ્પિકસાંસિદ્ધિકં ચેતિ ન નિયમઃ ૧૧૧

અન્વિતપદાર્થ:—(ચ) અને (ઉષ્મજાળજજરાયુજોદ્વિજ્જસાં-
કલ્પિકસાંસિદ્ધિકમ્ इति) ઉષ્મજ, અંડજ, જરાયુજ, ઉદ્વિજ્જ,
સાંકલ્પિક અને સાંસિદ્ધિક શરીરો હોવાથી (નિયમઃ) શરીર એક જ
પ્રકારનું છે એવો નિયમ (ન) નથી.

અર્થ:—સૂક્ષ્મ જંતુના શરીર ગરમીથી થાય છે તેથી ઉષ્મજ,
પંખીનાં શરીર ઇંડામાંથી થાય છે તેથી તે અંડજ, મનુષ્ય અને પશુનાં
શરીર ગર્ભમાં થાય છે તેથી તે જરાયુજ, વૃક્ષનાં શરીર પૃથ્વી ફાડીને
નીકળે છે તેથી તે ઉદ્વિજ્જ, સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં અયોનિજ શરીર હોવાથી
તે સાંકલ્પિક અને સાંસિદ્ધિક કહેવાય છે માટે શરીર ઉત્પન્ન થવાથી એક
જ રીત છે એમ કહી શકાય નહિ. ॥ ૧૧૧ ॥

સર્વેષુ પૃથિવ્યુપાદાનમસાધારણ્યાત્ તદવ્યપદેશ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સર્વેષુ) બધાં શરીરોમાં (પૃથિવ્યુપાદાનમ્)

(૧૭૯)

પૃથ્વી જ ઉપાદાન છે અને તેથી (અસાધ્યારણ્યાત્) પૃથ્વી જ મુખ્ય હોવાથી (તદ્વ્યવદેશઃ) પૃથ્વીથી જ વ્યવહાર થાય છે (પૂર્વવત્) પ્રથમ પેઠે.

અર્થઃ—સર્વ શરીરોમાં પૃથ્વી જ મુખ્ય આરંભક હોવાથી શરીર પાર્થિવ છે, એ વાત ૧૧૦ સૂત્રમાં બતાવી છે. ॥ ૧૧૨ ॥

શરીરનો આરંભક પ્રાણ છે એમ કોઈ માને છે તેનું ખંડન કરે છે.

ન દેહારમ્ભકસ્ય પ્રાણત્વોમન્દ્રિયશક્તિતસ્તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(દેહારમ્ભકસ્ય) દેહનો જે આરંભક છે તે (પ્રાણત્વમ્) પ્રાણ (ન) નથી (મન્દ્રિયશક્તિઃ) ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હોવાથી (તત્સિદ્ધેઃ) તેની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—શરીરનું જે આરંભક એટલે ઉપાદાન કારણ છે તે પ્રાણ નથી કારણ કે, તે તો અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોની વિશેષ શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો નાશ થવાથી પ્રાણનો નાશ જોવામાં આવે છે. મૃત શરીરમાં કોઈ પણ કારણ ન રહેવાથી પ્રાણ રહેતો નથી. જોના રહેવાથી જે રહે અને ન રહેવાથી ન રહે તે તેનું કાર્ય છે એમ માનવામાં આવે છે, માટે પ્રાણ તો અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હોવાથી શરીરનું ઉપાદાન કારણ નથી. ॥ ૧૧૩ ॥

શરીર ઉત્પન્ન થઈ ગયા પછી જીવાત્મા શરીરમાં આવે છે કે આત્મા આત્મા પછી શરીરનું નિર્માણ થવું શરૂ થાય છે? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મોકતુરધિષ્ઠાનાદ્ભોગાયતનનિર્માણમન્યથાપૂતિભાવપ્રસક્તેઃ ॥ ૧૧૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(મોકતુઃ) જીવાત્માના (અધિષ્ઠાનાત્) અધિષ્ઠા-નથી જ (ભોગાયતનનિર્માણમ્) શરીરનું નિર્માણ થાય છે (અન્યથા) નહીં તો (પૂતિભાવપ્રસક્તેઃ) ગળી જવું જોઈએ.

અર્થઃ—માતાના શરીરમાં બાળકનું જે શરીર બને છે, તેમાં જીવાત્મા પ્રથમથી જ આવે છે. જીવાત્મા હોવાથી જ શરીરનું નિર્માણ થાય છે. જો જીવાત્મા ન હોય તો તે શુક્રશોણિતમય પિંડ પડી નષ્ટ થવો જોઈએ, માટે આત્માને લઈને જ શરીરનું નિર્માણ થાય છે. ॥ ૧૧૪ ॥

(૧૮૦)

શરીર ઉપર જીવાત્માનું જે અધિષ્ઠાન છે તે સાક્ષાત્ નથી પણ લિંગ શરીરદ્વારા જ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

મૃત્યુદ્વારા સ્વામ્યધિષ્ઠિતિર્નેકાન્તાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(મૃત્યુદ્વારા) લિંગ શરીરદ્વારા (સ્વામ્યધિષ્ઠિતિ:) જીવનું અધિષ્ઠાન છે (નેકાન્તાત્) સાક્ષાત્ (ન) નથી.

અર્થ:—જીવાત્માનું શરીર ઉપર જે અધિષ્ઠાન છે તે લિંગ શરીરને લક્ષને છે. લિંગ શરીર સિવાય સાક્ષાત્ જીવ શરીરનો અધિષ્ઠાતા નથી. રાજા જેમ પોતાના નોકર ચાકરદ્વારા રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા છે તેમ જીવાત્મા પણ લિંગ શરીરદ્વારાજ શરીરનો અધિષ્ઠાતા છે. ॥ ૧૧૫ ॥

સમાધિમાં, સુષુપ્તિમાં અને મોક્ષમાં જીવ જે સ્વરૂપે રહે છે તે સ્વરૂપ બતાવે છે.

સમાધિસુષુપ્તિમોક્ષેષુ બ્રહ્મરૂપતા ॥ ૧૧૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સમાધિસુષુપ્તિમોક્ષેષુ) સમાધિ, સુષુપ્તિ અને મોક્ષમાં જીવાત્માની (બ્રહ્મરૂપતા) બ્રહ્મના જેવી અવસ્થા હોય છે.

અર્થ:—સમાધિ, સુષુપ્તિ એટલે ગાઢ નિદ્રામાં અને મુક્તિમાં જીવાત્મા બ્રહ્મના જેવા રૂપે રહે છે. બ્રહ્મ જેમ દુઃખ રહિત છે તેમ તે અવસ્થાઓમાં જીવાત્મા દુઃખ રહિત છે. આ ઉપરથી બ્રહ્મના બધા ધર્મો તે અવસ્થાઓમાં જીવાત્મામાં આવે છે તેમ માનવાની કશી જરૂર નથી. જગત્કર્તૃત્વાદિ ધર્મો જીવાત્મામાં કદિપણ આવી શકતા નથી એમ સર્વ શાસ્ત્રકારો સ્વીકારે છે “ જગદ્વ્યાપારવર્જે પ્રકરણાદસંનિહિત્વ ચ ” વેદાન્ત ૪-૪-૧૭. ઇત્યાદિ વાક્યોથી સમગ્રાય છે કે જગત્કર્તૃત્વાદિ ધર્મો જીવમાં નથી. ॥ ૧૧૬ ॥

જ્યારે ત્રણે અવસ્થાઓમાં જીવને બ્રહ્મરૂપતા છે તો પછી મુક્તિમાં ઉત્કૃષ્ટતા શી રહી ? ઉત્તર.

દ્વયોઃ સર્વાજમન્યત્ર તદ્વતિઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(દ્વયોઃ) સમાધિ અને સુષુપ્તિમાં (સર્વાજમ્)

કારણસહિત બહારપણું' (અન્યથા) મુક્તિમાં (તદ્વતિઃ) કારણ રહિત છે.

અર્થ:—સમાધિ અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવને જે બહારપતા છે તે થોડીવારને માટે છે કારણ કે, દુઃખનું કારણ જે અવિદ્યા છે તે એ બે અવસ્થામાં નાશ પામતી નથી, પણ તમેગુણની અધિકતાને લઈને સુષુપ્તિમાં અને ધ્યેયાકારતાની પ્રબલતાથી સમાધિમાં અવિદ્યા દબાઈ જાય છે. સમાધિ અને સુષુપ્તિ ઉતરી ગયા પછી પાછો દુઃખનો આવિર્ભાવ થાય છે. મુક્તિમાં અવિદ્યા રહેતી નથી માટે સમાધિ અને સુષુપ્તિ કરતાં મુક્તિ ઉત્તમ છે. ॥ ૧૧૭ ॥

સમાધિ અને સુષુપ્તિનો અનુભવ તો જીવ આ શરીરમાં કરી શકે છે પણ મુક્તિનો અનુભવ તો આ શરીરમાં કરી શકતો નથી. મહર્ષિ પતંજલિએ સમાધિ અને સુષુપ્તિનાં આ પ્રમાણે લક્ષણ પણ બાંધ્યાં છે. “તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિથ સમાધિઃ ॥ ૩-૩ ધ્યાન પોતે જ જાણે સ્વરૂપ શૂન્ય થયું હોય તેમ ધ્યેયના જ આકારમાં જ્યારે બાસે છે ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે.” અભાવપ્રત્યયાલમ્બના વૃત્તિર્નિદ્રા ॥ ૧-૧૦ ॥ જ્યારે વૃત્તિ અભાવાકાર થાય છે ત્યારે નિદ્રા એટલે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. આ જ સૂત્ર ઉપર વાચસ્પતિમિત્ર લખે છે કે “બુદ્ધિસત્ત્વે હિ ત્રિગુણે યદ્વા સત્ત્વરજસી અભિભૂય સમસ્તકારણાવરકમાચિરસ્તિ તમસ્તદા બુદ્ધેર્વિષયાકારપરિણામાભાવાદુદ્ભૂતતમોમયી બુદ્ધિમવબુદ્ધ્યમાનઃ પુરુષઃ સુષુપ્તોઃ ઽન્તઃસંઘ્ન ઇત્યુચ્યતે ॥ ત્રિગુણમયી બુદ્ધિમાં જ્યારે સત્ત્વ અને રજોગુણને દાબી તમેગુણ પ્રકટ થાય છે અને બુદ્ધિ બાહ્ય વિષયોને નથી જાણતી ત્યારે પુરુષ સુષુપ્તિવાળો અને અંતઃસંઘ્ન કહેવાય છે. એ જ બંને અવસ્થાનો અનુભવ જીવ આ જ શરીરમાં અનુભવ કરી શકે છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે, પણ મુક્તિ હોવામાં શું પ્રમાણ છે? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

દ્વયોરિવ ત્રયસ્યાપિ દૃષ્ટ્વાન્ન તુ દ્વૌ ॥ ૧૧૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(દ્વયોઃ) બે અવસ્થાની (દ્વ) માફક (ત્રયસ્ય)

નણેની (અપિ) પણ (દૃષ્ટ્વાત્) પ્રામાણિકતા હોવાથી (ક્ષૌ) એ (જ) નથી.

અર્થ:—સમાધિ અને સુષુપ્તિમાં જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે તેમ મુક્તિમાં પણ અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણ હોવાથી મુક્તિ છે. મુક્તિમાં અનુમાન થાય છે સમાધિ અને સુષુપ્તિમાં, જે બ્રહ્મરૂપતા છે તે અવિદ્યા સહિત હોવાથી ક્ષણિક છે, પણ જે વિવેક જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થઈ ગયો હોય તો તે બ્રહ્મરૂપતા સ્થિર કાયમ રહે છે અને બ્રહ્મરૂપતાનું કાયમ રહેવું એજ મુક્તિ છે. શબ્દ પ્રમાણ પણ છે. “ તમેવ વિદિત્વાતિ-મૃત્યુમેતિ ॥ ૩૧-૧૮ યજુર્વેદ યદા પજ્જાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ । વુષ્ઠિચ્છન્ન વિચેષ્ટતે તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૬-૧૦ કઠોપનિષદ આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચ્ચન ॥ યજુર્વેદીય તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨-૮ ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી મુક્તિ પણ સિદ્ધ થાય છે.

સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી સમાધિમાં બ્રહ્મરૂપતા માની શકાય છે પણ સુષુપ્તિમાં વાસનારૂપ દોષ હોવાથી બ્રહ્મરૂપતા કેવી રીતે માની શકાય ? ઉત્તર.

વાસનયાનર્થરૂપાપનં દોષયોગેઽપિ ન નિમિત્તસ્ય

પ્રધાનબાધકત્વમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(દોષયોગે) નિદ્રારૂપી દોષના સંબંધમાં (અપિ) પણ (વાસનયા) વાસનાથી (અનર્થરૂપાપનમ્) વિષયનું સ્મરણ કરાવી શકાતું નથી કારણ કે (નિમિત્તસ્ય) સંસ્કારને (પ્રધાનબાધકત્વમ્) નિદ્રારૂપ બળવાન દોષની બાધકતા (ન) નથી.

અર્થ:—જેમ સમાધિમાં ધ્યેયાકાર ધ્યાનની પ્રબળતા હોવાથી વાસના રૂપ સંસ્કાર વિષયનું જ્ઞાન કરાવી શકતો નથી તેમ નિદ્રારૂપી બળવાન દોષને લીધે સુષુપ્તિમાં પણ વાસનારૂપ સંસ્કાર વિષયનું જ્ઞાન કરાવી શકતો નથી માટે સુષુપ્તિમાં પણ જીવને બ્રહ્મરૂપતા માનવામાં કશો દોષ આવતો નથી. ॥ ૧૧૯ ॥

આયુષની જે હદ છે તે એક જ સંસ્કારથી બંધાય છે કે અનેક સંસ્કારોથી ? ઉત્તર.

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा

बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(एकः) એક (संस्कारः) સંસ્કાર (ક્રિયા-
નિર્વર્તકઃ) ક્રિયાનો સાધક છે (तु) પણ (प्रतिक्रियम्) દરેક ક્રિયા
દીઠ (संस्कारभेदाः) જુદા જુદા સંસ્કારો (न) નથી (बहुकल्पना-
प्रसक्तेः) અનેક સંસ્કારોની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ દોષ આવવાથી.

અર્થઃ—જેમ બંદુકની ગોળી જે વેગ લઈ બંદુકમાંથી નીકળે છે
તે વેગ ગોળી જમીન ઉપર પડે ત્યાં સુધી રહે છે, ક્ષણે ક્ષણે તેમાં જુદા
જુદા વેગો માનવામાં આવતા નથી, તેમ આયુષરૂપ ક્રિયામાં પણ એક
જ સંસ્કાર છે અને તે સંસ્કાર આયુષ નાશ પામે ત્યાં સુધી રહે છે.
આયુષ એ અનેક પ્રકારની ક્રિયાનો સમૂહ છે, અને દરેક ક્રિયા પ્રત્યે જુદા
જુદા સંસ્કારો માનીએ તો નકામું ગૌરવ થાય છે. એક વખત ચક્રમાં
જે વેગ આવ્યો તે ચક્રનું ફરવું બંધ પડે ત્યાં સુધી રહે છે. ક્ષણે ક્ષણે
જુદા જુદા વેગ માનવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. જીવન્મુક્ત પુરૂષના
આયુષ પ્રત્યે પણ જે સંસ્કાર છે તે તેના આયુષના નાશ સુધી રહે છે,
નહીં તો વિવેકજ્ઞાન થાય કે તરત જ સંસ્કાર નાશ થવાથી તેનું શરીર
પડી જતું જોઈએ, પણ આયુષ જનક સંસ્કાર આયુષ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી
રહે છે, માટે સંસ્કાર પ્રારબ્ધ ભોગની સમાપ્તિ સુધી રહે છે. ॥ ૧૨૦ ॥

આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદ્ધિજ્ઞ પણ એક શરીર છે તેમાં
કેટલાક વિદ્વાનોની શંકા છે કે મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ જાણ પદાર્થોને જાણી
શકે છે તેમ વૃક્ષાદિ જાણી શકતાં નથી માટે વૃક્ષાદિમાં જીવ છે એ કેમ
માની શકાય ? ઉત્તર.

न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पति-

तृणवीरुधानामपि भोक्तृभोगायतनस्वं पूर्ववत् ॥ १२१ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(बाह्यबुद्धिनियमः) બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન થતું
એ જ જીવ હોવાનો નિયમ (न) નથી તેથી (वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पति-
तृणवीरुधानाम्) વૃક્ષ, ગુલ્મ, લતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ, તૃણ અને

વીરુધેને (અધિ) પણ (સ્વેચ્છાભોગ્યવતનત્વઃ) જીવના ભોમનું સ્થાન-
પણું છે (પૂર્વવત્) પૂર્વ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે.

અર્થ:—વૃક્ષાદિ જે બહારના પદાર્થોને જાણે તો તેમાં જીવ માનવો
નહીં તો નહીં, એવો કોઈ નિયમ નથી. જે સુખ દુઃખનો ભોગ કરે
જે જીવાત્મા અને જેમાં રહી કરે તે જ તેનું શરીર. જેમ મનુષ્યાદિ
શરીરમાં રહી જીવાત્મા હવા, પાણી અને ખોરાક લે છે તેમ, વૃક્ષાદિમાં
પણ રહી હવા, પાણી અને ખોરાક લઈ સુખ દુઃખ ભોગવી શકે છે, માટે
વૃક્ષાદિ પણ શરીર છે અને તેમાં જીવાત્મા પણ છે એ વાત ૫-૧૧૪
સૂત્રમાં બતાવી છે. જેમ મનુષ્યાદિ શરીરમાં જીવ ન રહે તો તે શરીર
અંધારું જાય છે અને નાશ પામે છે. છાદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે
કે “અસ્ય ચદેકાં શાસ્ત્રાં જીવો જહાત્યથ સા શુષ્યતિ, દ્વિતીયાં જહાત્યથ
સા શુષ્યતિ તૃતીયાં જહાત્યથ સા શુષ્યતિ, સર્વં જહાતિ સર્વં: શુષ્યત્યેવમૈવ
ચિદ્ધીતિ હોવાચ ૬-૧૦-૨.

જીવ જે જી શાખાને તજે છે તે તે શાખા સુકાઈ જાય છે અને
જો સર્વ વૃક્ષને છોડી દે તો, તે આખું સુકાઈ જાય છે.”

આ પ્રમાણથી વૃક્ષમાં જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને વૃક્ષ એ
એક શરીર છે તે પણ સિદ્ધ થાય છે.

કેટલાક કહે છે કે વૃક્ષાદિમાં પ્રાણ (Life) છે પણ આત્મા (Soul)
નથી એ માનવું ઠીક નથી કારણ કે, પ્રાણ આત્મા સિવાય સંભવી શકે
જ નહીં, આત્મા સિવાય જો પ્રાણથી હવા, પાણી અને ખોરાક લેવાતા
હોય તો કીડી માકડ તથા બીજા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓમાં પણ આત્મા શા માટે
માનવો ? અને કીડી આદિનું જે પિંડ દેખાય છે તેને શરીર પણ શા
માટે માનવું ? માટે વૃક્ષાદિમાં જીવ છે અને વૃક્ષાદિ ઉર્લિંગ શરીર
પણ છે. ॥ ૧૨૧ ॥

બીજો હેતુ આપે છે.

સ્મૃતેષ્ઠ ॥ ૧૨૨ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(જ) અને (સ્મૃતે) સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે.

અર્થ:—મન્યાદિ સ્મૃતિઓમાં પણ કહ્યું છે કે વૃક્ષાદિ શરીરો છે.

(૧૮૫)

“ શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ ।

વાચિકૈઃ પશ્ચિમુગતાં માનસૈરન્યજાતિતામ્ ॥ મનુઃ

શરીરક દોષને લઇ જીવ સ્થાવર શરીર પામે છે, વાણીના દોષને લઇ પંખીના શરીરને અને માનસિક દોષને લઇ આંડાલના શરીરને પામે છે. ” છત્યાદિ શબ્દ પ્રમાણેથી પણ વૃક્ષાદિ શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૨૨ ॥

જેમ મનુષ્યોમાં કોઇ ધાર્મિક અને કોઇ પાપી છે તેમ વૃક્ષાદિમાં પણ છે કે નહીં ? ઉત્તર.

ન દેહમાત્રતઃ કર્માધિકારિત્વં વૈશિષ્ટ્યશ્રુતેઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(દેહમાત્રતઃ) શરીર હોવાથી જ જીવને (કર્માધિકારિત્વમ્) કર્મનો અધિકાર (ન) હોતો નથી. (વૈશિષ્ટ્યશ્રુતેઃ) તે અધિકાર તો વિશિષ્ટ શરીરવાળાને જ થાય છે.

અર્થઃ—કર્મ કરવાનો અધિકાર મનુષ્યોને જ છે, સર્વ જીવોને નહીં. ॥ ૧૨૩ ॥

હવે કર્માધિકારી અને ભોગાધિકારી શરીરોનો ભેદ બતાવે છે.

ત્રિધા ત્રયાણાં વ્યવસ્થા કર્મદેહોપભોગદેહોભયદેહાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(કર્મદેહોપભોગદેહોભયદેહાઃ) કર્મ શરીરવાળા અને ઉભય શરીરવાળા મળી (ત્રયાણામ્) ત્રણ પ્રકારના જીવોને (ત્રિધા) ત્રણ પ્રકારની (વ્યવસ્થા) બંધાયેલા છે.

અર્થઃ—નિષ્કામ કર્મ કરનાર જનક આદિ રાજર્ષિઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ કર્મદેહી, કર્મફળની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યો કર્મદેહી અને ઉપભોગદેહી અને ત્રણ પંખી આદિ ભોગદેહી કહેવાય છે. જનકાદિ કર્મફળની ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય કર્મ કરતા હતા તેથી તે કર્મદેહી, સાધારણ મનુષ્યો કર્મફળની ઇચ્છા રાખીને કર્મ કરે છે માટે તે ઉપભોગદેહી પણ કહેવાય છે. ॥ ૧૨૪ ॥

ન કિંચિદનુશયિનઃ ॥ ૧૨૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અનુશયિનઃ) મુક્ત પુરુષને (કિંચિત્) ઉપર કહેલા તથા શરીરોમાંથી એકપણ (ન) નથી.

અર્થઃ—મુક્ત આત્માને ઉપર બતાવેલાં તથા શરીરોમાંથી એકપણ નથી. ॥ ૧૨૫ ॥

ન બુદ્ધ્યાદિનિત્યત્વમાશ્રયવિશેષેઽપિ ॥ ૧૨૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(આશ્રયવિશેષે) આશ્રય વિશેષમાં (અપિ) પણ (બુદ્ધ્યાદિનિત્યત્વમ્) નિત્ય બુદ્ધિ (ન) નથી.

અર્થઃ—વિષયના સંબંધથી જે જ્ઞાન થાય છે તે કોઈપણ જીવાત્મામાં નિત્ય નથી અર્થાત્ સર્વ જીવાત્માઓને જ્ઞાન તો અનિત્ય જ છે. ॥ ૧૨૬ ॥

આશ્રયાસિદ્ધેશ્ચ ॥ ૧૨૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચ) અને (આશ્રયાસિદ્ધેઃ) આશ્રયની અસિદ્ધિ હોવાથી

અર્થઃ—બુદ્ધિવૃત્તિ જેમાં નિત્ય થઈને રહે એવો કોઈ આશ્રય જ નથી. ॥ ૧૨૭ ॥

હવે યોગની જે સિદ્ધિઓ છે તે સત્ય છે તે આ સુત્રમાં બતાવે છે.

યોગસિદ્ધયોઽપ્યૌષધાદિસિદ્ધિવન્નાપલપનીયાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઔષધાદિસિદ્ધિવત્) ઔષધાદિની સિદ્ધિ માફક (યોગસિદ્ધયઃ) યોગની સિદ્ધિઓ (અપિ) પણ (અપલપનીયાઃ) ખંડન કરવા યોગ્ય (ન) નથી.

અર્થઃ—જેમ ઔષધની સિદ્ધિઓ સત્ય છે તેમ યોગની સિદ્ધિઓ પણ સત્ય છે માટે તેમનું ખંડન થઈ શકતું નથી. સાંખ્ય શાસ્ત્રકાર યોગશાસ્ત્રમાં જે સિદ્ધિઓ બતાવી છે તેને સત્ય માને છે. ॥ ૧૨૮ ॥

હવે ભૂતમાં ચૈતન્ય માનનારનું ખંડન કરે છે.

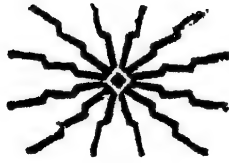
(૧૮૭)

ન ભૂતચૈતન્યં પ્રત્યેકાદષ્ટેઃ સાંહિત્યેઽપિ ચ સાંહિત્યેઽપિ ચ ॥૧૨૯॥

અન્વિતપદાર્થઃ--(પ્રત્યેકાદષ્ટેઃ) પ્રત્યેક ભૂતમાં નહીં જોવાથી (ભૂતચૈતન્યમ્) પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોમાં ચૈતન્ય નથી અને તેથી (સાંહિત્યે અપિ ચ ૨) સમુદિત ભૂતોમાં પણ ચૈતન્ય નથી.

અર્થઃ--પૃથ્વી આદિ એક એક મહાભૂતમાં ચૈતન્ય ન હોવાથી મહાભૂતોના સમૂહમાં અને તેનાં કાર્યમાં પણ ચૈતન્ય નથી, માટે ચૈતન્ય મહાભૂતથી ભિન્ન વસ્તુ છે અને તે નિત્ય છે. પ્રથમ ત્રીજા અધ્યાયમાં મહાભૂતોમાં ચૈતન્યનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે પોતાના સિદ્ધાંતના સ્થાપનને માટે છે અને આ ઠેકાણે પ્રતિપક્ષના ખંડનને માટે છે. આ સૂત્રમાં “ સાંહિત્યેઽપિચ । પ્રયોગની આવૃત્તિ કરી છે તે અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે. ॥ ૧૨૯ ॥

इति गुर्जरभाषाटीकायुते काषिलसांख्यशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

અથ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥

આ શાસ્ત્રનો જે પ્રતિપાદ્ય વિષય હતો તે પ્રથમ ચાર અધ્યાયમાં કહેવાય ગયો છે અને પાંચમાં અધ્યાયમાં પ્રતિપક્ષનું ખંડન કર્યું છે. હવે આ અધ્યાયમાં દ્વિતીય શાસ્ત્રીય વિષય સંક્ષેપમાં કહી ઉપસંહાર કરે છે, અને વિષય સાધક જે સુક્તિઓ નથી બતાવી તે પણ બતાવે છે. પ્રથમ આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.

અસ્ત્યાત્મા નાસ્તિત્વસાધનાભાવાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ--(નાસ્તિત્વસાધનાભાવાત્) આત્માનાં નિષેધ સાધક પ્રમાણુ ન હોવાથી (આત્મા) આત્મા (અસ્તિ) છે.

અર્થઃ--આત્માનું અસ્તિત્વ સર્વ સ્વીકારે છે. આત્મા કોને માનવો એમાં જ માત્ર વિવાદ છે. કોઈ શરીરને, કોઈ પાંચ ભૂતોની અમુક પ્રકારની સક્રિયતાને, અને કોઈ શરીરથી અતિરિક્ત ચેતનને આત્મા માને છે. આત્માનો અભાવ તો નથી જ કારણ કે, અભાવ સાધક કોઈ પણ પ્રમાણુ નથી.

હવે આત્મા શરીરથી જુદો છે, તે સિદ્ધ કરે છે.

દેહાદિવ્યતિરિક્તોઽસૌ વૈચિત્ર્યાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ--(અસૌ) આત્મા (દેહાદિવ્યતિરિક્તઃ) શરીરાદિથી જુદો છે (વૈચિત્ર્યાત્) શરીર કરતાં તેમાં વિલક્ષણતા હોવાથી.

અર્થઃ--શરીરાદિમાં પરિણામિત્વ, દૃશ્યત્વ અને જડત્વ ધર્મો છે જ્યારે આત્મામાં તેનાથી વિરુદ્ધ અપરિણામિત્વ, દ્રઢત્વ અને ભોક્તૃત્વ ધર્મો છે તેથી શરીરાદિથી આત્મા જુદો છે. ॥ ૨ ॥

ષષ્ઠીવ્યપદેશાદપિ ॥ ૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ--(ષષ્ઠીવ્યપદેશાત્) છઠી વિભક્તિથી કથન હોવાથી (અપિ) પણ.

અર્થ:—“આ મારું શરીર છે” આ ઠેકાણે “મારું” એ છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું પદ છે. જે શરીર જ આત્મા હોય તો “હું શરીર છું” એ પ્રમાણે કથન થવું જોઈએ. માટે આત્મા શરીરથી જુદો છે. ॥ ૩ ॥

“આ પથરની પૂતળી છે” અહીં આ પથર અને પૂતળી એક જ હોવા છતાં છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે માટે છઠ્ઠી વિભક્તિ ભેદ હોય ત્યાં જ વપરાય છે એવો નિયમ નથી, તેથી છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ ભેદ સાધક નથી. એ શકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

ન શિલાપુત્રવદ્ ધર્મિગ્રાહકમાનવાઘાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ધર્મિગ્રાહકમાનવાઘાત્) ભેદ ગ્રાહક પ્રમાણ ન હોવાથી (શિલાપુત્રવત્) પથરની પૂતળી મારૂંક (ન) નથી.

અર્થ:—“પથરની પૂતળી” એ ઠેકાણે તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ ભેદનો બાધ થાય છે અર્થાત્ પથર અને પૂતળી એક જ છે એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જોઈ શકાય છે, પણ “આ મારું શરીર છે” એ ઠેકાણે જુદાઈ બતાવનારી જે ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ છે તેનો બાધ થઈ શકતો નથી. હું અને શરીર એ બેનું એકપણ બતાવનાર કોઈ પણ પ્રમાણ નથી, માટે આત્મા શરીરથી જુદો જ છે. ॥ ૪ ॥

હવે આત્માની કૃતકૃત્યતા શામાં છે તે બતાવે છે.

અત્યન્તદુઃખનિવૃત્ત્યા કૃતકૃત્યતા ॥ ૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અત્યન્તદુઃખનિવૃત્ત્યા) દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થવાથી (કૃતકૃત્યતા) કૃતાર્થતા થાય છે.

અર્થ:—વિવેકશાનથી દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ બ્યારે થાય છે ત્યારે આત્મા કૃતાર્થ થાય છે. ॥ ૫ ॥

હવે સુખ કરતાં દુઃખ પ્રબળ છે તે બતાવે છે.

યથા દુઃસ્વાત્ક્લેશઃ પુરુષસ્ય ન તથા સુસ્વાદમિલાષઃ ॥ ૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(યથા) જેમ (દુઃસ્વાત્) દુઃખથી (પુરુષસ્ય) પુરુષને (ક્લેશઃ) ક્લેશ થાય છે (તથા) તેમ (સુસ્વાત્) સુખથી (અમિલાષઃ) અમિલાષ (ન) થતો નથી.

અર્થ:--મને સુખ મળે તેનાં કરતાં મને દુઃખ ન થાઓ, એમ સર્વ પ્રાણીઓ ઇચ્છે છે. રોગી માણસ ઇચ્છે છે કે સુખ મળવું હોય તો મળે પણ આ રોગ નાશ પામે તો ધણું સારું. એથી સિધ્ધ થાય છે કે સુખ કરતાં દુઃખ જ વધારે બળવાન છે અને તેથી સુખ પ્રાપ્તિ કરતાં દુઃખ નિવૃત્તિ વધારે ઇષ્ટ છે માટે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિમાં જ કૃત-કૃત્યતા છે. ॥ ૬ ॥

સંસારમાં સુખ કરતાં દુઃખ વધારે છે તેથી દુઃખ નિવૃત્તિ જ ઇષ્ટ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

કુત્રપિ કોઽપિ સુખી ॥ ૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(કુત્ર) કોઠક (અપિ) જ ઠેકાણે (કઃ) કોઠ (અપિ) જ (સુખી) સુખી હોય છે.

અર્થ:--સંસારમાં કોઠક જ ઠેકાણે કોઠક જ સુખી હોય છે. કોઠ માણસ બહુ ધનવાન હોય તેથી તે સર્વથા સુખી છે એમ માનવું નહીં. કારણ કે તેના મોઢામાંથી પણ એવો શબ્દ નીકળે છે કે હું બહુ દુઃખી છું, માટે સુખ કરતાં દુનીઆમાં દુઃખ વધારે છે. ॥ ૭ ॥

સુખ પણ દુઃખ મિશ્રિત હોવાથી દુઃખ જ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તદપિ દુઃસ્વશબલમિતિ દુઃસ્વપ્ને નિઃશ્લિપન્તે વિવેચકાઃ ॥ ૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(તદપિ) સંસારમાં જે સુખ છે તે પણ (દુઃસ્વશબલમ્) દુઃખ યુક્ત હોય છે (इति) તેથી (વિવેચકાઃ) વિવેચી પુરૂષો તેને--સુખને (દુઃસ્વપ્ને) દુઃખપક્ષમાં (નિઃશ્લિપન્તે) નાખે છે.

અર્થ:--સાંસારિક બધાં સુખો દુઃખ મિશ્રિત હોવાથી વિવેચી પુરૂષો સાંસારિક ક્ષણિક દુઃખયુક્ત સુખને દુઃખરૂપે જ ગણે છે. ॥ ૮ ॥

દુઃખનો અભાવ પુરુષાર્થ કવી રીતે હોય શકે ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

સુખલાભાભાવાદપુરુષાર્થત્વામિતિ चेन्न द्वैविध्यात् ॥ ૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(સુખલાભાભાવાત્) સુખની પ્રાપ્તિ સિવાય દુઃખ નિવૃત્તિ (અપુરુષાર્થત્વમ્) પુરુષાર્થ નથી (હતિ ચેત્) એ એમ કહેતા (ન) એ ઠીક નથી કારણ કે (દ્વૈવિધ્યાત્) પુરુષાર્થ એ પ્રકારના છે.

અર્થ:—પુરુષાર્થ એ પ્રકારના છે એક સુખ અને બીજો દુઃખનો અભાવ. જે લોકો રાગવાન છે તેને માટે સુખ પુરુષાર્થ છે અને જે વીતરાગ છે તેને માટે દુઃખનો અભાવ પુરુષાર્થ છે. મુક્તિમાં જન્ય સુખ માનવા કરતાં દુઃખનો અભાવ માનવો વધારે ઉત્તમ છે. ॥ ૯ ॥

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ ૧૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અસંગત્વાદિશ્રુત:) પ્રાકૃતિક ગુણોનો સંબંધ ન હોવાથી (આત્મન:) આત્મા (નિર્ગુણત્વમ્) નિર્ગુણ છે.

અર્થ:—પ્રકૃતિમાં સૃષ્ટિની ઉપાદાનતા, પરિણામિતા અને ભોગ્યતા આદિ જે ગુણો છે તે આત્મામાં નહીં હોવાથી આત્મા નિર્ગુણ છે. ॥ ૧૦ ॥

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ૧૧ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પરધર્મત્વે) પ્રકૃતિના ધર્મ હોવા છતાં (અપિ) પણ (અવિવેકાત્) અવિવેકને લીધે (તત્સિદ્ધિઃ) આત્મામાં તેની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થ:—જન્ય સુખ દુઃખાદિ પ્રકૃતિના ધર્મ હોવા છતાં તે જે આત્મામાં ભાસે છે તે તો અવિવેક એટલે પ્રકૃતિ સાથે આત્માને જે અભેદ જ્ઞાન છે તેને લીધે છે. એ વાત “ગુણાદીનાં ચ નાત્યન્ત શાસ્ત્ર:” ૫-૨૬ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરી છે. ॥ ૧૧ ॥

અનાદિરવિવેકોઽન્યથા દોષદ્વયમસક્તેઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અવિવેકઃ) અવિવેક જ્ઞાન આત્મામાં (અનાદિઃ) અનાદિ કાળથી છે (અન્યથા) નહીં તો (દોષદ્વયમસક્તેઃ) એ દોષ આવે છે.

અર્થઃ—જો અવિવેકજ્ઞાનનો આદિ માનીએ તો તેનું કારણ માનવું જોઈએ અને તે કારણનું પણ કારણ માનવું જોઈએ એ પ્રમાણે કારણ ઉપર કારણ માનવાથી અનવસ્થા દોષ થાય છે. ખીજો દોષ એ છે કે જ્યારે આત્મામાં અવિવેક નહોતો ત્યારે આત્મા બદલે હોતો કે મુક્ત ? જો મુક્ત માનીએ તો અનાદિ મુક્ત આત્માને કારણ સિવાય બંધન કેમ થયું ? જો બંધ માનીએ તો અવિવેક જ્ઞાન સિવાય બંધ કેવી રીતે ? બંધન હોય તો અવિવેકની સિધ્ધિ અને અવિવેક હોય તો બંધનની સિધ્ધિ એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે, માટે આત્મામાં અવિવેક અનાદિ જ માનવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

ન નિત્યઃ સ્યાદાત્મવદન્યથાનુચ્છિત્તિઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(આત્મવત્) આત્માની પેઠે (નિત્યઃ) અવિવેક નિત્ય (ન) નથી (અન્યથા) જો નિત્ય માનીએ તો (અનુચ્છિત્તિઃ) તેનો ઉચ્છેદ થઈ શકે નહીં.

અર્થઃ—જો આત્મા પેઠે અવિવેકને પણ નિત્ય માનીએ તો જેમ આત્માનો નાશ થતો નથી તેમ અવિવેક જ્ઞાનનો પણ નાશ ન થવો જોઈએ માટે અવિવેક અનાદિ સાંત છે. ॥ ૧૩ ॥

અવિવેકના નાશનું કારણ બતાવે છે.

પ્રતિનિયતકારણનાશ્યત્વમસ્ય ધ્વાન્તવત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અસ્ય) આ અવિવેકજ્ઞાનનું (ધ્વાન્તવત્) અંધકાર પેઠે (પ્રતિનિયતકારણનાશ્યત્વમસ્ય) પ્રતિનિયત કારણ જે વિવેક જ્ઞાન છે તેનાથી અવિવેકનો નાશ થાય છે.

(૧૬૩)

અર્થ:—જેમ અંધકારનો નાશ પ્રકાશથીજ થાય છે તેમ અવિવેકનો નાશ વિવેક જ્ઞાનથી જ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પ્રકાશમાં તે અન્વય વ્યતિરેક જોવાથી પ્રકાશ અન્વકારના નાશનું કારણ થઈ શકે છે, પણ વિવેકજ્ઞાન અવિવેકના નાશનું કારણ કેવી રીતે થઈ શકે ?

અત્રાપિ પ્રતિનિયમોઽન્વયવ્યતિરેકાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અત્ર) અહીં (અપિ) પણ (પ્રતિનિયમઃ) ચોક્કસ નિયમ છે (અન્વયવ્યતિરેકાત્) અન્વય અને વ્યતિરેકથી.

અર્થ:—જેમ પ્રકાશ અન્વય અને વ્યતિરેકથી અંધકારના નાશનું કારણ થઈ શકે છે, તેમ વિવેકજ્ઞાન પણ અન્વય અને વ્યતિરેકથી અવિવેકના નાશનું કારણ થઈ શકે છે. ॥ ૧૫ ॥

પ્રકારાન્તરાસંભવાદવિવેક એવ બન્ધઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પ્રકારાન્તરાસંભવાત્) ખીજો કોઈ પ્રકાર ન હોવાથી (અવિવેકઃ) અવિવેક (એવ) જ (બન્ધઃ) બંધન છે.

અર્થ:—ખીજો કોઈ પણ હેતુ બંધન કારક ન થઈ શકવાથી અવિવેક જ બંધન કારક છે. ॥ ૧૬ ॥

ન મુક્તસ્ય પુનર્બન્ધયોગોઽપ્યનાવૃત્તિશ્રુતેઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(મુક્તસ્ય) મુક્ત આત્માને (પુનઃ) ફરી ફરીને (અપિ) પણ (બન્ધયોગઃ) બંધનનો સંબંધ (ન) નથી (અનાવૃત્તિશ્રુતેઃ) વારેવારે આગમનનું શ્રવણ ન હોવાથી.

અર્થ:—મુક્ત આત્માને અન્ય આત્મા પેઠે વારે વારે સંસારમાં આવવું પડતું નથી, કારણ કે ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં મુક્ત આત્માની વારે વારે આવૃત્તિ જાહેરી જોવામાં આવતી નથી. આ ઠેકાણે અનાવૃત્તિ નો અર્થ અદ્યાવૃત્તિ એટલે પરાંતકાળ સુધી આવૃત્તિ થતી નથી એવો

(૧૯૪)

કરવો યોગ્ય છે. જેમ વાયરપતિ મિશ્રે “અપામ સોમમમૃતા અમૂમ” આ વાક્યમાં “અમૃત” નો અર્થ લાંબા વખત સુધી મરણના અભાવે વાળા, કર્યો છે. જુઓ સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી. તેમ અનાવૃત્તિનો અર્થ લાંબી વખત સુધી આવૃત્તિ ન થવી એજ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૭ ॥

અપુરુષાર્થત્વમન્યથા ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાપદાર્થ:—(અન્યથા) નહીં તો (અપુરુષાર્થત્વમ્) પુરુષાર્થ ખની શકે નહીં.

અર્થ:—જો મુક્તિ અવસ્થામાંથી વારે વારે પાછા જન્મ મરણના ફેરામાં આવવું પડતું હોય તો મુક્તિ પરમપુરુષાર્થ કહી શકાય નહીં. ॥૧૮॥
ખીજો દોષ બતાવે છે.

અવિશેષાપત્તિરુમયોઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાપદાર્થ:—(રુમયોઃ) મુક્ત અને બદ્ધ આત્મામાં (અવિ-શેષાપત્તિઃ) કશો ભેદ રહે નહીં.

અર્થ:—જો મુક્તિ ક્ષણિક માનીએ તો બદ્ધ અને મુક્ત એક સરખા જ થઈ જાય. ॥ ૧૯ ॥

મુક્તિરન્તરાયઞ્ચસ્તેર્ન પરઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાપદાર્થ:—(અન્તરાયઞ્ચસ્તેર્ન) વિધના નાશ સિવાય (પરઃ) ખીજો કોઈ (મુક્તિઃ) મુક્તિનામક પદાર્થ (ન) નથી.

અર્થ:—આત્મામાં ઔપાધિક સુખ, દુઃખ, કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ આદિનો અત્યંત નાશ થવો એજ મુક્તિ છે, તેનાથી કોઈ ખીજો પદાર્થ મુક્તિ નથી. મુક્તિનો શબ્દાર્થ છુટવું થાય છે, અને એ સાપેક્ષક શબ્દ હોવાથી શાથી છુટવું? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય છે તો તેનો ઉત્તર એજ છે કે જેનાથી આત્મા દુઃખી થતો હોય તેનાથી છુટવું, દુઃખ આપનાર કામ ક્રોધાદિ છે માટે તેનો અત્યંત નાશ થવો એજ મુક્તિ છે. ॥ ૨૦ ॥

(૧૬૫)

તત્રાપ્યવિરોધઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(તત્ર) મુક્તિમાં આનંદ માનવામાં (અપિ) પણ (અવિરોધઃ) વિરોધ નથી.

અર્થઃ—મુક્તિમાં આનંદ માનવામાં પણ કશો વિરોધ નથી. મુક્તિમાં જીવાત્માને બ્રહ્મરૂપતા કહી છે, તેથી બ્રહ્મતા સંબંધથી જો આનંદ માનવામાં આવે તો કશો પણ વાંધો નથી. “સોશ્વતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા” તૈત્તિરીય ૧-૨ મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મસાથે રહી સર્વ આનંદ ભોગવે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી મુક્તિમાં આનંદ માનવામાં કશો વિરોધ નથી. ॥ ૨૧ ॥

મુક્તિ મેળવવાને બધાને એક સરખો જ વખત લાગતો નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

અધિકારિત્રૈવિધ્યાન્ન નિયમઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અધિકારિત્રૈવિધ્યાન્) ત્રણ પ્રકારના અધિકારી હોવાથી (નિયમઃ) નિયમ (ન) નથી.

અર્થઃ—ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારના અધિકારી હોવાથી મુક્તિ મેળવવા માટે બધાને એક સરખો વખત લાગે છે એવો કોઈ નિયમ નથી. કોઈ જલદી મુક્તિ મેળવે છે અને કોઈ વિલંબથી મેળવે છે ॥ ૨૨ ॥

દાઢર્ચાર્થમુત્તરેષામ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઉત્તરેષામ્) શ્રવણ કર્યા પછી મનન અને નિદિધ્યાસનનો પણ ઉપયોગ (દાઢર્ચાર્થમ્) શ્રુત અર્થની દૃઢતા માટે છે.

અર્થઃ—ગુરુ પાસેથી જો ત્રિવેકગ્નાન સાંભળ્યું છે, તેમાં સંદેહ અને ભ્રમ દૂર કરવામાટે મનન અને નિદિધ્યાસનની પણ જરૂર છે. ॥ ૨૩ ॥

(૧૯૬)

સ્થિરસુખમાસનમિતિ ન નિયમઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(આસનમ્) આસન (સ્થિરસુખમ્) જેનાથી પ્રાણાયામ આદિ સુખેથી થઇ શકે તે જ છે (ઇતિ) તેથી (નિયમઃ) નિયમ (ન) નથી.

અર્થઃ—જેનાથી પ્રાણાયામ આદિ સુખેથી કરી શકાય તે જ આસન રાખવું. પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન કે મયૂરાસન આદિમાંથીજ અમુક આસન જોઇએ એવો કોઇ નિયમ નથી. ॥ ૨૪ ॥

ધ્યાનં નિર્વિષયં મનઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નિર્વિષયમ્) વૃત્તિ રહિત જે (મનઃ) મન છે તે જ (ધ્યાનમ્) ધ્યાન છે.

અર્થઃ—જ્યારે અંતઃકરણ વૃત્તિરહિત થાય છે ત્યારે જ ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. “ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ” એ યોગસૂત્રનો અર્થ આ સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં પણ થાય છે, તો એ બેમાં શો ફેર ? ઉત્તર

ઉમયથાઽપ્યવિશેષશ્ચૈવમુપરાગનિરોધાદ્વિશેષઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઉમયથા) બન્ને રીતે (અપિ) પણ (અવિશેષઃ) ફેર નથી (ઇતિ) જો એમ કહો તો (ન) નહિ કારણ કે, (ઉપરાગનિરોધાદ્) વાસનાનો નિરોધ થવાથી (વિશેષઃ) વિશેષ છે.

અર્થઃ—સમાધિમાં વાસનાનો નિરોધ થાય છે અને સુષુપ્તિમાં થતો નથી માટે સુષુપ્તિ અને સમાધિ એક નથી. ॥ ૨૬ ॥

નિઃસંકેઽપ્યુપરાગોઽવિવેકાત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નિઃસંકે) આત્મા સંગરહિત હોવા છતાં (અપિ) પણ (અવિવેકાત્) અચાનથી.

(૧૬૭)

અર્થ:—આત્મામાં ગૌરવાદિ ધર્મનો સંગ ન હોવા છતાં પણ શરીર સાથે તેને અભેદજ્ઞાન હોવાથી “હું ગૌર છું હું કાળો છું” એવું જ્ઞાન આત્માને થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

જવાસ્ફટિકયોરિવ નોપરાગઃ કિન્ત્વભિમાનઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(જવાસ્ફટિકયોઃ) જવાપુષ્પનું સ્ફટિકમાં જેમ (ઉપરાગઃ) પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ આત્મામાં સુખ દુઃખાદિનું પ્રતિબિંબ (ન) પડતું નથી (કિન્તુ) પણ (અભિમાનઃ) અભિમાન માત્ર છે.

અર્થ:—જવા પુષ્પનું પ્રતિબિંબ સ્ફટિકમાં જેમ પડે છે તેમ આત્મામાં દુઃખાદિનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. “હું દુઃખી છું” એવો માત્ર આત્મામાં અભિમાન જ છે.

હવે અભિમાનના નિરોધનો ઉપાય બતાવે છે.

ધ્યાનધારણાભ્યાસવૈરાગ્યાદિભિસ્તન્નિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(ધ્યાનધારણાભ્યાસવૈરાગ્યાદિભિઃ) ધ્યાન, ધારણા, અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી (તન્નિરોધઃ) અભિમાનનો નિરોધ થાય છે.

અર્થ:—ધ્યાન, ધારણા, અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી આત્મસ્થ અભિમાનનો નાશ થાય છે. ॥ ૨૯ ॥

હવે બીજા આચાર્યોનો મત બતાવે છે.

લયવિક્ષેપયોર્વ્યાવૃત્ત્યેત્યાચાર્યાઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(લયવિક્ષેપયોઃ) સુષુપ્તિ અને જાગ્રત્ અવસ્થાના (વ્યાવૃત્ત્યા) નિરોધથી અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે (ઇતિ) એમ (આચાર્યાઃ) અન્ય આચાર્યો માને છે.

અર્થ:—કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે નિદ્રાવૃત્તિ અને પ્રમાણુવૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૩૦ ॥

હવે ધ્યાન કયે સ્થાને કરવું તેનો ઉત્તર આપે છે.

(૧૬૮)

ન સ્થાનનિયમશ્ચિત્તપ્રસાદાત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચિત્તપ્રસાદાત્) ચિત્તની પ્રસન્નતા હોવાથી સ્થાનનિયમઃ) સ્થાનનો નિયમ (ન) નથી.

અર્થઃ—જે ઠેકાણે મન પ્રસન્ન રહે તેજ ઠેકાણે ધ્યાન કરવું. ૧૨૬૫ અથવા પર્વતની ગુફામાં જઈને જ ધ્યાન કરવું એવો કોઈ નિયમ નથી જે ઠેકાણે ચિત્ત પ્રસન્ન ન રહે તે ઠેકાણે ધ્યાન ન કરવું. ॥૩૧॥ હવે પુરુષના અપરિણામિત્વનો વિચાર કરે છે.

પ્રકૃતેરાધોપાદાનતાઽન્યેષાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અન્યેષામ્) મહદાદિ (કાર્યત્વશ્રુતેઃ) કાર્ય હોવાથી (પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિને (આદ્યા) મુખ્ય (ઉપાદાનતા) ઉપાદાન કારણતા છે.

અર્થઃ—મહદ્ આદિ તત્ત્વો કાર્ય હોવાથી મુખ્ય ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ જ છે. મહત્, અહંકાર પંચતન્માત્રા અને મહાભૂતમાં જે ઉપાદાનકારણતા છે તે મુખ્ય નથી. જે કાર્ય હોય તે મુખ્ય ઉપાદાન કારણ બની શકે નહિ. પ્રકૃતિ કાર્ય ન હોવાથી તેજ મુખ્ય ઉપાદાન કારણ છે.

પુરુષ પણ નિત્ય જ છે તો તે ઉપાદાન કારણ કેમ નહીં ? ઉત્તર.

નિશ્ચયેઽપિ નાત્મનો યોગ્યત્વાભાવાત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(આત્મનઃ) આત્મા (નિત્યત્વે) નિત્ય હોવા છતાં (અપિ) પણ (યોગ્યત્વાભાવાત્) યોગ્યતા ન હોવાથી (ન) ઉપાદાન કારણ થઈ શકતો નથી.

અર્થઃ—આત્મા વિકારી અને પરિણામી ન હોવાથી જગતનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકતો નથી. વિકાર અને પરિણામ રૂપ યોગ્યતા આત્મામાં નથી અને પ્રકૃતિમાં છે, માટે પ્રકૃતિજ ઉપાદાન કારણ થઈ શકે છે આત્મા નહિ. ॥ ૩૪ ॥

(૧૯૯)

શ્રુતિવિરોધાન્ન કુતર્કાપસદરયાત્મલાભઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(શ્રુતિવિરોધાત્) શ્રુતિમાં વિરોધ થવાથી (કુતર્કાપસદરય) હું તર્કનો (આત્મલાભઃ) અવકાશ (ન) નથી.

અર્થઃ—વેદમાં લખ્યું છે કે “શુદ્ધમપાપવિદ્મ” ૪૦-૮ યજુઃ. પરમાત્મા વિકાર અને પરિણામથી રહિત છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આત્મા જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી. “અજામેકાં લોહિતશુક્રકૃણામ્” “ક્ષરં પ્રધાનમ્મૃતાક્ષરં દુરઃ” ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યોથી જણાય છે કે પ્રકૃતિજ ઉપાદાન કારણ છે હવે જે આત્માને ઉપાદાન કારણ માનીએ તે વેદમાં વિરોધ આવે છે, અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જડનું ઉપાદાન કારણ જડજ હોવું જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

વૃક્ષ આદિનું ઉપાદાન શાંણુ તો તેનાં ખીજ જ જોવામાં આવે છે, તો તેઓનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિજ છે એમ કેમ માની શકાય? ઉત્તર

પારમ્પર્યેપિ પ્રધાનાનુવૃત્તિરણુવત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અણુવત્) પરમાણુઓ પેઠે (પ્રધાનાનુવૃત્તિ) પ્રધાનની અનુવૃત્તિ (અપિ) પણ (પારમ્પર્યે) પરંપરા સંબંધથી છે.

અર્થઃ—જેમ પરમાણુ વાદીઓના મતમાં સર્વ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ પરંપરા સંબંધથી પરમાણુઓ છે તેમ, સાંખ્ય મતમાં પણ પરંપરા સંબંધથીજ વૃક્ષાદિનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ સંક્ષાત્ ઉપાદાન કારણ તો મહત્ તત્ત્વનું જ છે અને ખીજાં કાર્યોનું પરંપરા સંબંધથી છે. ॥ ૩૫ ॥

હવે પ્રકૃતિનું વિશુત્વ સિદ્ધ કરે છે.

સર્વત્ર કાર્યદર્શનાદ વિશુત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સર્વત્ર) સર્વ ઠેકાણે (કાર્યદર્શનાત્) કાર્ય જોવાથી (વિશુત્વમ્) વિશુ છે.

(૨૦૦)

અર્થ:—જ્યાં જ્યાં કાર્ય છે ત્યાં ત્યાં પ્રકૃતિ હોવાથી પ્રકૃતિ વિશુ એટલે વ્યાપક છે. જેમ ધૂમની અપેક્ષાએ અગ્નિ વ્યાપક છે તેમ પ્રકૃતિ કાર્યની અપેક્ષાએ વ્યાપક છે. પરમાત્મા પેઠે નિરપેક્ષ વ્યાપક નથી. ॥૩૫॥

પ્રકૃતિ સાપેક્ષક વ્યાપક હોવાથી તેમાં ગતિ પણ અતાવે છે.

ગતિયોગેઽપ્યાદ્યકારણતાઽહાનિરણુવત્ ॥ ૩૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અણુવત્) પરમાણુ પેઠે (ગતિયોગે) પ્રકૃતિમાં ગતિ હોવા છતાં (અપિ) પણ (આદ્યકારણતાઽહાનિઃ) તેમાં મુખ્ય ઉપાદાન કારણતાની હાનિ થતી નથી.

અર્થ:—પ્રકૃતિમાં ગતિ છે છતાં પણ તેમાં જે મુખ્ય ઉપાદાન કારણતા છે તેનો આધ થતો નથી. જેમ નૈયાયિકોના મતમાં પરમાણુમાં ગતિ અને આદ્ય ઉપાદાન કારણતા છે તેમ પ્રકૃતિમાં પણ અન્ને છે. ॥૩૭॥

પ્રસિદ્ધાધિક્યં પ્રધાનસ્ય ન નિયમઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(પ્રધાનસ્ય) પ્રકૃતિની (પ્રસિદ્ધાધિક્યમ્) પ્રસિદ્ધ અધિકતા છે તેથી (નિયમઃ) ગતિના અભાવનો નિયમ (ન) નથી.

અર્થ:—સર્વ કાર્ય કરતાં પ્રકૃતિ વ્યાપક છે તેથી તેમાં ગતિ ન હોવી જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. જે વ્યાપક હોય તેમાં ગતિ ન હોય એવો નિયમ નિરપેક્ષ વ્યાપક પદાર્થમાં છે સાપેક્ષક વ્યાપકમાં નહિ. ધૂમની અપેક્ષાએ અગ્નિ વ્યાપક હોવા છતાં તેમાં ગતિનો અભાવ નથી, માટે અધિકદેશવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપકત્વનો ગતિ સાથે કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી. ॥ ૩૮ ॥

સત્ત્વાદીનામતદ્ધર્મત્વં તદ્રૂપત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(તદ્રૂપત્વાત્) તદ્રૂપ હોવાથી (સત્ત્વાદીનામ્) સત્ત્વાદિગુણો (અતદ્ધર્મત્વમ્) પ્રકૃતિના ધર્મો નથી.

અર્થ:—સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો નથી પણ એ ત્રણ ગુણો જ જ્યારે સામ્ય અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેજ પ્રકૃતિ કહેવાય છે, માટે ઉક્ત ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો નથી ॥ ૩૯ ॥

(૨૦૧)

અનુપયોગેઽપિ પુમર્થ સૃષ્ટિઃ પ્રધાનસ્પોષ્ટકુદ્કુમવહનવત્ ॥૪૦॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ઉષ્ટ્રકુદ્કુમવહનવત્) ઊંટ જેમ કેસરતું વહન ખીળને માટે કરે છે તેમ (પ્રધાનસ્ય) પ્રકૃતિને (અનુપયોગે) ઉપભોગ ન હોવા છતાં (અપિ) પણ તે (પુમર્થમ્) પુરૂષને માટે (સૃષ્ટિઃ) સૃષ્ટિ કરે છે.

અર્થઃ—જેમ ઊંટ કેસરનો ઉપભોગ નથી કરતો છતાં પણ ખીળને માટે વહન કરે છે તેમ પ્રકૃતિ પોતે ઉપભોગ કરનારી ન હોવા છતાં પણ જીવાત્માને માટે જગત્ બતાવ્યા કરે છે. ॥ ૪૦ ॥

કર્મવૈચિત્ર્યાત્ સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યમ્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(કર્મવૈચિત્ર્યાત્) કર્મની વિભિન્નતાથી (સૃષ્ટિ-વૈચિત્ર્યમ્) સૃષ્ટિમાં વિભિન્નતા આવે છે.

અર્થઃ—જીવાત્માનાં કર્મો જુદી જુદી જાતનાં હોવાથી સંસાર પણ અનેક વિધ છે અર્થાત્ સૃષ્ટિ બનવામાં કર્મ હેતુ છે. ॥ ૪૧ ॥

હવે પ્રકૃતિના બે પ્રકારના પરિણામ બતાવે છે.

સામ્યવૈષમ્યાભ્યાં કાર્યદ્વયમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(સામ્યવૈષમ્યાભ્યામ્) સરૂપ અને વિરૂપ પરિણામો હોવાથી (કાર્યદ્વયમ્) સૃષ્ટિ અને પ્રલય બે કાર્યો થાય છે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિમાં બે પ્રકારના પરિણામ થાય છે એક સદૃશ અને ખીળે નિસદૃશ. કાર્યનું જે કારણમાં લય થયું તે સદૃશ પરિણામ કહેવાય છે અને કારણમાંથી કાર્યનું જે બનવું તેને નિસદૃશ પરિણામ કહે છે સદૃશ પરિણામને સરૂપ પરિણામ કહે છે અને નિસદૃશ પરિણામને વિરૂપ પરિણામ કહે છે. સરૂપ પરિણામથી કાર્યનો લય થાય છે અને વિરૂપ પરિણામથી કાર્ય બને છે ॥ ૪૨ ॥

વિમુક્તબોધાત્ સૃષ્ટિઃ પ્રધાનસ્ય લોકવત્ ॥ ૪૩ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(લોકવત્) જેમ વ્યવહારમાં બને છે તેમ (વિમુક્તબોધાત્) જ્યારે પુરૂષને પાર્થક્યજ્ઞાન થાય છે ત્યારે (પ્રધાનસ્ય) પ્રકૃતિની (સૃષ્ટિ) રચના (ન) થતી નથી.

અર્થઃ—આત્મા જ્યારે સમજે છે કે હું પ્રકૃતિથી જુદો છું ત્યારે તેને વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તે આત્મા પ્રત્યે પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ થતી નથી કારણ કે તે વખતે પુરૂષ કૃતાર્થ થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

નાન્યોપસર્વણેઽપિ મુક્તોપભોગો નિમિત્તાભાવાત્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(નાન્યોપસર્વણે) અમુક્ત આત્મા પ્રત્યે પ્રધાનની સૃષ્ટિ હોવા છતાં (અપિ) પણ (મુક્તોપભોગઃ) મુક્ત આત્માને ઉપભોગ (ન) થતો નથી (નિમિત્તાભાવાત્) નિમિત્ત ન હોવાથી.

અર્થઃ—મદ આત્મા પ્રત્યે પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ ચાલુ રહેવા છતાં પણ મુક્ત આત્મા પ્રત્યે સૃષ્ટિનો વિરામ થાય છે કારણ કે ઉપભોગનું કારણ જે અવિવેકજ્ઞાન છે તે મુક્ત આત્મામાં હોતું નથી. ॥ ૪૪ ॥

પુરુષબહુત્વં વ્યવસ્થાતઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(વ્યવસ્થાતઃ) વ્યવસ્થા હોવાથી (પુરુષબહુત્વમ્) પુરૂષે બહુ છે.

અર્થઃ—કોઈ ધની, કોઈ ગરીબ, કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ જ્ઞાની, કોઈ મુખી અને કોઈ દુઃખી હોવાથી આત્મા અનેક છે એક નથી. ॥ ૪૫ ॥ (અદ્વૈતવાદનું ખંડન કરે છે).

ઉપાધિતથ્ચેત્ તત્સિદ્ધૌ પુનર્દૈતમ્ ॥ ૪૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(ચેત્) જે (ઉપાધિતઃ) ઉપાધિથી અનેક પણ માનશે તો (તત્સિદ્ધૌ) ઉપાધિની સિદ્ધિ થવાથી (પુનર્દૈતમ્) દ્વૈત સિદ્ધ થશે.

(૨૦૩)

અર્થ:—જો ઉપાધિથી આત્મામાં અનેક પણું માનશે તો ઉપાધિ અને આત્મા બે પદાર્થ માનવાથી અદ્વૈત સિદ્ધ થશે નહીં આ સૂત્રમાં “ માત્ર એકજ બ્રહ્મ છે બીજું કશું નથી ” એવું માનનારોએના મતનું ખંડન છે. ॥ ૪૬ ॥

દ્વાભ્યામપિ પ્રમાણવિરોધઃ ॥ ૪૭ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(દ્વાભ્યામ્) બે વસ્તુઓ માનવાથી (અપિ) પણ (પ્રમાણવિરોધઃ) પ્રમાણનો વિરોધ આવે છે.

અર્થ:—જો ઉપાધિને અવિદ્યાનન્ય માનશે તો પણ અવિદ્યા માનવાથી અવિદ્યા અને બ્રહ્મ એ બે વસ્તુઓ થવાથી અદ્વૈત રહેતું નથી, માટે અદ્વૈતવાદ અસત્ય છે. ॥ ૪૭ ॥

દ્વાભ્યામપ્યવિરોધાન્ન પૂર્વમુત્તરં ચ સાધકાભાવાત્ ॥ ૪૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(દ્વાભ્યામ્) બે વસ્તુઓ માનવાથી (અપિ) પણ અમારા મત સાથે (અવિરોધાત્) વિરોધ ન હોવાથી (પૂર્વમ્) તમારો પૂર્વ પક્ષ બની શકતો (ન) નથી (ચ) અને જો એકજ પદાર્થ માનશે તો (સાધકાભાવાત્) સાધક પ્રમાણ ન હોવાથી (ઉત્તરમ્) સિદ્ધાંત (ન) બની શકતો નથી.

અર્થ:—જો બ્રહ્મવાદીઓ અવિદ્યા અને બ્રહ્મ બે પદાર્થ માને તો સાંખ્ય સાથે વિરોધ આવતો નથી કારણ કે સાંખ્ય મતમાં પણ સંક્ષેપથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ બેજ પદાર્થ છે અને જો બ્રહ્મ એકજ છે એમ માને તો બ્રહ્મની સિદ્ધિ કરવાને કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી બ્રહ્મસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એકજ પદાર્થ માનવાથી પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષનું મંડન પણ થઈ શકતું નથી. ॥ ૪૮ ॥

બ્રહ્મ સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞ બ્રહ્મને સિદ્ધ કરે તો શી હાનિ ? એ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

(૨૦૪)

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

અનિવત્પદાર્થઃ—(પ્રકાશતઃ) પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાથી (તત્સિદ્ધૌ) બ્રહ્મની સિદ્ધિ થાય તો (કર્મકર્તૃવિરોધઃ) કર્મ અને કર્તૃત્વનો વિરોધ થશે.

અર્થઃ—બ્રહ્મને પ્રકાશસ્વરૂપ માને તોપણ બ્રહ્મની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહીં કારણ કે એકજ વસ્તુમાં એકજ વખતે કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ સંભવી શકે નહીં. પ્રકાશક અને પ્રકાશ્ય એ બે પદાર્થો જુદાજ હોય છે. જેમ પ્રકાશસ્વરૂપ સૂર્ય અને ઘટાદિ પ્રકાશ્ય સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન છે તેમ પ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મ અને પ્રકાશ્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મોત્તર કોઈ ભિન્ન હોવો જોઈએ. ॥ ૪૯ ॥

હવે આત્મામાં પ્રકાશ્યત્વનું ખંડન કરે છે.

जडव्यावृत्तौ जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

અનિવત્પદાર્થઃ—(જડવ્યાવૃત્તઃ) જડવસ્તુથી અતિરિક્ત (ચિદ્રૂપઃ) ચિત્સ્વરૂપ આત્મા (જડમ્) જડ વસ્તુને (પ્રકાશયતિ) પ્રકાશિત કરે છે.

અર્થઃ—ચિત્સ્વરૂપ આત્માજ જડને પ્રકાશિત કરે છે. આત્મા પોતે તો પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાથી પ્રકાશ્ય નથી, માટે આત્મા પ્રકાશક અને જડ પ્રકાશ્ય એવા બે પદાર્થો માનવાજ જોઈએ. ॥ ૫૦ ॥

જો બે પદાર્થો માનીએ તો અદ્વૈત પ્રતિપાદક જે શ્રુતિ છે તેમાં વિરોધ આવશે, એ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

અનિવત્પદાર્થઃ—((રાગિણામ્) રાગવાન પુરુષોને (વૈરાગ્યાય) વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવા માટે હોવાથી (તત્સિદ્ધેઃ) તેની સિદ્ધિ થવાથી (વિરોધઃ) વિરોધ (ન) નથી.

અર્થ:—“ અથાત આત્માદેશ યવાત્મૈવાદ્વસ્તાવાત્મોપરિણાત્ ”
 ઇત્યાદિ હાંદોગ્ય ૭-૨૫ “ આત્મા વા હૃદમેક યવાગ્ર આસીન્નાન્યત્કિંચન
 મિષત્ ” જૈતરૈયોપનિદ્ ૧-૧ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આત્માનું જે અદ્વૈત
 પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તો રાગવાન પુરુષોને રાગ ઓછો કરવા માટે
 અને વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કરવા માટે છે. જે સાધકને સર્વ આત્મા છે એવું
 જ્ઞાન થાય તો જડ પદાર્થમાં મોહ ઓછો થાય અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન
 થાય એ હેતુથી અદ્વૈત વાદ બતાવ્યો છે, જડ વસ્તુનું મિથ્યાત્વ બતાવવા
 માટે નહિ, માટે અદ્વૈત પ્રતિપાદક આર્ષવાક્યમાં તથા વેદમાં વિરોધ
 આવતો નથી. ॥ ૫૧ ॥

હવે જગત્ના અસત્યત્વનું નિરાકરણ કરે છે.

જગત્સત્યમદુષ્ટકારણ જન્યત્વાદ્ બાધકાભાવાच्च ॥ ૫૨ ॥

અન્યિતપદાર્થ:—(અદુષ્ટકારણજન્યત્વાત્) અદુષ્ટકારણથી ઉત્પન્ન
 થવાથી (ચ) અને (બાધકાભાવાત્) બાધક જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી
 (જગત્) સંસાર (સત્યમ્) સત્ય છે.

અર્થ:—સ્વપ્નમાં જે નગર પર્વતાદિનું જ્ઞાન થાય છે તે નિદ્રારૂપ
 દોષથી ઉત્પન્ન થવાથી, અને રજ્જુમાં જે સર્પ જ્ઞાન થાય છે તેનો
 થોડા વખત પછી આ સર્પ નથી એવું બાધક જ્ઞાન થવાથી અસત્ય છે,
 અને અસત્ય જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો પણ અસત્ય છે, પણ જગત્
 અવસ્થામાં સ્વયંચિત્ત અને નિર્દોષ ઇન્દ્રિયવળાને જે જગત્નું જ્ઞાન થાય
 છે તેમાં ઉપર બતાવેલા બંને દોષોમાંનો એક પણ ન હોવાથી જગત્
 સત્ય છે અને જગત્નું જ્ઞાન પણ સત્ય છે. ॥ ૫૨ ॥

સતની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પ્રકારાન્તરાસંભવાત્ સદુત્પત્તિઃ ॥ ૫૩ ॥

અન્યિત પદાર્થ:—(પ્રકારાન્તરાસંભવાત્) અન્ય કોઈ પ્રકાર ન
 હોવાથી (સદુત્પત્તિઃ) વિદ્યમાન જગત્ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨૦૬)

અર્થ:--અસત્ની ઉત્પત્તિ થઇ શકે, નહિ માટે સત્ જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કાચમામાંથી તેના સંકુચિત વિદ્યમાન જ અવયવો બહાર નીકળે છે તેમ સત્ પ્રકૃતિમાંથી સત્ જ જગત્ પ્રકટ થાય છે.

અહંકારઃ કર્તા ન પુરુષઃ ॥ ૫૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(અહંકારઃ) અહંકાર (કર્તા) કર્તા છે (પુરુષઃ) આત્મા (ન) નહીં.

અર્થ:--“ હું અમુક કામ કરું ” એવો જ્યારે આત્મામાં અહંભાવ થાય છે ત્યારેજ આત્મા કંઈ પણ કાર્ય કરે છે માટે અહંકારવિશિષ્ટ આત્મા કર્તા છે અને તેથી કર્તૃત્વરૂપ ધર્મ અહંકારનો છે.

ચિદ્વસાના મુક્તિસ્તત્કર્માર્જિતત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(તત્કર્માર્જિતત્વાત્) અહંકારયુક્ત આત્માએ કર્મ કરેલાં હોવાથી (મુક્તિઃ) કર્મનાં ફળનો ભોગ (ચિદ્વસાના) આત્મામાં જ થાય છે.

અર્થ:--અહંકારયુક્ત આત્માએ કર્મો કર્યાં છે તેથી તે કર્મફળનો ભોગ આત્માજ કરે છે, અહંકાર નહીં લડવારૂપ ક્રિયા સિપાહીઓમાં હોવા છતાં જય પરાજયરૂપ ફળનો ભોગતા તો રાજા જ હોય છે તેમ કર્તા અહંકાર અને ભોગતા આત્મા છે.

ચન્દ્રાલોકેઽપ્યાવૃત્તિર્નિમિત્તસદ્ભાવાત્ ॥ ૫૬ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(ચન્દ્રાલોકે) ચંદ્રાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થવા છતાં (અપિ) પણ (નિમિત્તસદ્ભાવાત્) અવિવેકગ્રાન રૂપ નિમિત્તનો સદ્ભાવ હોવાથી (આવૃત્તિઃ) પુનર્જન્મ થાય છે.

અર્થ:--ચંદ્રાદિ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ પણ મુક્તિ કહેવાય નહિ કારણ કે ત્યાંથી પણ આવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૫૬ ॥

(૨૦૭)

લોકસ્ય નોપદેશાત્ સિદ્ધિઃ પૂર્વવત્ ॥ ૫૭ ॥

અન્વિતપદ્યર્થઃ—(લોકસ્ય) ચંદ્રલોકસ્થ માણુસને (પૂર્વવત્) આ લોક પેઠે (ઉપદેશાત્) ઉપદેશથી જ (સિદ્ધિઃ) સિદ્ધિ (જ) થતી નથી.

અર્થઃ—ચંદ્રાદિ લોકમાં પણ કેવળ ઉપદેશથી સિદ્ધિ થતી નથી તેઓને પણ મનન અને નિદિધ્યાસનની જરૂર છે. ॥ ૫૭ ॥

પારમ્પર્યેણ તત્સિદ્ધૌ વિમુક્તિશ્રુતિઃ ॥ ૫૮ ॥

અન્વિતપદ્યર્થઃ—(પારમ્પર્યેણ) પરમ્પરાથી (તત્સિદ્ધૌ) તેની સિદ્ધિ (વિમુક્તિશ્રુતિઃ) મુક્તિની સિદ્ધિ થાય છે.

અર્થઃ—શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વારંવાર કરવાથી વિવેકજ્ઞાન થાય છે અને વિવેકજ્ઞાન થયા પછી મુક્તિ મળે છે. ॥ ૫૮ ॥

ગતિશ્રુતેશ્ચ વ્યાપકત્વેઽપ્યુપાધિયોગાદ્ભોગદેશકાલ-

લાભો વ્યોમતત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્વિતપદ્યર્થઃ—(વ્યોમવત્) આકાશ પેઠે (વ્યાપકત્વે) પ્રકૃતિ વ્યાપક હોવા છતાં (અપિ) પણ તેમાં (ગતિશ્રુતેઃ) ગતિ હોવાથી (ચ) અને (ઉપાધિયોગાત્) ચેતનના સંબંધરૂપ ઉપાધિને લીધે (ભોગદેશ-કાલલાભઃ), ભોગને માટે દેશ અને કાળનો લાભ થાય છે.

અર્થઃ—પ્રકૃતિ વ્યાપક છે છતાં પણ તેને ચેતનના સંબંધથી ગતિ એટલે પરિણામ છે, તેથી પ્રકૃતિ અનેકવિધ કાર્યરૂપે બને છે અને તેથી તેનો ઉપભોક્તા જીવ થઈ શકે છે. અમુક કાર્યનો અમુક વખતે અમુકજ જીવાત્મા ઉપભોગ કરે છે. ॥ ૫૯ ॥

હવે ઇશ્વરનું જગત ઉપર અધિષ્ઠાન બતાવે છે.

(૨૦૮)

અનધિષ્ઠિતસ્ય પૂતિભાવમસક્લાન તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૬૦ ॥

અનિવૃત્તપદાર્થઃ—(અનધિષ્ઠિતસ્ય) એતનથી જો અધિષ્ઠિત ન હોય તો (પૂતિભાવમસક્લાત્) પૂતિભાવ થઇ જવાથી (તત્તિસિદ્ધિઃ) તેની સિદ્ધિ (ન) થઇ શકે નહિ.

અર્થઃ—જો પ્રકૃતિ એતનથી અધિષ્ઠિત ન હોય તો તેનાં કાર્યરૂપ જગતની સિદ્ધિ થઇ શકે નહિ જેમ મૃનશરીરમાં શુવાત્મારૂપ એતનનું અધિષ્ઠાન ન હોવાથી તે સડી જઇ નાશ પામે છે તેમ જગતમાં પણ જો એતનનું અધિષ્ઠાન ન હોય તો જગતનો પણ નાશ થઇ જાય, માટે જગતમાં એતનનું અધિષ્ઠાન છે. ॥ ૬૦ ॥

આત્મા કર્મદ્વારાજ કાર્યનું નિમિત્ત કારણ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

અદૃષ્ટદ્વારા ચેદસંબદ્ધસ્ય તદસંભવાજ્ઞઞાદિવદકુરે ॥ ૬૧ ॥

અનિવૃત્તપદાર્થઃ—(ચેત્) જો (અદૃષ્ટદ્વારા) કર્મદ્વારા (અસંબદ્ધસ્ય) સંબંધ ન થાય તો તેનું (તદસંભવાત્) કારણત્વ ન હોવાથી (અવદકુરે) અંકુરમાં (જલાદિવત્) જળ આદિ માદક કારણ છે.

અર્થઃ—જો એતન રૂપ આત્મા પ્રકૃતિ સાથે કર્મ સહિત સંબંધ ન પામે તો શરીરાદિ કાર્યનું તે નિમિત્ત કારણ થઇ શકે નહીં. જેમ પાણી ખીજની સાથે સંબંધ પામીનેજ અંકુરનું નિમિત્ત કારણ બને છે તેમ આત્મા પણ કર્મની અપેક્ષા રાખીનેજ કાર્ય પ્રત્યે નિમિત્ત બને છે. ॥ ૬૧ ॥

નિર્ગુણત્વાત્ તદસંભવાદહક્કારધર્મા શ્ચેતે ॥ ૬૨ ॥

અનિવૃત્તપદાર્થઃ—(નિર્ગુણત્વાત્) આત્મા નિર્ગુણ હોવાથી (તદસંભવાત્) તેનો સંભવ ન હોવાથી (ચેતે) એ (અહક્કારધર્માઃ) અહંકારના (દિ) જ ધર્મો છે.

અર્થ—આત્મામાં પ્રાકૃતિકે ગુણો ન હોવાથી તે નિર્ગુણ કહેવાય છે અને નિર્ગુણ આત્મામાં અદૃષ્ટ આદિ ધર્મો ન હોવાથી તે ધર્મો અહં-કારના છે. ॥ ૬૨ ॥

વિશિષ્ટસ્ય જીવત્વમન્વયવ્યતિરેકાત્ ॥ ૬૩ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(વિશિષ્ટસ્ય) અહંકાર વિશિષ્ટ જે આત્મા છે તેને (જીવત્વમ્) જીવત્વ છે (અન્વયવ્યતિરેકાત્) અન્વય વ્યતિરેકથી.

અર્થ:—જે આત્મા અહંભાવવિશિષ્ટ છે તેજ પ્રાણધારણરૂપ જીવત્વને ધારણ કરે છે અને જે અહંકારયુક્ત નથી તે પ્રાણધારણ કરતો નથી માટે અહંકારના અન્વય અને વ્યતિરેકથી અહંકારવિશિષ્ટ આત્મા જ જીવ છે. જેમાં અહંકાર નથી તેનું નામ કેવળ આત્મા જ' છે. “જીવ” શબ્દ “જીવ બલપ્રાણધારણયોઃ” એ ધાતુ ઉપરથી બનતો હોવાથી જે બળ અને પ્રાણને ધારણ કરે છે તે જ જીવ છે માટે આ સૂત્રમાં જીવત્વનો અર્થ પ્રાણધારણ કર્યો છે. ॥ ૬૩ ॥

સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ ઇશ્વરાધીન છે કે અહંકારાધીન ? એ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

અહંકારકર્ત્રધીના કાર્યસિદ્ધિર્નેશ્વરાધીના પ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૬૪ ॥

અન્વિતપદાર્થ:—(અહંકારકર્ત્રધીના) અહંકારવિશિષ્ટ જે કર્તા છે તેને આધીન (કાર્યસિદ્ધિ) કાર્યની સિદ્ધિ છે (ઈશ્વરાધીના) કેવળ સ્વરૂપભૂત ઇશ્વરને આધીન (ન) નથી.

અર્થ:—સ વેક્ષતઃ બહુસ્થાં પ્રજાયેય” છાંદોગ્ય ૬-૨-૩ ઇત્યાદિ અહંકાર બોધક ઉપનિષદ્ગ્રંથો વાક્યોથી જણાય છે કે જ્યારે ઇશ્વર “હું સૃષ્ટિ બનાવું” એવા ભાવથી યુક્ત થાય છે ત્યારે અહંકાર વિશિષ્ટ જે પ્રકૃતિરૂપ કર્તા છે તેમાંથી સર્વ સૃષ્ટિ બનાવે છે જે પ્રકૃતિ રૂપ ઉપાદાન કારણ ન હોય તો કેવળ ઇશ્વરથી સૃષ્ટિ બની શકે નહીં, કારણ કે, ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી ॥ ૬૪ ॥

અદ્વૈતોદ્ભૂતિવત્ સમાનત્વમ્ ॥ ૬૫ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(અદ્વૈતોદ્ભૂતિવત્) અદ્વૈત કારણ પેઠે (સમાનત્વમ્) સરખાપણું છે.

અર્થઃ—સામ્યાવસ્થા રૂપ પ્રકૃતિમાં જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્રિયાતું નિમિત્ત કારણ જેમ અદ્વૈત માનવામાં આવે છે તેમ આત્માનો સંબંધ પણ પ્રકૃતિ સાથે અવશ્ય માનવો જોઈએ કારણ કે પ્રકૃતિ કોઈપણ કાર્ય ચેતનના સંબંધ સિવાય કરી શકતી જ નથી ॥ ૬૫ ॥

મહતોઽન્યત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(મહતઃ) મહત્ તત્ત્વથી (અન્યત્) ભિન્ન છે, અર્થઃ—જે પ્રકૃતિ તત્ત્વ છે તે મહત્ તત્ત્વથી ભિન્ન છે જે મહત્ તત્ત્વને જ પ્રકૃતિ માનીએ તો તે કાર્ય ન હોવું જોઈએ કિન્તુ કેવળ કારણરૂપ જ હોવું જોઈએ માટે પ્રકૃતિતત્ત્વ મહત્તત્ત્વથી અન્ય છે. કોઈપણ નિષદ્ધમાં પણ લખ્યું છે કેઃ—

સત્ત્વાદધિ મહાનાત્મા મહતોઽન્યક્તમુચ્યતે ॥”

અવ્યક્તાત્તુ પરઃ પુરષોઽધ્યાપકોઽલિક્ષ્ણ યથા ચ ।

યઃજ્ઞાત્વા મુચ્યતે જગત્પુરુષતત્ત્વં ચ મદ્ધતિ ॥ ૮ ॥

અહંકારથી ભિન્ન મહત્ તત્ત્વ છે, મહત્થી ભિન્ન અવ્યક્ત પ્રકૃતિ છે, પ્રકૃતિથી ભિન્ન પુરુષ છે, એ પુરુષ અકાર્ય છે તેને જાણી મનુષ્ય મોક્ષ મેળવે છે. “એથી સિદ્ધિ થાય છે કે આ સૂત્રમાં અન્યત્ પદથી પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ અભિપ્રેત છે. ॥ ૬૬ ॥

હવે બંધ વિષે અન્ય આચાર્યોનો મત બતાવે છે.

કર્મનિમિત્તઃ પ્રકૃતેઃ સ્વસ્વામિભાવોઽપ્યનાદિર્બીજાકુરવત્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વિતપદાર્થઃ—(પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિનો (સ્વસ્વામિભાવઃ) સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ (કર્મનિમિત્તઃ) કર્મને લીધે છે (અપિ) પણ (બીજાકુરવત્) બીજા અને આંકુર પેઠે (અનાદિઃ) અનાદિ છે.

અર્થઃ—જે આચાર્યો માને છે કે, ‘પ્રકૃતિ સ્વ છે અને પુરુષ સ્વામી છે એવો જે સ્વસ્વામિભાવ રૂપ સંબંધ છે તે બીજાંકુર પેઠે અનાદિ

હોવા છતાં કર્મનિમિત્તક છે. જેમ બીજથી વૃક્ષ અને વૃક્ષથી બીજ એવો પ્રવાહ અનાદિકાળથી ચાલ્યા કરે છે તેમ સ્વસ્વાભિભાવથી કર્મ અને કર્મથી સ્વસ્વાભિભાવ એવો પ્રવાહ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે ॥૬૭॥

હવે પંચશિખ આચાર્યનો મત બતાવે છે.

અવિવેકનિમિત્તો વા પञ्चशिखः ॥ ૬૮ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(વા) અથવા (પञ्चशिख) પંચશિખ આચાર્યના મતમાં (અવિવેકનિમિત્ત:) અવિવેક રૂપ કારણને લીધે છે.

અર્થ:--પંચશિખ આચાર્યના મતમાં સ્વસ્વાભિભાવ ઉપર બતાવેલી યુક્તિથી અનાદિ છે. ॥ ૬૮ ॥

લિङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दाचार्यः॥ ૬૯ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(સનન્દાચાર્ય) સનન્દાચાર્ય (લિङ्गशरीरनिमित्तक;) સ્વસ્વાભિભાવનું કારણ લિંગ શરીર છે. (ઈતિ) એમ માને છે.

અર્થ:--સનન્દાચાર્ય સ્વસ્વાભિભાવનું કારણ લિંગ શરીર માને છે. તેના મતમાં પણ સ્વસ્વાભિભાવ અનાદિ જ છે. ॥ ૬૯ ॥

હવે ઉપસંહાર કરે છે.

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थरतदुच्छित्तिःपुरुषार्थः ॥ ૭૦ ॥

અન્વિતપદાર્થ:--(યદ્વા) (તદ્વા) સ્વસ્વાભિભાવનું ગમે તે કારણ (તદુચ્છિત્તિ: પુરુષાર્થ:) ૨ તેનો નાશ કરવો એજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

અર્થ:--અનાદિ સ્વસ્વાભિભાવનું ગમે તે કારણ માનો પણ જ્યાંસુધી તેનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિ મળી શકે નહિ, માટે તેનો ઉચ્છેદ કરવો એજ પરમપુરુષાર્થ છે. આ સૂત્રમાં તદુચ્છિત્તિ: પુરુષાર્થ: નો બે વાર પ્રયોગ કર્યો છે તે અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે.

इति गुर्जरभाषाटीकायुते कापिलसांख्यशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः॥

समाप्तम्

